

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

MİLLİ İKTİSAT VE KARA KEMAL
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

ERCAN TATAR

TEZ DANIŞMANI
YRD. DOÇ. DR. KENAN KIRKPINAR

İZMİR 2007

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	3
GİRİŞ.....	5
BİRİNCİ BÖLÜM	
OSMANLI DEVLETİNİN EKONOMİK YAPISI.....	11
A- Tanzimat Öncesi Dönem.....	11
B- Tanzimat Dönemi.....	14
1- 1838 Serbest Ticaret Antlaşması.....	14
2- Borçlanma ve Para Basma Alışkanlığı.....	19
C- II. Meşrutiyet Başlangıç Dönemi.....	20
İKİNCİ BÖLÜM	
MİLLİ EKONOMİYE GEÇİŞ.....	26
A- Fikir Hareketleri.....	26
B- İttihat ve Terakki Partisinde Milli İktisat.....	33
1- Parti Kongrelerinde	33
2- Parti Genel Sekreterliğinde.....	36
3- Parti Bölge Örgütlerinde.....	38
4- Parti İçi Güç Mücadelelerinde.....	41
5- Hükümet Politikalarında.....	46
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
KARA KEMAL'İN MİLLİ EKONOMİDEKİ	
GAYRİ RESMİ ROLÜ:.....	50
A- Kara Kemal'in Kişiliği.....	50
B- Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'de Kara Kemal.....	53
C- Belediyede İaşe Hizmeti.....	64

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARA KEMALİN RESMİ GÖREVLER ALMASI.....	67
A- Birinci Bölge İaşe Başkanı Kara Kemal.....	67
B- İktisadiyat Meclisi Üyesi Kara Kemal.....	70
C- İaşe Genel Müdürlüğü Kurulması.....	71
D- Vagon Ticareti.....	76
E- Kara Kemalın İaşe Nazırlığı.....	78

BEŞİNCİ BÖLÜM

MİLLİ TİCARİ KURUMLAR	82
A- Vakıflar	82
B- Milli Şirketler	84
C- Milli Bankalar	86
D- Milli Şirketlerin Sonu.....	89

ALTINCI BÖLÜM

UYGULAMANIN ELEŞTİRİSİ.....	92
A- Uygulamanın Yaşandığı Dönemdeki Eleştiriler.....	92
B- Men-i İhtikar Komisyonu	99
C- Milli Zengin Yaratma Amaç mıydı Araç mıydı?.....	103
D- Hayat Pahalılığı ve Nedenleri.....	107
E- Sonradan Yapılan Eleştiriler.....	110

YEDİNCİ BÖLÜM

UYGULAMANIN BAŞARISIZ OLMA NEDENLERİ.....	113
A- Esnaf Örgütünün Sosyolojik Yapısı.....	113
B- Milli Burjuva Yaratılabilir Miydi?.....	117
SONUÇ.....	121
KAYNAKÇA.....	125

ÖNSÖZ

Türkiye'nin tarihsel gelişiminde iktisat kavramının sosyal ve siyasal hayata girmesinden kısa süre sonra milli iktisat kavramı da Türk aydınları arasında tartışılmaya başlamıştır. Türk aydınları Avrupa'daki milli iktisat uygulamalarından etkilenmişler, milli iktisat konusundaki fikirlerini zamanın dergi ve gazetelerinde yayınlamışlardır. Milli İktisat uygulamaları da fikir hareketleri gibi önce Avrupa'da başlamış, kısa bir süre sonra Osmanlı Devletinde uygulama alanı bulmuştur.

Milli İktisat ve Kara Kemal hakkında dönemin gazete ve dergilerine başvurduğumuzda, milli iktisat teorisinin tartışıldığı yıllarda belli ölçülerde basın özgürlüğü olduğundan gazete ve dergilerde pek çok yazı yayımlandığına ama milli iktisat politikasının uygulandığı I. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan sansür nedeniyle milli iktisat uygulamalarına yönelik olumlu yazıların varlığına ancak ciddi eleştiri yazılarının zor bulunmasına tanık olduk.

Savaş sonrasında, İttihat ve Terakki yönetimi iktidardan uzaklaşınca, milli iktisat uygulamalarına yönelik eleştiriler çoğalmış, Meclisi Mebusan bünyesinde kurulan soruşturma komisyonunda milli iktisat uygulamaları soruşturulduğunda, sansür nedeniyle gündeme gelmeyen bazı bilgiler kamuoyuna sunulmuştur.

Uygulamanın içinde veya yakınında bulunan parti yöneticileri ile kamu görevlilerinden bazıları anılarını yazmış, bir kısmı ise savaş sonrası kurulan meclis soruşturma komisyonu ile örf-i idare ve istiklal mahkemelerinde bildiklerini anlatmışlardır. Araştırmamızda İttihat ve Terakki partisinde bakanlık ve genel sekreterlik yapan kişilerle milli iktisat uygulamalarında görev yapmış önemli kişilerinin anılarından, Meclis-i Mebusan soruşturma komisyonu tutanakları ile Örfi İdare mahkemeleri ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan İstiklal mahkemeleri duruşma tutanaklarında zapta geçen ifadelerinden yararlanılmıştır. 1919 yılında yapılan meclis soruşturma tutanakları ile aynı yıl kurulan Örfi idare mahkemeleri ile 1916 yılında kurulan istiklal mahkemelerinin resmi duruşma tutanaklarının günümüz Türkçesine çevrilmesi araştırmamızda büyük kolaylık sağlamıştır.

Araştırmamızda milli iktisat konusunu daha önce inceleyen yazarların eserlerinden, milli iktisat konusunun görüldüğü bilimsel sempozyumlarda sunulan bildirilerden de yararlanmışır.

İlk bölümünde Osmanlı Devletinin ekonomik yapısını sonra milli iktisat uygulamalarına geçişi incelediğimiz araştırmamızda, uygulamayı İttihat ve Terakki Partisi, hükümet ve Kara Kemal birlikte yapmış olsalar bile Kara Kemal ile ilgili incelememizi, hükümetin genel milli iktisat uygulamalarından ayrı iki bölüm halinde inceledik. Kara Kemal milli iktisat uygulamalarına daha çok gayri resmi görevle katılmasına rağmen, resmi görevlerini de ayrı bir bölüm olarak yazdık. Araştırmamızın son iki bölümünde uygulamaya gösterilen tepkiler ve milli burjuva yaratılmamasının nedenleri üzerinde durduk.

Milli iktisat teorilerinin tartışıldığı II. Meşrutiyet yıllarına ait yeterli kaynağa ulaşmamıza rağmen Kara Kemal'in milli ekonomideki rollerini açıklayan bilgiye ulaşırken zorlandık. İttihat ve Terakki Partisine daha gizli örgüt iken giren Kara Kemal'i tanıyan arkadaşlarından hiçbiri, onun II. Meşrutiyet öncesi yaşamına ilişkin bilgi vermediğinden, kendisi de gizemli kalmayı tercih ettiğinden, ayrıca milli iktisat uygulamalarının büyük bölümünde gayri resmi rol aldığından, Kara Kemale ilişkin yazılı kaynakların sınırlı olması normal karşılanmalıdır.

Ancak şimdiye kadar milli iktisat politikalarını inceleyen yazarlardan Kara Kemal'in rolünü detaylı ve sistematik biçimde anlatamamış olmaları karşısında, bu çalışmamızın böyle bir boşluğu belli ölçülerde doldurabileceği söylenebilir. Ayrıca araştırmamızın son bölümlerinde milli iktisat politikalarına paralel olarak milli burjuva yaratmanın şartları, seçilen ekonomik ve sosyal sınıfın uygunluğu, batı Avrupa'daki örnekleriyle karşılaştırılarak milli burjuva oluşturma politikasının başarılı olup olmadığı incelenmiştir.

Araştırmamız sırasında yardımlarını esirgemeyen Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Kütüphanesi, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Arşivi, İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi, İstanbul Millet Kütüphanesi çalışanlarına, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünden Yrd. Doç. Dr. Ahmet Mehmetefendioğlu ve tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Kenan Kırkpınar'a teşekkür etmeyi borç bilirim.

GİRİŞ

II. Meşrutiyet dönemindeki siyasal ve ekonomik kurum ve kuruluşlar, Türkiye'nin Cumhuriyet dönemindeki siyasal ve ekonomik kurum ve kuruluşlarının ilk örnekler olmuşlardır. O zamana kadar padişah saraylarında, sadrazam konaklarında konuşulan devlet politikaları, II. Meşrutiyetle birlikte aydın insanların sohbetlerine, sokak insanının ilgi alanına girmişti. Demokratik rejim, yasal muhalefet, seçilmiş meclis, dernekler ve özgür basın II. Meşrutiyetle birlikte sosyal hayata yerleşince, ülkenin ekonomik politikası da toplumun değişik kesimlerinde önce tartışılmış sonra uygulama alanı bulmuştu.

Osmanlı Devleti uzun yıllar devlet gelirlerinin artırılmasını ana politika olarak benimseyip ekonomik politikasını bu amaca göre belirlediğinde ekonominin belirleyicisi devlet olmaktaydı. Avrupa'da ekonominin kuralları devlet dışında belirlenmeye başlayıp ekonomiyi yönetenler devleti de yönlendirdiklerinde, Osmanlı Devletinin ekonomik politikası değişmek zorunda kalmıştı. Osmanlı Devletinin son 10 yılının en önemli siyasal gücü ve yönlendiricisi olan İttihat ve Terakki Partisi bu değişim sürecinde seleflerinden daha aktif bir rol üstlenmişti.

Gizli örgüt halindeyken Osmanlı Devletinde yeniden meşrutiyet kurulması konusunda fikir birliği içinde olan muhalif Osmanlı aydınları, meşrutiyetin ekonomik ve sosyal yapısı konusunda liberalizmden başka seçenek düşünmüyorlardı.

Paris'te bulunan muhaliflerin büyük çoğunluğunun lideri durumundaki Ahmet Rıza'nın ekonomik ve sosyal düzene ilişkin yeni projeleri bulunmamaktaydı. Yurt dışında muhalefet yapan Genç Türkler Osmanlı Devletinde var olan sosyal ve ekonomik yapının muhafazasını padişahın demokratikleşmesini, yolsuzluk yapan memurların önünün parlamentarizmle kesilmesini savunuyorlardı. Genç Osmanlıların programında Osmanlı hanedanlığından saygı ile söz edilmişti. Programa, Osmanlı topraklarındaki tüm halkların reformlara tabi tutulması, devlet

bütünlüğünün bozulmaması ve Osmanlı devletinin doğulu ve Müslüman kimliğinin korunması esasları konulmuştu¹.

1902 yılına gelinceye kadar dağınık biçimde bulunan II. Abdülhamit'e muhalif örgütler 1902 yılında birleşme amacıyla Paris'te toplandıklarında ekonomik politika bakımından anlaşmazlığa düşmemişler devletin yönetim modeli konusunda fikir ayrılığına düşmüşlerdi. Paris toplantısında tüm Genç Türkler ekonomik liberalizmi savunmuşlar milli ekonomiden söz etmemişlerdi. Fikir ayrılığı devlet örgütlenmesinde çıkmış, Ahmet Rıza önderliğindeki grup kara Avrupa devletlerindeki gibi merkezi devleti ön plana çıkaran bir model taraftarı iken Padişahın damadı Mahmut Paşa'nın iki oğlu Prens Sebahattin ve Lütfullah beyler, İngiltere'deki gibi yerel yönetimlere ağırlık veren, bireyi ön plana çıkaran bir devlet modeli taraftar olmuşlardı.

Kongre sonrası her iki grup kendi fikirlerine yakın muhaliflerden oluşan iki ayrı örgüt yapılanmasına gitmişti. Merkezîyetçi devlet modeli öneren grup "Terakki ve İttihat Cemiyeti" adını almış, birey ağırlıklı model öneren grup da "Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti" adını almıştı².

Selanik'teki 3. Ordu subaylarının kurduğu gizli "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" Paris'teki merkezi devlet teorisini savunan "Terakki ve İttihat Cemiyeti" ile birleşince, merkezi devlet politikası 1908 yılındaki Meşrutiyet İhtilalinden sonra Osmanlı Devletinin resmi politikası olmuştu. Bu politika, siyasal anlamda kuvvetler ayrılığın, idari merkezîyetçilik, ülke bütünlüğü, basın, vicdan ve bireysel hürriyetler, padişahın devamlılığı, yurttaşların kanun önünde eşitliği esasına dayanmaktaydı³.

Liberal ekonomi anlayışına sahip İttihat ve Terakki Cemiyeti ülke siyasetine fiilen egemen olunca, gelişmekte olan diğer ülkelerin aksine gümrük duvarlarının olmadığı ve batılı gelişmiş ülkelerin her türlü ticaretine açık bir ekonomik düzenle karşılaştılar. Osmanlı Devleti 1838 yılında İngiltere ile imzaladığı serbest ticaret antlaşmasını daha sonra Fransa, ABD, Avusturya, Almanya ve diğer Avrupa ülkeleri ile de yineleyerek ekonomik anlamda gelişmiş bütün devletlerinin mallarının ülkeye

¹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri(1895-1908)*, İletişim Yay. 12. baskı, İstanbul, 2005, s. 99

² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler-I*, Hürriyet Vakfı Yay., 2. baskı, İstanbul, 1984 s. 21

³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi C,II, Kısım IV*, 2. baskı, Ankara, 1983, s. 59

girmesini serbest bırakmıştı⁴. Oysa batılı devletler ister gelişmiş, ister gelişmekte olsunlar, yüksek gümrük vergileriyle yabancı sanayi mallarının ülkeye girişini zorlaştırıp kendi yerli sanayicisini geliştirme politikası izlemekteydiler. XX yüzyıl başlarında Avrupa’da milli burjuvazi yaratma ve güçlendirme politikaları, ekonomik bakımdan gelişmekte olan ulusal devletler için en geçerli politikaları⁵.

Osmanlı Devleti, sanayileşmiş devletlerle serbest ticaret yaptığıında, aldığı bazı vergiler sayesinde devlet gelirlerini artırmaktaydı. Osmanlı Devleti bu politika sayesinde devlet borçlarını ödemek üzere gelir elde ederken halk gelişmiyor, ülkede sanayileşme başarılamıyordu. Ülkenin en acil ihtiyacı devlet borçlarını ödemek olunca, tek gelir kaynağı olan gümrük vergileri, sanayiye teşvik edemediği gibi, batılı sanayici ile rekabet edebilme gücüne sahip bir yerli sanayici de yaratamıyordu. Borç sarmalındaki Osmanlı Devletinin küçük sanayi işletmeleri, ya azınlık unsurların ya da yabancı şirketlerin elinde kalmaktaydı.

İngiltere ve Fransa’nın pazar ekonomisi uygulayarak zenginleştiği inancıyla II. Meşrutiyet uygulayıcıları ilk ekonomik politikalarını pazar ekonomisi olarak belirlemişlerdi. Serbest rekabet ortamında ekonomik mucize bekleyen İttihat ve Terakki Yönetimi, meşrutiyetin ilk 5 yılında ekonomik bakımdan sadece hayal kırıklığı yaşamıştı. Özgürlüğün ekonomik gelişme veya sermaye birikimi yaratmaya tek başına yetmediği bu süre içerisinde anlaşılmıştı. Şartlar zorladığı için İttihat ve Terakki yöneticileri alternatif ekonomik model arayışına girmişti. Milli iktisat politikası bu konuda ilk akla gelen model idi⁶.

II. Meşrutiyeti getiren siyasal irade, batı Avrupa’daki demokrasilerden etkilendiği için batıda bulunan, bireysel hürriyet, yurttaş hakları, millet, temel ve ekonomik hak kavramları da ülke gündemine II. Meşrutiyetle birlikte yaygın olarak girmiş, kapitalizm, sosyalizm, korporatizm gibi ekonomik kavramlar tartışılmaya başlanmıştı⁷. Milli iktisat teorisi de önce meşrutiyet aydınları arasında tartışılmış ancak I. Dünya Savaşı başlamadan önce fazla uygulama alanı bulamamıştı. İttihat ve

---

⁴ Doğan Avcıoğlu, Türkiye’nin Düzeni I, Bilgi Yay, 2. baskı, Ankara, 1968, s. 104. Yine konu ile ilgili olarak Bkz. Mübahat S, Kütükoğlu “Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri”, 150. Yılında Tanzimat, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 1992, s: 91-138

⁵ Zafer Toprak, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Ekonomisinde Gelişeler” 1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı, İzmir Ticaret Odası Sempozyumu,(21-23 Kasım 1985), İzmir 1985, s. 22-27

⁶ Doğan Avcıoğlu, a.g.e, s. 267

⁷ Zafer Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Yurt Yay., İstanbul, 1995, s. 10-11

Terakki Partisi merkezini İstanbul'a taşıdıktan sonra 1913 yılı kongresinde milli iktisat politikasını resmen benimsemiş, başkent İstanbul'da yeni tüccar ve işadamı yaratma politikasının başrolünü partinin İstanbul sorumlusu ve parti meclisi üyesi **Kara Kemal'e** vermişti⁸.

Milli ekonomi yaratma çabası özünde ekonomik emperyalizmle mücadele demektir. İttihat ve Terakki yönetimi, emperyalist batılı devletlerin pazarı durumundaki Osmanlı Devletini, parçalanmadan bağımsız bir devlet olarak ayakta tutmak mücadelesi verdiği için emperyalist batılı devletlerin aforozuna uğramış, işbirlikçi yönetimlere gösterilen tolerans, bağımsız politikalar yürütmek isteyen İttihat ve Terakki hükümetlerine gösterilmemişti. I. Dünya Savaşı başlamadan önce milli iktisat politikası doğrultusunda yapılan her girişim batılı sanayileşmiş devletler tarafından önlenmiş, önceki devlet yöneticilerinin mirasını üstlenmek zorunda kalan İttihat ve Terakki yönetimine hareket alanı bırakılmamıştı.

I. Dünya Savaşı İttihat ve Terakki liderlerine milli ekonomi politikası için çok önemli fırsat yaratmış, savaş süresince milli şirketler ve milli sermaye yaratma politikasında önemli mevziler kazanılmıştı. Önceki savaş yıllarında ticaretle uğraşanların mal stokçuluğu ve karaborsa fiyat uygulamalarından zenginleştikleri, yaşanan tecrübelerle biliniyordu. İttihat ve Terakki yöneticileri, I. Dünya Savaşı çıkınca hem piyasaya müdahale edip fiyat artışlarını kontrol edebilmeyi, hem de yeniden ortaya çıkacak zenginlerin kendi kontrolleri altında ve milli ekonomiye entegre olacak şekilde gerçekleşmesini düşünmüşlerdi.

I. Dünya Savaşında Osmanlı Devleti en fazla ithalat yaptığı iki büyük Avrupa devletine savaş açmak suretiyle, savaşta kıtlık çekmeye kendisini mahkum etmişti. İtilaf devletleri savaş gemilerinin Osmanlı devletinin hakim denizlerini ablukaya almasıyla başta İstanbul halkı olmak üzere ülke genelinde temel ihtiyaç maddeleri yokluğu çekilmiş, hükümet bu soruna savaş süresince çözüm bulamamıştır. Savaşta denizyolu taşımacılığı tamamen ortadan kalkınca kısıtlı demiryolu ulaşımı büyük ölçüde askeri birliklerin emrine tahsis edilmiş, İstanbul'a mal sevkiyatında büyük zafiyet görülmüştür.

---

⁸ Tefvik Çavdar, Talat Paşa, Dost Kitabevi, Ankara, 1984, s. 303

Hükümetin serbest ticaretten vazgeçip piyasaya müdahale etmesinin en önemli nedeni yokluk ve fiyat artışlarının önlenmesi idi. Savaş sırasında kıtlığı çekilen malların fiyatlarına bazen narh konulmuş, bu kez az olan mallar piyasadan çekilince yokluk çoğalmıştır. En temel ihtiyaç olan ekmeğin kıtlığı çekilmesin diye buğday alımı devlet tekeline geçmiş, değirmenlere el konulmuş ama fiyat artışları önlenememiştir. Temel ihtiyaç maddelerinin tedarik ve dağıtımı bazen Kara Kemal önderliğindeki örgütlere, bazen belediyeye, bazen askeri birliklere verilmiş olmasına rağmen hükümetin istediği sonuç alınamamıştır.

Fiyat artışları savaşın kaçınılmaz bir sonucu olduğundan⁹ bu krizi ekonomik kazanca dönüştürme fırsatı İttihat ve Terakki Partisinin sivil lider kadrosu tarafından uygulamaya konulmuş, partinin İstanbul temsilcisi Kara Kemal'in gayri resmi olarak liderlik yaptığı örgütler bu fiyat dalgalanmalarından edindikleri kazançla esnaf cemiyetleriyle beraber çok ortaklı milli şirketler kurmuşlardı. İstanbul'da milli şirketlerden sonra milli bankalar kurulmuş, bu uygulamayı örnek alan Anadolu kentlerinde de benzer örgütlenmelere gidilerek, bölgesel işadamları ve anonim şirketlerle bölge bankaları oluşturulmuştu.

Milli şirketler ve işadamları batı Avrupa'daki gibi kendi mücadeleleriyle ortaya çıkmadıkları için devlet desteğine ve kayırmaya sürekli ihtiyaç duymuşlar, Avrupa'daki burjuva sınıfı gibi risk alabilen, girişim ruhuna sahip karakterde olamamışlardı.

İlk uygulamaların sürekli hatalı sonuçlar vermesi geleneği milli iktisat politikalarında da yaşanmış, I. Dünya Savaşındaki milli işadamları ve şirket yaratma politikası, yolsuzluk ve yoksulluk getirmesiyle anılmıştı. Sonraki milli iktisat uygulamalarında ilk uygulamadan gerekli dersler çıkartılması düşünülmeden ilk uygulamanın yanlışlıkları savaş sonrasında sürekli gündemde tutulmuştu. Bu eleştirilerde Osmanlı Devletinin fiilen işgal altında olması ve fiili paylaşımına tabi tutulmasının da etkisi olmuştu. Çünkü önceki savaşlarda daha fazla yolsuzluk ve karaborsa zenginleri çıkmış olmasına karşın I. Dünya Savaşı sonrasında kadar eleştiri yapılmamıştı.

---

⁹ 1. Bölge İaşe reisi Kara Kemal'in İkdam gazetesine beyanati, İkdam, 29 Temmuz 1917

İlk milli iktisat deneyimi tam başarıya ulaşmadan, savaş Osmanlı Devletinin yenilgisi ile sonuçlanmış, güçlü emperyalist ülkeler savaşın ilk raundunu kazanmıştı. Savaş sonrası koşullarda işgal kuvvetlerinin yönlendirmesiyle milli şirketlere hukuka aykırı müdahaleler yapılmış, şirketler alışkın oldukları desteğin kalkmasından başka fiilen baskı altında kalmış, işlevlerini büyük ölçüde yitirmişlerdi.

Daha zor koşullarda emperyalizme karşı savaş veren Türk ulusu; 30 Ağustos 1922 de askeri, 24 Temmuz 1923 yılında da siyasi zafer kazanarak milli devlet ve milli ekonomi kurma mücadelesinin siyasi zeminini oluşturmuştu. Ancak birinci büyük savaşın yıkıntıları tamir edilmeden ikinci büyük bir savaşın çıkması devletlerin ekonomik gelişmelerini uzun süre ertelemelerine neden olmuştu. İkinci Dünya Savaşından sonra da iktidara yakın kişilere para vermenin, milli burjuva yaratmaya tek başına yetmediği uzun yıllar anlaşılammış, devlet desteğiyle ayakta kalan milli teşebbüsler devlet desteği olmadığında kriz yaşamışlar, uluslar arası iş kuruluşlarıyla rekabet edebilecek ve kendi kendisine yeterli burjuva sınıfı uzun süre oluşturulamamıştı.

Milli devlet ve milli ekonomi kurmanın ilk deneyimlerinin II. Meşrutiyetle başladığını, bu deneyimlerdeki olumsuzluklarının kısmen Cumhuriyet döneminde de devam ettiğini ancak uzun vadede gerekli dersler çıkarılarak, ülke geneline yayılacak tarzda milli ekonomi yaratılmasının Cumhuriyet döneminde başarıldığını söyleyebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNİN EKONOMİK YAPISI

A- Tanzimat Öncesi Dönem

Osmanlı Devleti kurulduğu yıllardan başlayarak, işgal ettiği topraklardan edindiği savaş ganimeti ile her türlü ziraat ve ticaretten aldığı vergilerle ekonomik gelirini sağlarken, imparatorluk sınırları üç kıtanın ortalarına kadar uzanınca devlet gelirleri devlet giderlerini karşılamaya yetmemiştir. Yeni gelir kaynakları arayan Osmanlı Devleti, tımar sisteminin parayla satılması, paradaki gümüş ve altın oranlarının azaltılması, önemi azalan Akdeniz ticaretinin canlandırılması için Fransa'ya Kapitülasyon imtiyazı verilmesi gibi ekonomiye doğrudan katkıda bulunmayan önlemlerle bütçesini denkleştirme politikası izlemiştir¹⁰. Kapitülasyonların zamanla ekonomik ve siyasal yük getirmesi ve savaşlarda yenilen Osmanlı Devletinin savaş giderlerinden başka savaş tazminatı ödemeye mahkum edilmesiyle devlet bütçesini denkleştirmek, devlet yöneticileri için en öncelikli sorun idi. Başlangıçta Fransa'ya verilen kapitülasyon imtiyazı, sonradan diğer batılı ülkelere ve Amerika Birleşik Devletlerine verilmiştir¹¹.

Osmanlı Devletinde yöneten ve yönetilen başlıkları altında çeşitli sosyal sınıflar olmasına rağmen, başlıca ekonomik değer yaratıcıları çiftçiler ve zanaatkarlar idi¹². Bu üreticilerin ürünlerini pazarlayanlar ise İstanbul, İzmir, Beyrut, Selanik gibi

---

¹⁰ Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni I, Bilgi Yay., 2. baskı, Ankara, 1968, s.55. Osmanlı ekonomisinin uzun yıllar talan esasına dayandığını söyleyen yazarlar, Cahit Tanyol Yön, S. 129(17 Eylül 1965), s. 12, Ahmet Muhittin, "Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı", İslam Mecmuası, S.36(10 Eylül 1331), s. 780-781

¹¹ Bayram Sakallı, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, İz Yay. İstanbul, 1997, s. 41

¹² Doğu Ergil, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, Turhan Kitapevi, 2. baskı, Ankara 1981 s. 2. Ergil klasik dönem Osmanlı toplum yapısını sınıflandırırken yönetenler ve yönetilenler diye ikili ayırım yapmıştır. Yönetenler sınıfına maaşlılar, Zaimler ve tımarlı sipahilerden oluşan kılıç erbabı askerlerle, din, ilim ve hukuk alimlerinden oluşan ulemayı dahil etmiştir. Yönetilenler sınıfına loncalara bağlı esnaf ve zanaatkarlar ile sarraf ve tüccardan oluşan kentlilerle çiftçi köylüler ve göçebeler sokulmuştur. Bayram Sakallı, Osmanlı İmparatorluğundaki sosyal sınıfları, yöneticiler, eşraf ve köylüler olmak üzere üç sınıfta toplamaktadır, Bayram Sakallı a.g.e s.286

ticaret merkezinde yaşayan gayrimüslim tüccar idi. Tüccardan mal alıp diğer devletlere satan uluslar arası tacirler ise ilk önceleri Cenevizliler ile Venedikliler iken sonradan bunlara XVI. yüzyılda Fransa ve İngiltere, XVII. yüzyılda Hollanda tacirleri katılmışlardır. Tacirler serbestçe ticaret yapıyorlardı, canları ve malları Osmanlı Devleti tarafından *derbent* adlı vergiden muaf bir sınıf tarafından güvence altına alınmıştı¹³. Yabancı tacirler gümrük resmi dışında hiçbir vergi vermiyorlardı¹⁴.

Osmanlı Devleti, tarihi ipek yolunun batı ucunda bulunduğundan deniz yolu dışındaki ticaretini Celali isyanlarına kadar emniyetli biçimde ve ekonomiye önemli katkı sağlayacak tarzda yapmaktaydı. Batı ipek yolunun güvenliğini sağlayan derbentler, kendi bölgelerindeki bazı vergileri toplama karşılığında ticaret kervanlarının güvenliği ve konaklama hizmetini yerine getirmekteydiler¹⁵. Celali isyanları sırasında Anadolu'da can ve mal güvenliği kalmayınca, köylü toprağından sökülüp göçebelige zorlanmış, ticaret yollarındaki kervanlar eşkıyaların saldırısına uğramış, derbentler güvenliği sağlayamamışlar, tarımsal üretim ve ticaret eski seviyesinin çok altına düşmüştür. Celali isyanlarının bastırılmasından sonra ticaret yollarının güvenliği, XVI. yüzyılda derebeylerine (ayan, sekban) verilmiş, ancak eski üretim ve ticaret seviyesine ulaşılammıştır¹⁶.

Celali isyanlarından sonra düzeni sağlamakla görevli olanlardan merkezde ulema ve yeniçeri askerleri, taşrada vali ve derebeyiler en kolay yöntemi seçip köylülere zulüm yapınca, Osmanlı ekonomisi bulunduğu coğrafyanın en zor koşullarını yaşamış, sürekli gerilemiştir¹⁷.

Osmanlı Devleti buhar gücünün sanayide kullanılmaya başlamasına kadar dışa bağımlı ekonomiye sahip değildi¹⁸. İngiltere'de seri üretimin başlamasıyla Osmanlı-İngiltere ticareti artmıştı. Osmanlı Devletinden hammadde alan yabancılar, zamanla yerli tacirleri devre dışı bırakıp doğrudan ürün sahibinden mal alınca, Osmanlı Devletinin yerli tüccardan tahsil ettiği dahili gümrük resmi azalmaya

---

¹³ Doğan Avcıoğlu, a.g.e., s. 19

¹⁴ Mübahat S, Kütükoğlu "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri", 150. Yılında Tanzimat, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1992, s. 91

¹⁵ Doğan Avcıoğlu, a.g.e., s.75

¹⁶ A.g.e. s. 57

¹⁷ Karl Marx ve Fredrich Engels'in, Osmanlı topraklarındaki ekonomik düzeni "zorba valiler ve paşaların pençesinde kıvranan üretici köylüyü sömüren, feodal düzenin en alt ve barbar hali" olarak tanımladığını aktaran, Doğan Avcıoğlu a.g.e., s. 74

¹⁸ Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, Kaynak Yay, 1. baskı, İstanbul, 1985, s. 37

başlamıştı. Osmanlı yöneticileri bu gelir kaybını gidermek üzere hem yabancı tacirleri yerli statüsüne sokmuş, hem de resm-i miri, kantariye, reftiyye gibi adlarla yeni vergiler salarak bütçeye gelir kaydetmiş ayrıca bazı malların giriş ve çıkışlarını yasaklamıştı. Bu yeni gelişmeler yabancı tacirlerin gelirlerini düşürünce, batılı gelişmiş devletler Osmanlı Devletini serbest ticaret antlaşması yapmak için sıkıştırmaya başlamışlardı¹⁹.

Avrupa devletleri, Osmanlı Devletinden istediklerini kendileri ne Osmanlı Devletine ne de başka ülkelere sağlamıyorlardı. Avrupa'da XVIII. yüzyılda sanayi ve burjuva sınıfı gelişmiş, burjuvalar devlet yönetimine ortak olmuştu. Üretim araçlarını elinde bulunduran sanayici ve bu malları pazarlayan tüccar sınıfı daha güçlenebilmek için özgürlüğe ihtiyaç duymuşlardı. Yeni gelişen bu sınıfın fikir adamları zenginliğin kaynağını siyaset ve ekonomide özgürleşmeye bağlamışlar, liberalizm adını koydukları modellerini “**bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler**” deyimiyile sloganlaştırmışlardı. Sanayileşmenin başladığı yıllarda İngiliz sanayiciler ilk olduklarından rekabet edecekleri başka ülkelerin sanayicileri yoktu ve ekonomik özgürlükler sanayici sınıfın gelişmesi ve güçlenmesini böylelikle de ülkenin zenginleşmesini sağlamıştı.

İngiltere ve Fransa'da ekonomik özgürlüğün ülkeyi zenginleştirmesi ekonominin kanunu gibi algılanmış, sanayileşerek zenginleşmek isteyen diğer devletler başlangıçta ekonomik liberasyonu savunmuşlardı. Ancak ilk olmanın avantajı ile serbest rekabet ortamında sermaye birikimini tamamlayan, endüstrileşme deneyimi olan ilk sanayi zenginleri karşısında rekabet edemeyen yeni sanayiciler, ekonomik özgürlüklerin her zaman zenginleşme getirmeyeceğini görmüşlerdi.

XVIII. yüzyılda bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler diyenler bile XIX. yüzyılda ulusal ekonomilerin gelişimi için korumacı ekonomik önlemler alınmasının gerekliliğine inanmışlardı. Endüstrileşme yarışındaki ilklerden olan Fransa bile serbest rekabetin ülke ekonomisinin gelişimine yeterli olmayacağı endişesiyle devlet eliyle sanayileşme girişimleri başlatmıştı. Avrupa'da korumacılığın yaygın olarak yaşandığı XIX. yüzyılda, gelişmekte olan küçük Avrupa ülkeleri, kendi milli sanayicilerini korumak için gümrük vergilerini artırma ve bazı sanayi mallarının

---

¹⁹ Mübahat S, Küttükoğlu, a.g.m. s. 93

ülkeye girişini yasaklama önlemleri almışlardı. Fransa gibi sanayileşmiş bir ülke bile aynı yüzyılda pamuk ipliği ve dokuma bez ithalini yasaklama gereği duymuştu. Avusturya 69, Rusya 300 ü aşkın mamul malın ülkeye girişini yasaklamıştı²⁰.

B-Tanzimat Dönemi

1- 1838 Serbest Ticaret Antlaşması:

Sanayileşmiş batılı ülkeler ürettikleri malları satmak için Osmanlı Devletinden ticaret serbesti istiyorlardı. Yabancı ülkelerle olan ticaretini tümüyle yabancı tacirlere bırakan Osmanlı Devletinin uluslar arası ticaret yapabilen gemileri ve deneyimli tüccarı olmadığından, baskılara fazla dayanamadı. XIX. yüzyıl başında yaşanan toprak kayıpları, Osmanlı Devletinin bir eyaleti olan Yunanistan'ın bağımsızlık kazanması, Mısır eyaletinin Osmanlı Devletini yıkmaya yeltenecek kadar toprak kazanarak İstanbul'a ilerleyişi, Osmanlı Padişahını güçlü devletlerle ittifak arayışına zorlamıştı²¹. Osmanlı Devletinde ticari çıkarları bulunan İngiltere ve Fransa gibi devletlere serbest ticaret imtiyazı verilirse, bu topraklara göz koyan Rusya gibi saldırgan ülkeleri tek başına durdurmaya gücü yetmeyen Osmanlı Devleti, bu topraklarda ekonomik çıkarı olan İngiltere ve diğer batılı zengin devletler sayesinde toprak bütünlüğünü koruyabilecekti.

Serbest ticaret antlaşmasının yapıldığı yıllarda İngiltere ve Fransa'nın çıkarı ile Osmanlı Devletinin o anki çıkarının örtüştüğü, 1854 yılındaki Osmanlı-Rusya arasındaki Kırım savaşında İngiltere, Fransa ve Avusturya askerlerinin binlerce mil öteden Kırım'a asker çıkarıp Osmanlı Devleti yanında savaşa katılmalarıyla kanıtlanmıştı. Osmanlı toprakları sanayileşmiş batılı devletler için süt veren inek gibiydi. İşgal etmesine gerek kalmadan her türlü kolaylığı sağlayan bir devleti değil

---

²⁰ Zafer Toprak, "Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler", 1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı, İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, 21-23 Kasım 1985, İzmir 1985, s: 22-27

²¹ Mübahat S, Kütükoğlu, a.g.e, s. 91-138

işgal etmek, korumayı bile kendi çıkarlarına uygun görüyorlardı batılı gelişmiş devletler²².

Batılı sanayileşmiş devletlerin Osmanlı Devletinden sağladığı ayrıcalıkların en eskisi Kapitülasyonlar idi Bu ayrıcalığı alan batılı ülke işadamları ve tacirleri Osmanlı iş adamlarından daha avantajlı durumdaydılar. Yabancı şirketler hem daha özgür hareket edebiliyorlar hem de yargı muafiyetlerinin sağladığı avantajı Osmanlı tüccarına karşı kötü niyetli olarak kullanıyorlardı²³.

Ülke bütünlüğünü batılı devletlerin Osmanlı topraklarındaki ekonomik çıkarlarına bağlayan Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Baltalimanı muahedesi adıyla 1838 Osmanlı-İngiltere Serbest Ticaret Antlaşması yapıldı. Osmanlı devleti tacirlerden hem daha yüksek hem daha çeşitli vergi almak istemesine rağmen İngiltere geçmişte yaşanan çifte vergilendirmeler ve vergi oranlarının yüksekliğini giderecek tarzda antlaşmayı sade tutmaya özen gösterdi ve başka çaresi olmayan Osmanlı Devletine isteklerini kabul ettirdi²⁴. Bu antlaşmayla Osmanlı Devletinin alacağı vergiler %2 ithalat, %3 ihracat vergisi ile sınırlandırılmıştı²⁵.

İngiltere, Osmanlı Devleti içindeki yerli tacirlerden alınan vergilere de müdahale etmiş, Osmanlı Devletinin kendi yurttaşı olan gayrimüslim tacirlerden alacağı iç gümrük vergisini de %9 olarak antlaşmaya koymuştur. Antlaşmada önceki

---

²² İsmail Cem, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem yay. 9. baskı, İstanbul, 1986, s. 253. Cem kitabında Enver Ziya Karal’dan alıntı yaparak dönemin İngiliz devlet adamlarından Chatham’ın “Osmanlı Devletinin yaşamakta devam etmesinin İngiltere için hayati önemde bir zaruret olduğunu söylemeyen bir kimse ile ben konuşmam” diyerek 1838 antlaşmasının İngiltere için önemini vurguladığını yazmıştır.

²³ Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Yurt Yay., İstanbul, 1995, s. 55. Yazar eserinde batılı bir sigorta şirketine mallarını sigorta ettiren Osmanlı uyruğundan bir şirket veya gerçek kişinin zarara uğraması durumunda sigorta şirketinin zararı tazmin etmediğini, Osmanlı mahkemelerinin kapitülasyonlar gereği yabancı sigorta şirketini yargılamadığını, Osmanlı tacirlerinin sigorta şirketinin tabi olduğu devlet mahkemelerinde dava açacak ekonomik gücü bulunmadığını, bu yüzden zarara katlandıklarını belirtmektedir.

²⁴ Doğan Avcıoğlu, a.g.e, s. 116-117 de Antlaşmanın Osmanlı toprağı olan Mısır’ı da kapsadığını ancak Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın bu anlaşmayı uygulamaya yanaşmadığını, İngiltere’nin İskenderiye limanını ablukaya almasıyla Mısır valisinin de mecburen antlaşmayı kabul ettiğini, bu antlaşmadan sonra Mısır’daki sanayi üretiminin hızla azaldığını, sanayi tesislerinin kapanıp köylülerin ırgatlaştığını yazmaktadır. Doğan Avcıoğlu ayrıca *Yön*, dergisinde yayınlanan bir makalesinde, Anadolu eşrafının 1838 antlaşmasını imzalatmamak için İstanbul yönetimi nezdinde girişimde bulunduğunu ancak Anadolu’yu sefaletle mahkum etmek pahasına antlaşmanın imzalandığını belirtmiştir, *Yön*, S. 137(12 Kasım 1965), s. 12

²⁵ İsmail Cem, a.g.e. s. 232. Bkz. ayrıca Mübahat S, Kütükoğlu, a.g.m. s: 94

mal alım ve satım yasaklamaları da kaldırılarak her türlü malın serbestçe alınıp satılması garanti altına alınmıştı²⁶.

Bu imtiyazlı ticaret antlaşmasının bir benzerini Rusya 1846, Fransa 1861 (Kanlıca Ticaret Muahedesi), Almanya 1890 yılında elde etmişti²⁷. Bu antlaşmalarla siyasi kazanımlar edinilmesinin yanında ekonomik olarak ihracattan alınan gümrük vergileri azaltıldığı için ihracat artışı sağlanacağı ve bu sayede devlet gelirlerinin artacağı beklentisi vardı. Ancak serbest ticaret antlaşmasının ilk sakıncası, yabancı tacirlerin yerli tacirleri devreden çıkarıp, üreticiden ilk elden mal alması şeklinde kendisini göstermişti. Osmanlı tebaası olan tacirlerin bir kısmı ellerindeki işi yitirince ticaret yapılan kentlerin iç ekonomilerinde bazı daralalar görülmüştü.

Serbest ticaretin getirdiği bir diğer sıkıntı yabancıların verdikleri fazla fiyatı cazip bulan çiftçilerin tohumluk hububatı da satmasıyla bir yıl bolluk ertesi yıl kıtlık yaşayacak üretim sürecine girmiş olmalarıydı. Yabancıların yüksek fiyat vermeleri nedeniyle bazen iç talep karşılanamıyor, fiyat artışları gerçekleşiyordu. Örneğin 1846-1850 yıllarında yabancı tacirlerin aşırı talebi yüzünden ordunun ihtiyacı olan ayakkabıyı üretecek Beykoz deri debbağhanesi yeterli deri bulamamıştı²⁸.

Serbest ticaret antlaşmasının yabancılara sağladığı avantaj yüzünden hayali şirketlerin Osmanlı tacirlerini dolandırmaları da yaşanıyordu. Ticaret güven ortamında geliştiği için hayali şirketler yüzünden yerli tüccar gelişmiyor, birçok ticaret alanı yabancılara veya yabancıların işbirlikçilerine terk ediliyordu²⁹.

1838 Serbest Ticaret antlaşmasından önce esnafılık lonca sistemiyle sadece Osmanlı yurttaşlarına aitken, 1838 antlaşmasından sonra yabancılar esnafılığı da yapmaya başladılar. Örneğin öncen büyük yabancı gemilerin Osmanlı limanlarına yanaşacağı iskeleler yokken, gemiler açıkta demirler, gemideki yük ve insan esnaf sınıfından Osmanlı sandalcılar(peremeciler) tarafından sahile taşınırdı. 1838

---

²⁶ Mübahat S, Kütükoğlu, a.g.m. s: 94

²⁷ A.g.m, s. 94. Bu konuda farklı tarihler ileri süren İsmail Cem, Fransa ile 1838, Prusya'nın Hamburg, Lubeck ve Bremen şehirleriyle 1839, Sardunya ile 1839, İsveç, Norveç, Prusya, İspanya, Flemenk, Belçika ile 1840, Danimarka ve Toskana ile 1941 yılında benzer serbest ticaret antlaşmaları yapıldığını belirtmektedir. İsmail Cem, a.g.e. s. 232-233

²⁸ Mübahat S, Kütükoğlu, a.g.m., s.97

²⁹ Zafer Toprak, a.g.e, s. 55. Yazarın aktardığına göre *Dersaadet Ticaret Odası Dergisi*'nin 23 Şubat 1328 tarihli sayısında tacirlere yaptığı bir uyarıda Belçika uyruklu bir şirketin iflas etmiş olmasına rağmen İzmir ve Aydın çevresinde pek çok kişiyi mağdur ettiğini adı verilen şirketle ticari faaliyet yapılmaması istenmişti.

Baltalimanı muahedesine yabancıların her türlü ticareti yapması gibi genel bir tanım konulunca, sandalla yük taşımak da, limanda bar, gece kulübü açıp işletmek de ticaret sayılıp yabancılar tarafından işletilmeye başlanmıştı. Yabancı meyhaneciler Osmanlı esnafının ödemek zorunda oldukları zecriye resmini de ödemek zorunda olmadıklarından daha fazla kar ediyorlar, haksız rekabet ortamından yararlanıyorlardı³⁰.

Serbest ticaret antlaşması ilkin İngiltere ile yapıldığı için bu antlaşmanın uygulamada görülen sakıncalarından az bir kısmı daha sonra diğer devletlerle yapılan ticaret antlaşmalarında giderilmişti. Ancak en fazla ticaret yapılan İngiltere tüccarının Osmanlı tüccarı aleyhine sağladığı avantaj giderilemiyordu³¹.

Osmanlı topraklarındaki madenlerinin işletmesini önceleri yabancılara yasak iken, yabancı işletmeciler, Osmanlı yurttaşları ile ortaklık kurarak bu faaliyetleri yürütüyorlardı. Sonradan 1867 yılında yabancıların Osmanlı topraklarında taşınmaz mal edinmelerine olanak tanıyan yasa çıkınca, ilk engel aşılmış oldu. Bu yasadan bir yıl sonra da maden nizamnamesi çıkarılarak yabancıların maden işletmeciliği yapması serbestleştirildi. Devlet imtiyaz sahibinden hiçbir karşılık istenmemekte, sadece ihraç edilen madenlerden ihraç resmi almakta ayrıca devlete maden satılacağı zaman yüzde on daha ucuza almakta idi³².

Osmanlı Devletinden maden imtiyazı alan şirketler, Batı Anadolu'dan çıkardıkları madenlerin bir kısmını Avrupa'daki sanayici ve tüccara ihraç ediyorlar, kömür gibi bazı madenleri ise yurt içinde satıyorlardı. XIX. yüzyılda kimya ve metal sanayide krom madeni önemli bir hammadde olunca, yalnızca batı Anadolu'da bulunan krom madeni yüzünden yabancı şirketler birbirleriyle kıyasıya yarışmışlar, ilk imtiyaz alan İngiliz şirketleri, kendi yurttaşlarının sahibi olduğu şirketleri bile Batı Anadolu'dan uzaklaştırıp 99 yıl için maden çıkarma imtiyazı kazanmışlardı.

---

³⁰ Mübahat S, Kütükoğlu, a.g.m., s.102-105. Bkz ayrıca İsmail Cem, a.g.e. s.255. İsmail Cem 1838 antlaşmasından sonra yabancı tüccarla rekabet edemeyen yerli tüccarın yabancılara tanınan ayrıcalıktan yararlanabilmek için tabiiyet değiştirerek yabancı uyruğuna geçtiklerini yazmaktadır.

³¹ 1838 antlaşması sonrasında Osmanlı pazarlarının İngiliz mallarıyla dolmuş, Osmanlı Devletine İngiltere'nin sattığı malların değeri 1840 yılında 2,8 milyon 1856 yılında 6,3 milyon ve 1860 yılında 12 milyon sterline çıkmıştır. İngiltere'nin Rusya ve Osmanlı devletine ihracatı karşılaştırıldığında, İngiltere'nin 1827 yılında Rusya'ya 7,5 Türkiye ve Yunanistan'a toplam 2,5 milyon sterlin mal sattığı, 1849 yılında Rusya'ya ihracatı aynı miktar(7,5) kalırken Osmanlı devletine tek başına 12 milyon sterlin tutarında mal sattığı görülmüştür. İsmail Cem, a.g.e. s. 253

³² Mübahat S, Kütükoğlu, a.g.m., s. 108

Yabancılar Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapabildikleri için Osmanlı limanları arasındaki(iç limanlar) taşımacılık işine de girdiler. XIX. yüzyılda İngilizlerin buharlı gemilerle ticaret yapmaya başlamalarından sonra hem iç limanlara, hem dış limanlara mal taşımak isteyen tüccar ile İstanbul'dan Mısır'a, Trabzon'a, Beyrut'a, Hicaza deniz yolculuğu yapmak isteyen yolcular buharlı gemileri tercih ediyorlardı. İstanbul'dan birkaç mil uzaktaki Kadıköy ve prens adalarına bile yabancı buharlı vapurlar yolcu taşıyorlardı. Reşit Paşa'nın gayretiyle kurulan Şirket-i Hayriye vapurları daha ileri teknolojiye sahip yabancı gemilerle rekabet edemiyorlardı³³.

Yabancı şirketler Osmanlı Devletinden aldıkları 99 yıllık imtiyaz sayesinde demiryolu taşımacılığını da tekel gibi işletiyorlardı. İngiltere ve Fransa'nın Akdeniz'de ticaret filoları bulunduğu için demiryolu imtiyazı alan İngiliz ve Fransız şirketleri, Gediz ve Menderes ovalarının hammadde ve tarım ürünlerini İzmir limanlarına, Çukurova'nın hammadde ve tarım ürünlerini İskenderun limanına taşıyacak olan kısa mesafeli demiryolları yapmışlardı. Almanya'nın Akdeniz'de Fransa ve İngiltere gibi deniz ticaret filosu olmadığından, Almanya demiryoluyla Fırat ve Dicle vadileri ile Çukurova'daki hammadde ve tarım ürünlerini kendi ülkesindeki fabrikalara taşımak üzere birkaç bin kilometrelik Berlin-Bağdat demiryolu imtiyazının büyük bölümünü almıştı. Osmanlı yurttaşlarına veya şirketlerine ait demiryolu işletme hakkı yoktu. İzmir-Kasaba ve Bağdat-Şam demiryollarının yapımını üstlenen konsorsiyumda Osmanlı Bankasının taahhüt ettiği küçük hissine karşılık gelen ödemeyi yapamaması yüzünden, demiryolu inşaatı durma noktasına geldiği için demiryolu imtiyazı alan şirketler, Osmanlı Bankasını aralarına almak istemiyorlardı³⁴.

Posta ve haberleşme hizmetlerini ilk kez Venedikliler başlatmış, bunları Avusturya, İngiltere, Almanya ve Rusya izlemiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında 78 posta istasyonu açarak buharlı gemilerle posta taşımacılığı yapan Avusturyalılar, bu alanda pastadan en fazla payı almışlardı. Yabancı posta işletmecileri, Osmanlı Devleti aleyhine basın yayın taşınması yaptıkları gibi gümrük vergisine tabi ancak havalesi olmayan kolilerin kaçak giriş çıkışı ile de Osmanlı

---

³³ A.g.m. s. 123

³⁴ Murat Özyüksel, Anadolu ve Bağdat Demiryolları, Arba Yay, İstanbul, 1988, s. 105

maliyesine zarar veriyorlardı. Osmanlı devletinin yabancıların posta imtiyazlarını iptal etmek istemesi her seferinde sonuçsuz kalmıştı. Telgraf hattı kurulurken benzer hatalar yaşanmamış, telgraf hattı yabancılaşmamıştı³⁵.

2- Borçlanma ve Para Basma Alışkanlığı:

1838 yılında İngiltere ile başlayan ve ardından birçok batı Avrupa devleti ile yapılan serbest ticaret antlaşmaları sayesinde Osmanlı ekonomisi çıkmaza girmiş, devletin acil ihtiyaçları için borç para arayışı başlamıştı. 1854-1861 yılları arasında toplam 16 milyon altın lira borçlanan Osmanlı Devletinin eline bu dönemde ancak 8 milyon altın lira geçebilmiştir. Aradaki fark Avrupalı bankerlerin cebine gitmiş, Osmanlı Devletini karlı müşteri gören Avrupa bankerleri, yönetici paşalara rüşvet vererek Osmanlı devletini sıklıkla borçlandırmışlar, bedeli çok yüksek olan dış borçları zamanında ödeyemeyen Osmanlı maliyesi kısa süre sonra Düyunu Umumiye rejimine teslim olmuştur³⁶.

Osmanlı Devleti borçlarını ödemekte zorlandıkça yeni formüller aramaya koyulmuştu. Tanzimat öncesi birçok kere madeni para içindeki gümüş değerinin düşürülmesiyle devlete gelir sağlanmış, bazen bu yöntem yeniçeri isyanlarına neden olmuştu. Tanzimat'tan sonra yeni bir yöntem geliştirilerek kağıt para basılması suretiyle devlete gelir sağlanmıştı.

İlk para "kaime" adıyla 1840 yılında piyasaya sürüldü. Aslında kaime paradan çok yılda %8 gelir getiren tahvil olarak piyasaya çıkarılmıştı, ancak tedavülde para gibi kullanılmış, enflasyonun yüksek olması nedeniyle de kısa sürede kaimenin değeri yarı yarıya düşmüştü³⁷. Kaimenin piyasa değerinin düşük olması hayali ithalatçılar doğurmuştu. İthalat belgesini gösterip devletten yabancı para alan hayali ithalatçılar bu parayı piyasada 4-5 katına bozdurup spekülatif kazanç ediniyorlardı³⁸.

---

³⁵ Mübahat S, Kütükoğlu, a.g.m., s. 128-136

³⁶ İsmail Cem, a.g.e. s.234. Cahit Tanyol, Osmanlı Devletinin Tanzimat ve 1838 antlaşmasından sonra talan ekonomisinden borçla yaşama ekonomisine geçtiğini yazmıştır, *Yön*, 17 Eylül 1965, s. 12

³⁷ Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 1995, s. 17-19. Bkz. ayrıca Sina Akşin, *Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi II*, Milliyet Yay. İstanbul, 2004, s.260-268

³⁸ Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, s. 45

Kaime değersiz olunca devlet kaime dışında başka bir değerli kağıdı piyasaya sürmeye karar verdi. 1863 yılında İngiliz ve Fransız sermayesiyle kurulmuş olan Osmanlı Bankası, ülkede banknot çıkarma tekeline sahip olmasına karşılık Osmanlı Devleti iki kez bankadan izin alarak piyasaya banknot sürüp devlete gelir sağlamıştı³⁹.

Osmanlı Devleti yöneticileri XIX. yüzyılda *Serbest Ticaret Antlaşması ve Tazminat Fermanını* açıklarken en çok 10 yıl içinde batı Avrupa devletleri seviyesine ulaşacaklarını ummuşlardı. Ancak serbest ticaret antlaşması borçlanmayı, borçlanma da ekonomik iflası getirmişti. Serbest ticaret antlaşması II. Meşrutiyet döneminde fiilen yürürlükten kalkmış, ancak borçlanma ve para basma alışkanlıkları, bu dönemde de devam etmişti.

C- II. Meşrutiyet Başlangıç Dönemi:

II. Meşrutiyet ya da hürriyetin ilanı, liberal özlemlerle gerçekleşmişti. II. Abdülhamit'in baskı rejiminden sonra birdenbire sosyal hayata giren özgürlükler sayesinde kısa sürede 10 siyasal parti ve bine yakın dernek kurulmuş, 353 gazete çıkarılmıştır. Osmanlı Devletinde Tanzimat'tan itibaren uzun yıllar siyasal baskı olmasına karşın ekonomik özgürlükler fazla kısıtlanmamıştı ancak II. Meşrutiyetle birlikte gelen kısa özgürlük ortamında hem siyasal, hem ekonomik anlamda olabildiğince liberal davranışlar sergilenmişti⁴⁰.

Meşrutiyetin getirdiği bu özgürlük havası herkesi sevindirmiş, her etnik grup özgürce siyasal mücadele vereceklerini düşünmüşlerdi. İttihat ve Terakki liderleri II. Meşrutiyet ilanında ekonomik özgürlüğe taraftar olmalarına karşılık her etnik grubun siyasal özgürlüğüne sıcak bakmıyorlardı. Nitekim Meşrutiyet ilanından sonra yapılan ilk seçim kampanyasında İstanbul milletvekili adayı olan Hüseyin

---

³⁹ Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, s. 20

⁴⁰ II. Meşrutiyetin ilanından sonra esnaf kendisini o kadar özgür hissetmiş ki, tezgahına karışan zabıtaya, vergi isteyen tahsildara “Hürriyet var, istediğim gibi satarım, çekil git buradan” diyebilecek kadar sınırsız özgürlük yaşamıştır. Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi*, İstanbul, 1971, s.157

Cahit(Yalçın) Bey, 1908 sonlarında yaptığı konuşmasında “Türklerin millet-i hakime” olması gerektiğini söylemişti⁴¹.

İttihat ve Terakki Fırkasının özgürlüklere bu bakış açısı gizli örgüt halinde iken de, hükümeti yönlendirirken de değişmedi. İttihat ve Terakki aydınları ülkenin ekonomik ilişkileriyle uyumlu bir ekonomik model üretememişler, İngiltere ve ABD deki zenginliği hür teşebbüs uygulamalarına bağlayarak serbest ekonomik modeli olduğu gibi Osmanlı toplumuna getirmek istemişlerdi.⁴².

Osmanlı Devletinde 1908 yılında batılı kentlere çok benzeyen Selanik kenti, İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurulduğu ve meşrutiyeti getirdiği yer olduğundan, İttihat ve Terakki liderlerinin ideallerindeki Osmanlı ülkesinin şehirleri, Avrupa şehirleri gibi en azından Selanik gibi özgür ve zengin insanların yaşadığı kentler idi. Bu ideal sayesinde, meşrutiyet öncesi insanlar bir şehirden diğerine giderlerken nereye ve ne amaçla gittiklerini, gittikleri yerdeki adresi zaptiye kuvvetlerine bildirmek zorunda iken, 1908 ihtilali sonrasında ilkin bu uygulamaya son verilmiş, seyahat özgürlüğü önündeki engeller kaldırılmıştı⁴³.

Avrupa’da özgürlük mücadelesi veren Genç Türkler devletin otoriter yapısına karşı oldukları için devletten kaynaklanan narh, tarife, imtiyaz gibi ekonomik müdahalelere de karşı çıkıyorlar, bu tarz müdahalelerin rüşvet ve yolsuzlukların nedeni olduğunu düşünüyorlardı. Ticaretin serbest olmasını savunan İttihat ve Terakki Cemiyetinin meşrutiyet ilanından hemen sonra yayınlanan siyasi programında, ekonomiye 3 madde ayrılmış, 14. maddede köylülerin toprak sahibi yapılması, 15. maddede toprak mülkiyetinin yaygınlaştırılarak kadastro çalışmalarına başlanması, 18. maddede ekonominin geliştirilmesi gibi genel ifadeler kullanılmış, devletin ekonomiye müdahalesi programa kesinlikle konmamıştı⁴⁴.

II. Meşrutiyetin ilk yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde de hür teşebbüs fikrini Prens Sabahattin kadar ısrarla savunan kişiler vardı. İttihatçı hükümetlerde maliye bakanlığı yapmış olan Cavid Bey, kişilerin zengin olması sayesinde devletlerin de zenginleşeceği fikrindeydi. İnsanlar arasında da, servetler

⁴¹ Tevfik Çavdar, Talat Paşa, Dost Kitabevi, Ankara, 1984 s. 118

⁴² Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri(1895-1908), İletişim Yay.12.baskı,İstanbul, 2005, s. 23

⁴³ Meşrutiyet sonrası kaldırılan bu uygulama savaş sırasında yeniden uygulamaya konmuş, mütareke döneminde ve Cumhuriyet kurulduktan sonra da sürmüştür, Osman Selim Kocahanoğlu, Atatürk’e Kurulan Pusu, Temel Yay. İstanbul, 2005, s. 218

⁴⁴ Tarık Zafer Tunaya, Türkiyede Siyasal Partiler-I,Hürriyet Vakfı Yay, 2. baskı, İstanbul, 1984 .s: 67.

arasında da eşitlik olmadığını söylerdi. Bu yüzden kişilerin özgür biçimde ekonomik gelişimlerini yapmaları önündeki tüm engellerin kaldırılmasını savunur, bireysel çıkarı toplumsal çıkarın üstünde görür, zengin olabilmek için sermaye birikimine ihtiyaç olduğunu, sermaye birikimi sağlanabilmesi için de hükümetlerin girişimci bireyleri kayırması gerektiğini, sabit gelirlilerden alınacak vergilerle girişimcilerin desteklenmesini söylerdi. Cavid Bey hür teşebbüsü desteklerken, gümrük korumacılığına karşı çıkıyordu. Ulusal sanayi yaratmak için gümrük vergisi artırmanın işe yaramayacağını, korunan sanayicinin kaliteli mal üretemeyeceğini, bu şekildeki sanayileşmenin de zarar vereceğini iddia ediyordu⁴⁵.

Cavid Bey, Meşrutiyet öncesi Osmanlı Devletinde özgürlük olmadığı için yabancı yatırımcıların kendi hükümetlerinin hükümlerleriyle birlikte sermayesini ülkeye getirip yatırım yaptıklarını, yabancı yatırımcılara ayrı bir hukuk uygulanmasının, kapitülasyonların en büyük nedeninin ülkedeki istibdat olduğunu söyleyerek ülkede yatırım yapmak isteyen müteşebbisler önündeki engellerin kaldırılması gerektiğini belirtmişti⁴⁶.

II. Meşrutiyet hükümetleri yatırımcıları memnun etmek için her türlü yasal önlemi alıyordu. Tatil-i Eşgal kanunu çıkarılmış, grev hareketlerine karşı çok sert önlemler alınmıştı. Fikirleriyle toplumu yönlendiren bazı yazarlar sendikaların ve sosyalist fikirlerin yasaklanmasını isteyecek kadar yatırımcı ve tüccardan yanaydılar. Bu aşırı destek sayesinde yabancı sermaye girişinde ve yabancılarla Osmanlı yurttaşlarının ticari ortaklıklarında önemli artışlar olmuştu. Yabancı şirketler devletle olan sorunlarını kolay çözümlenebilmek için paşalar ve nazırları ortak alıyorlardı⁴⁷.

İttihat ve Terakki Partisinin mecliste ve hükümette mutlak çoğunluğa sahip olduğu 1913 yılından sonra da batılı devlet şirketlerinin yatırım yapmaları ve yabancı sermayeyi ülkeye çekebilme anlayışıyla yasal düzenlemeler yapılmıştı. 1913 tarihli bir kanunla Osmanlı şirketlerinin iş yaptıkları bölgelerde taşınmaz mal satın

---

⁴⁵ Zafer Toprak, Milli İktisat, Milli Burjuvazi, s.11

⁴⁶ Tasvir-i Efkâr, 8 Mart 1917. Cavid Bey, yabancı sermayeye sonuna kadar kapı açmaya taraftar olmamakla birlikte yabancı sermayeden korkmamak gerektiğini de bildirmişti. İttihat ve Terakki ideologlarından milli iktisat taraftarı Tekin Alp de Türklerin hiçbir zaman yabancı sermayeye karşı olmadıklarını ancak yabancıların Türkiye'yi sömürge gibi kullanmalarına karşı olduklarını yazmıştır, Tekin Alp, "Yabancı Sermayeye Karşı Siyaseti İktisadiyemiz", İktisadiyat Mecmuası, yıl 3, S. 53(26 Nisan 1333) s. 1

⁴⁷ Zafer Toprak, Milli İktisat, Milli Burjuvazi, s. 67

alabilecekleri kuralı getirildi. Osmanlı adıyla iş yapan şirketlerin tamamına yakını yabancı ortaklı olduğundan bu kanun fiilen yabancı sermaye sahiplerinin işine yarıyordu. Hükümet bu yasal değişikliği batılı devlet elçiliklerine bildirerek Avrupalılara serbest ticaret yanlısı oldukları izlenimini vermek istemişti⁴⁸.

Artan yabancı sermaye ve kurulan yeni şirketler sayesinde İstanbul önemli bir ticaret merkezi haline geldi. Fransa, Almanya, Avusturya, ABD, İtalya, İngiltere ve Rusya İstanbul'da büyükelçilik ve konsolosluktan başka ticaret odası da açmıştı. Osmanlı meclisi ticaretin bu kadar gelişmesi üzerine yeni bir Ticaret Kanunu çıkarmıştı.

II. Meşrutiyetle birlikte devletin ekonomiye bakışında ciddi bir değişikliğe gidilmişti. O zamana kadar *mali devlet*⁴⁹ anlayışı yani devlet gelirlerinin artırılması amacı varken, II. Meşrutiyetle birlikte *İktisadi devlet* anlayışı gelişti. Devlet hazineye gelir sağlamak amacıyla yüksek vergiler koyunca ülkenin ekonomik yapısı gelişemiyordu⁵⁰. Bu sakıncayı giderebilmek için devlet kendi maliyesini değil ülkenin ekonomik gelişmesini öncelikle düşünmeliydi. Bu yeni politikanın adı da *iktisadi devlet* anlayışı olarak tanımlanıyordu. İktisadi devletin amacı bireylere girişim yapabilecek ekonomik ortamı hazırlamak, halkın vergi ödeme gücünü artırarak vergiyi yaygınlaştırmak ve bu yolla devlet gelirlerini artırmaktı. Yani önce bireyler zenginleşeceklerdi ki bireylerin ödeyecekleri vergilerle de devlet zenginleşebilsin. Kapıkulu geleneğini, devleti iş kapısı gibi görme anlayışını reddeden II. Meşrutiyetin ilk yıllarındaki Osmanlı yönetimleri, İttihat ve Terakki

---

⁴⁸ Yabancıların taşınmaz mal alabilmelerinin tek istisnası köy arazileriydi. Bu yasaklama Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Köy arazileri ucuz olduğundan yabancıların büyük ölçekli toprak satın almaları durumunda hükümetin siyasal sorunla karşı karşıya kalabileceği endişesiyle bu kısıtlama getirilmiştir, Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, C II, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1991, s. 299-300

⁴⁹ İttihat ve Terakki ideologlarından Tekin Alp, İttihat ve Terakki öncesindeki hükümetlerin sürekli olarak mali geliri dikkate aldıklarını, hazinenin gelirinden başka bir şey düşünmediklerini, vergi veren mükellefin vergi kabiliyetini ihmal ettiklerini belirtmekteydi, Tekin Alp, "Yeni Gümrük Tarifesi", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S: 28, 15 Eylül 1332, s.1

⁵⁰ Önceleri hükümetlerin mali devlet anlayışlarını eleştiren Tekin Alp, iktisadi devlet anlayışının hükümete egemen olması neticesinde vergi mükelleflerini kollayan yasalar çıkarıldıktan sonra ise II. Meşrutiyetin zenginleri koruyan yasalar çıkarıp halkın büyük çoğunluğunu ezdiği, milliyetçilik ideolojisinden yararlanan kesimin yalnızca kapitalist denilen azınlık bir zümre olduğu eleştirisini yapmıştır, Tekin Alp, "Tesanütçülük-Solidarizm", *Yeni Mecmua*, S: 26(3 Kanunusani 1918), s. 518

Cemiyetinin siyasal ağırlığına karşın Prens Sabahattin'in bireyci görüşünü benimseyen politikalar uygulamaya çalışmaktaydılar⁵¹.

II. Meşrutiyet yönetimleri bireysel teşebbüsü ön plana çıkararak, o zamana kadar Osmanlı Devletindeki ekonomik işletmelerin sahibi olan yabancılar ve Müslüman olmayan azınlıklara karşı, Müslüman ve Türk yurttaşları özel teşebbüse teşvik etmek amacındaydı. Azınlıklar ticaretle uğraşırken Türk yurttaşları memur olmaya eğilim göstermekteydiler.

II. Meşrutiyetin ilk yıllarında Türk yurttaşlarını ticarete ve girişime teşvik etmek için hem gazetelerin köşe yazarları memurluğu eleştiren, hür teşebbüsü öven yazılar yazmışlar, hem de okul kitaplarında memurluk aşağılanmış, ticaret yüceltilmişti. Meşrutiyetin ilk yıllarında değiştirilen ders kitaplarında mutluluğun kaynağı para olarak gösterilmişti. Serbest rekabetin yararları, tekelci ekonominin zararları, faizin gerekliliği ve sermaye birikiminin yararları okul kitaplarına yansıtılmıştı. O zamana kadar Türk yurttaşlarının kurtuluş yolu olarak görülen memurluk esirlik olarak tanımlanmış, memurlar da esir sürüsü diye nitelendirilmişti. *Yeni Malumat-ı Medeniye* adlı okul ders kitabında, Hıristiyan ahalinin ticaretle uğraştığı için Müslüman ahaliye göre daha zengin olduğu, memuriyeti seçen Müslümanların ise tembelleşip fakirleştiği, zenginliğin kaynağının ticaret, ziraat ve zanaatta olduğunu yazılmıştı⁵².

İttihat ve Terakki Fırkasını gizli örgüt iken desteklemeye başlayan Selanik'in Yahudi tüccarı, İstanbul'un Rum ve Ermeni tacirlerinin saraydan aldıkları imtiyazı kırmak üzere, ekonomide tam serbesti için II. Meşrutiyet hükümetlerindeki İttihat ve Terakki üyesi vekillere baskı yapıyordu. Korumacı ekonominin ülke

---

⁵¹ Şerif Mardin, *a.g.e.*, s.296. Yazar Prens Sabahattin'in şu görüşünü aktarır: "Fransa ve Almanya gibi ülkelerde devlet ön plana çıktığı için birey kendisini geliştiremiyor ve çoğunluk devlet memuru olmak istiyordu. Memur zihniyetinde hep devletten gelir beklemek anlayışı egemendi ve bu düşünce insanları hem tembelleştiriyordu hem de asalak haline getiriyordu. Halbuki İngiltere'de bireysel gelişim en öncelikli politika olduğundan kendini geliştiren birey girişimciliği sayesinde zenginleşiyor zengin bireylerin ödedikleri vergiler sayesinde devlet de zenginleşmiş oluyordu".

⁵² Alev Sınar, *İlkokul Okuma Kitapları*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990 s: 92, 94. Benzer bir görüşü Ali Seyidi, "Musabehat-ı Ahlakiye" adlı kitabında bütün memurları girişim ruhuna sahip olmayan, elinden başka iş gelmeyen, iki koyunu güdemeyecek sürü olarak tanımlamış, namusu ile çalışan memurların bir ev dahi alamayacaklarını, sefil bir hayat yaşadıklarını, ev alabilenlerin mutlaka rüşvet aldıklarını belirtmişti.

yararına değil zararına olduğunu, koruyucu gümrük vergilerinin fiyatları artıracığı ve ekonomiyi daraltacağını, belirterek serbest ticareti savunuyorlardı.⁵³

II. Meşrutiyetin özgürlük ortamında her kalem tutan aydın, serbest pazar ekonomisini övse de, milli zengin yaratmak için Türk müteşebbislerini cesaretlendirmeye çalışsa da, pratik yaşam buna pek elverişli değildi. Çünkü 400 yıldır yürürlükte bulunan kapitülasyonlar ve 100 yıl önce imzalanan serbest ticaret antlaşması hükümleri, milli zengin yaratma düşüncesinin önündeki en büyük engeldi.

Serbest ticaret antlaşma hükümlerine göre yabancı gerçek ve tüzel kişiler, Osmanlı Devletinden izin almadan serbest biçimde Osmanlı topraklarında ticaret yapabiliyorlardı. Yabancı iş adamları veya şirketler, herhangi bir uyuşmazlık yarattıkları zaman Osmanlı mahkemeleri bu uyuşmazlığı çözemiyordu. Yetkili mahkemeler şirket ya da iş yapan kişinin tabi olduğu devlet mahkemeleri idi.

Bu ayrıcalık sayesinde yabancı şirket veya kişiler Osmanlı uyruğundaki bir kişi veya şirketle iş yaptığında avantajlı duruma düşüyordu. Çünkü yabancı kişi ya da şirket taahhütlerini yerine getiremeyince Osmanlı yurttaşı, yabancının tabi olduğu ülkeye gidip mahkemede dava takip edebilecek ekonomik güce sahip olmadığı gibi bilgi ve deneyime de sahip değildi. Bu güce ve deneyime sahip olanlar paralı azınlıklar olduğundan Osmanlı devletinde batılı işadamları ve şirketlerle iş yapma cesaretini ancak Müslüman olmayan azınlıklar yapabilmekteydiler. Yukarıda görüşlerini açıkladığımız İttihat ve Terakki önderlerinden Cavid Bey, bu çifte hukuku sistemin nedenini Osmanlı Devletinde özgürlüğün olmamasıyla açıklamıştı⁵⁴.

---

⁵³ Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 249

⁵⁴ Tasviri Efkar, 8 Mart 1917

İKİNCİ BÖLÜM

MİLLİ EKONOMİYE GEÇİŞ:

A- Fikir Hareketleri:

II. Meşrutiyetle birlikte başlayan siyasal ve ekonomik liberalizmin anlayışı uzun sürmedi. Bireysel ve toplumsal özgürlüklerin o zamana kadar hiç yaşanmadığı Osmanlı devletinde, 1908 yılındaki hürriyet atmosferi, her geçen gün azalmaya başlamıştı. Bir zamanlar özgürlük için ayaklanan İttihat ve Terakki liderleri, ülkede yaşanan fazla özgürlükleri her türlü kötü gidişin nedeni olarak göstermeye başlamışlardı. Bulgaristan'ın bağımsızlık kazanması, Libya ve Bosna Hersek'in işgali, Balkan savaşlarında uğranılan hezimetler, fazla özgürlüğün yaramadığı fikrini oluşturmuştu. Meşrutiyetin ilanından kısa süre sonra siyasal özgürlükler askıya alınmıştı ancak ekonomik özgürlüklerin tamamen kaldırılması için batılı devletlerin müdahale ortamının kalkmasını beklemek gerekiyordu.

Osmanlı Devletinin ekonomik liberasyonla zenginleşemediği, batılı devletlere olan borçlarının arttığı, sadece devletin değil yurttaşlarında zenginleşemediği kısa süre sonra anlaşıldı. Avrupa'da korumacılığın yaygın olarak yaşandığı XIX. yüzyılda, gelişmekte olan küçük Avrupa ülkeleri, milli sanayicilerini korumak için gümrük vergilerini artırma ve bazı sanayi mallarının ülkeye girişini yasaklama önlemleri almışlarken, aynı dönemde Osmanlı Devletinin tüm batılı gelişmiş devletlere ekonomik kaynaklarını açmasının zararları görülmüştü⁵⁵.

Bu gelişmeler Avrupa'da başlayan ekonomik liberalizmin evrensel bir ekonomik kural olmadığını, ülkelerin kendi milli ekonomilerini ve milli zenginlerini yaratmak için korumacı politikalara ve gümrük vergi artırımına gitmeleri gerekliliğini ortaya çıkarmıştı. Türkiye tarihinde serbest ekonomik düzene karşı ilk

---

⁵⁵ Zafer Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 1995, s. 27. Yazar sadece gelişmekte olan ülkelerin değil ekonomik bakımdan en gelişmiş ülke olan İngiltere'nin bile kendi çiftçisini korumak üzere 1846 yılında tahıl ithalini yasakladığını yazmıştır.

eleştiriler XIX. yüzyılda Namık Kemal, Ahmet Mithat gibi gazete yazarlarının köşe yazılarında, Musa Akyiğitzade gibi akademisyenlerin okul kitaplarında dile getirilmekteydi⁵⁶.

Osmanlı yönetici ve aydınları üzerinde etkili olmuş Rus yazar Aleksander Helphand, 1910-1914 yılları arasında *Türk Yurdu* dergisine yazdığı makalelerde ve bazı gazetelere verdiği demeçlerde⁵⁷ Osmanlı Devleti ile Batı Avrupa arasındaki çelişkileri gündeme getirmiş, o zamana kadar batı sistemini rehber kabul eden aydınlara batının emperyalist yüzünü göstermiş, serbest rekabet dışında ekonomik modeller olduğunu yazmış, kapitülasyonların kaldırılmasını, ihracat ve ithalat serbestisine sınırlamalar getirilmesini önermiştir⁵⁸.

Ekonomide korumacılığı savunan *Mülkiye* dergisi, Avrupa'da bile korumacılık yaşanırken Osmanlı Devletinin serbest ticaret sistemini uygulamasının yanlışlığını yazıyordu. Azınlık gruba ait olmasına rağmen milletvekilliği de yapan Kırkor Zohrap Efendi, Konstantin Efendi, Cavid Bey'in serbest ticaret rejimine karşı çıkan aydınlardandı⁵⁹.

Ziya Gökalp de serbest rekabet fikrinin kalesi durumundaki Manchester iktisat kulübünün bile serbest rekabet krallarından geri adım atmasına rağmen Osmanlı Devletinde kozmopolit serbest ekonominin uygulanmasını eleştirmiş, serbest rekabeti savunanları batı taklitçiliği ile suçlamıştır. Ziya Gökalp Osmanlı devletinde siyasal istikrarsızlığın nedenini egemen ekonomik sınıfların yoksunluğuyla açıkladıktan sonra siyasal istikrar için güçlü ekonomik sınıflar yaratılmasını öneriyor, ancak batıdaki gibi sömürgeci zengin sınıflara karşı

---

⁵⁶ A.g.e, s. 28. Yazar Namık Kemal'in Hürriyet gazetesinde yazdığı çeşitli makalelerde serbest ticaret rejiminin Osmanlı ekonomisini çökerttiğini belirttiğini yazmaktadır. Toprak, I. Meşrutyet Döneminin diğer bir aydını olan Ahmet Mithat Efendi'nin de Ekonomi Politik ve Hallül Ukad adlı eserlerinde Adam Smith'in serbest ekonomi modelinin ancak İngiltere'de geçerli olabileceğini, Osmanlı ülkesinde ticaret ve sanayiye baltaladığını yazdığını aktarmaktadır.

⁵⁷ "Tedabir-i Zaruriye-i Milliye" Tasvir-i Efkâr, 22 Temmuz 1330

⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, Kaynak Yay, 1. baskı, İstanbul, 1985, s. 54. Niyazi Berkes'in Secularizm adlı eserini kaynak gösteren Ahmad, aslında Marksist olan Aleksander Helphand'ın Türk aydınlarına sosyalizmi öğretmediğini ama Osmanlı Devletinin batının bir parçası olmadığı fikrini öğrettiğini yazmıştır. Parvus takma adlı Rus yazarın "Türkiye Avrupa'nın Boyunduruğu Altındadır", "Mali Kölelikten Kurtulmanın Yolu", "Mali Tehlikeler", "İş İşten Geçmeden Gözünüzü Açın", "Maliyeyi Bir Türkün Sorumluluğuna Veriniz" gibi makalelerle Türk aydını ve yöneticilerini batının empoze ettiği modeller dışında düşünmeye yönelttiğini yazmıştır.

⁵⁹ Zafer Toprak, A.g.e., s. 35. Yazar II. Meşrutiyet yıllarında Müslüman-Türk ticaret erbabı tarafından yayımlanan Ticaret-i Umumiye Mecmuası'nda çıkan bir yazısında Zohrap Efendi'nin "Avrupa hükümetlerinin düsturu, göz diktikleri ülkeleri iktisaden işgal eylemektir." dediğini yazmaktadır.

çıkıyordu. Ziya Gökalp Osmanlı Devletindeki kapitalin gayri milli olduğunu, kendisi milli olmayan paranın sahibinin de milli olamayacağını, ülkede milli bankalar kurulması ve bunların kredi desteği sağladığı milli şirketlerin yatırıma başlamasının zorunlu olduğunu belirtmişti⁶⁰.

Ziya Gökalp batı demokrasilerine de eleştiri getirerek batıdaki ekonomik ve sosyal sınıfların yerini mesleki sınıfların alacağı devleti temsil eden ekonomik çıkar grupları yerine mesleki temsil sistemi ile devletin şekillenmesini öngörmüştü⁶¹.

II. Meşrutiyetin ve İttihat ve Terakki örgütünün fikir üreticisi olarak Ziya Gökalp en fazla bilinen ismidir. Ancak parti içinde Ziya Gökalp ile uyuşmayan Cavid-Karasu ikilisinin fikirleri de zamanın gazetelerinde yayınlanmakta okullarda okutulmakta, Ali İhsan(Kör) Beyin mesleki temsil fikri de tartışılmaktadır⁶².

Ali İhsan Bey önderliğinde hazırlanan Temsili Meslek programı, 17 madde içermektedir ve siyasal parti programı gibidir. Programın 2. maddesinde meslek gruplarını Çiftçi-çoban, sanatkar(Zanaatkar), tüccar, memur-müstahdem, asker, gemici, madenci, serbest çalışanlar ve işçi olarak sıralamışlardır. Programın 13 ve sonraki maddeleri ekonomik düzenin ayrıntılarını içermektedir. Bu meslek örgütlerinin sendika ve kooperatif şeklinde örgütlenmelerini, sendika ve kooperatiflerin de mecliste ve meslek birliklerinde temsilci bulundurmalarını öngören program serbest seçimle parlamento oluşturulması yerine meslek örgütlerinin oluşturduğu meclisin ülkeyi yönetmesi esasını getirmiştir⁶³.

Temsili meslek programının aydın çevrelerde ilgi görmesi ve tartışılması, büyük umutlarla ve hürriyet vaadiyle uygulamaya konulan II. Meşrutiyetin aydın çevrelerde yarattığı hayal kırıklığına bağlanabilir⁶⁴. Parti liderlerinin diktatör tutumları, siyasi komplolar, hükümet darbeleri insanları farklı çözümlere yönelttiği

⁶⁰ Ziya Gökalp, "Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir?", İktisadiyat Mecmuası, yıl, 1, S. 7(28 Mart 1332), s.1-2

⁶¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Kör Ali İhsan(İloğlu) Bey ve Temsili Meslek Programı", Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Sorunlar(1923-1938), İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yay., İstanbul, 1977, s.283-344. Zafer Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, adlı eserinin 19. sayfasında Ziya Gökalp'in bu düşüncesini milli burjuvazi yaratma isteği olarak belirtmiştir.

⁶² İlhan Tekeli-Selim İlkin A.g.m. Tekeli ve İlkin, Kör Ali İhsan Bey ile Ziya Gökalp'in fikirlerinin anti liberal olması bakımından birbirine yakın olmasına rağmen Temsili Meslek fikirlerinde ayrıştıklarını belirtirler. Meslek dergisindeki yazılarını kaynak gösteren yazarlar, Ziya Gökalp'in Mesleki Temsil fikrinin Alman sosyolog Fichte gibi idealist, Ali İhsan Beyin görüşlerinin ise materyalist nitelik taşıdığını belirtirler.

⁶³ İlhan Tekeli-Selim İlkin a.g.m. ve ekleri

⁶⁴ İsmail Çeşitli, Mahmut Şevket Esendal, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1991, s. 42

için böyle bir program ortaya çıkmıştır. Doğal olarak bu program İttihat ve Terakki Partisinin baskıcı liderlerinin tepkisini çekmişti. Gerçekte mesleki temsil bir siyasi ideoloji değil sadece seçim sisteminin adıdır. O zamanki parlamentarizm halktan kopuk olduğundan hakla bütünleşmenin formüle edilmesi şeklinde ortaya çıkmıştı⁶⁵.

Temsili Meslek programında yabancı sermayeye ihtiyaç duyulduğu ancak yabancılara imtiyaz verilmesinin ve yabancıların banka kurmasının kesin ifadelerle reddedildiği yazılmaktadır. Yerli meslek sahiplerinin desteklenmesini savunan program, üretici ve tüketici arasındaki araçların azaltılması ve giderek yok edilmesi taraftarıdır. II. Meşrutiyet dönemindeki ilk milli iktisadi teşekkül oluşturma hareketinin teorisi bu programla başlamış İttihat ve Terakki Partisinin merkezi umumi teşkilatında kabul görmüş fakat programın seçim sistemi, mevcut seçim sistemini reddettiğinden, partideki diktasının sarsılacağını anlayan parti lideri Talat Bey, programı askıya almış, programın teorisyenini Halep'e sürmüştür⁶⁶.

Parti örgütü o an için ertelese de İstanbul'da milli Anonim Şirketler kurulması fikri Mahmut Şevket(Esendal), Ali İhsan(İloğlu) ve Kara Kemal üçlüsünün kafasından çıkmamış, proje olarak Ali İhsan Bey tarafından geliştirilmiş Kara Kemal tarafından da uygulanmıştır⁶⁷.

Ali İhsan Bey'e göre Osmanlı Devletini memurlar yönettiği için geri kalmıştır. Halk ekonomik işbirliği ile örgütlendiğinde geri kalmışlığın kalkabileceği kanısındaydı. Osmanlı halklarını yabancı sermayedarların ezdiğini, yerli sermaye olmadığından Marksist bir işçi-işveren çatışması olamayacağını, özel girişim elindeki servetin vergi kanalıyla mesleki örgüt ve kooperatiflere aktarılmasıyla kalkınmanın sağlanabileceğini düşünmekteydi⁶⁸.

Meşrutiyet aydınlarından Tekin Alp, her türlü ekonomik gelişmenin temelini özel teşebbüsle mümkün olduğunu ancak özel teşebbüsün tek başına yetmediği veya ekonomiye doğrudan veya dolaylı katkı yapacak teşebbüsleri gerçekleştirmek için özel kişilerin kurdukları cemiyetlere ihtiyaç olduğunu,

---

⁶⁵ A.g.e, s. 43-44

⁶⁶ Selma Ilıkan- Faruk Ilıkan, Ankara İstiklal Mahkemesi Resmi Zabıtlar, Simurg Yay, İstanbul, 2005, s. 107. Bkz. ayrıca İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.m., s. 288

⁶⁷ İlhan Tekeli-Selim İlkin A.g.m. Tekeli ve İlkin, adı geçen makalede Kör Ali İhsan Beyin Mesleki Temsil sistemini milli mücadele sırasında Celal(Bayar) aracılığıyla TBMM başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya da anlattığını ancak Mustafa Kemal Paşa tarafından benimsenmediğini belirtirler.

⁶⁸ İlhan Tekeli-Selim İlkin A.g.m. s. 310

Avrupa'da bu cemiyetlerin var olduğunu, Türkiye'de ise bu gelişimi hükümetin üslenmesini istemiştir⁶⁹. Basında milli iktisat amacına yönelik cemiyetlerin iyi bir ideal olduğu ama başarıma şansının zayıf olduğu, insanların maddi menfaatleri olmayan konulara sadece iyi dilek belirtecekleri ama milli iktisat için çaba sarf etmeyecekleri görüşüne karşı Tekin Alp, yazdığı bir yazıda “İlmi çalışmalar için hayatını vakfedenler, sosyalistler, sendikalistler, feministler maddi menfaat arkasında koşmuyor, manevi haz alarak çalışıyorlar. Bizde manevi hazza alışkın kişiler olmadığından, bu tarz cemiyetler başarılı olamıyorlar. Ama biz fabrikalar derneğinden iyi çalışmalar bekliyoruz.” demiştir⁷⁰.

Tekin Alp yeni, bağımsız ve büyük Türkiye'yi kurmak için Almanya örneğini vermiştir. Türkiye'den üç kat daha küçük olan bu ülkenin Türkiye'den on kat büyük ekonomiye sahip bulunduğunu, bunun en büyük nedeninin kapitülasyonlar olduğunu, kapitülasyonların ülkeyi ekonomik baskımdan istila ettiğini yazmıştır. Her ülke için geçerli olan uluslar arası ekonomik kurallar olduğu gibi her ülkeye özgü ekonomik kurallar olduğunu Almanya'nın dünyaya kanıtladığını yazan Alp, Alman İktisatçı Fredrich List'in geliştirdiği Almanya'ya özgü devlet destekli ekonomik kalkınma yöntemiyle, Almanya'nın kısa sürede İngiltere ekonomisine kafa tutacak duruma geldiğini belirtmiştir.

Almanya'nın siyasi kahramanının Bismark, ekonomik kahramanının ise List olduğunu belirterek, Türkler arasında Bismark gibi kahramanlar bulunduğunu ama ekonomik kahramanlara ihtiyaç olduğunu yazmıştır. Almanya'nın 1870 yılından itibaren Fredrich List'in kuramsallaştırdığı milli ekonomi ilkesine bağlı kalarak 30 yıl gibi kısa bir sürede Avrupa'nın ve dünyanın en gelişmiş 3. ekonomisine sahip olduğunu Osmanlı Devletinin de milli ekonomi politikası izlemesini savunuyordu⁷¹.

Dönemin yazarlarından Ahmet Muhittin Osmanlı Devletindeki servetin sermayeye dönüşmesi öyküsünü yazmıştır. Uzun yıllar ganimet ekonomisi uygulayan Osmanlı Devletinde, uluslar arası siyasi devrimlerden sonra bu ekonomik politikanın değiştiğini, tımar ve zeamet sahiplerinin yerlerini alan yeni servet sahiplerinin ayanlar olduğunu, ancak ayanların etkisinin eskisi kadar uzun sürmediğini, bu yeni

⁶⁹ Tekin Alp, “Harp Zamanında Islahat-ı Sanayimiz”, İktisadiyat Mecmuası, yıl 1, S.44-48(8 Mart 1333), s.38

⁷⁰ Tekin Alp, “İktisadi Teşkilat”, İktisadiyat Mecmuası, yıl 2, S. 52(19 Nisan 1333) s. 1

⁷¹ Tekin Alp, “Milli İktisat”, İslam Mecmuası, S. 22, 12 Şubat 1330, s. 560-562

dönemde batının Osmanlı üzerinde baskısının çok fazla olduğunu, bu baskı sayesinde inkılapların(Tanzimat, ıslahat) hep yanlış uygulandığını, milli servetin milli sermayeye dönüşmesini sağlayacak milli burjuva sınıfının oluşmadığını yazmıştır. Ahmet Muhittine göre yabancı sermaye karşısında hiçbir varlık gösteremeyen milli servet sahipleri yüzünden servet temerküz(birikme) edemediği gibi parçalanarak yurt dışına çıkmıştı. Bunun nedenlerini iradesizliğe, milli fikir ve birikmiş milli servet yokluğuna bağlayan Ahmet Muhittin, var olan milli servetin hiçbir zaman milli sermayeye dönüşmediğini yazmıştır⁷².

Ahmet Muhittin yabancı sermayenin ülkeye hiçbir yararı olmayacağını milli sermaye oluşmadığı zaman milli iktisat politikasının laftan ibaret kalacağını, yabancı sermayeye kapıların kapatılmasını, milli sermaye yaratılmasını, milli ekonominin yabancı sermayeden bağımsızlaştırılmasını savunmuştur. Milli servetin milli sermayeye dönüştürülmesi için milli bir heyet kurulmasını önermiştir⁷³.

Fredrich List toplumların iktisadi evrimini vahşi, çoban, ziraat, ziraat-zanaat, ziraat-zanaat-ticaret olarak göstermişti. Ahmet Muhittin'e göre Türklerin iktisadi tarihi fazla bilinmemekle birlikte Orta Asya Türkleri vahşi, çoban, ticaret süreçlerini yaşamışlar bunlardan çobanlık evresi en uzun süreç olmuş ama ziraat-zanaat sürecini atlamışlardı. Osmanlı Türkleri ise ziraat aşamasında idiler, batının sanayi mallarının istilasına uğrayan köylülerin endüstrileşmesi zordu. İktisatçıların Türkiye'yi coğrafi bakımdan ziraat ülkesi sınıfına soktuklarını ancak Osmanlı toplumunun ziraattan sanayi aşamasına geçmesi gerektiğini ABD gibi sanayi-tarım ülkesi olabileceğini yazmıştır⁷⁴.

Ahmet Muhittin devletin iktisadi hayata müdahale etmesi gerektiğini, ziraatın modernleşmesinin devlet öncülüğünde yapılmasını, devletin esnafı kooperatif şirketler şeklinde örgütleyerek, sanayi ve ticaret hayatını canlandırmasını, memleketteki ürün fazlalığının ihraç edilmesini öğütlemekteydi. Ahalinin elindeki paranın değerlendirilmesi için ahali bankaları ve ikraz sandıkları kurulmasını, petrol

---

⁷² Ahmet Muhittin, "Milli Sermaye-Milli Sermaye Teşkilatı", İslam Mecmuası, S.36(10 Eylül 1331), s. 780-781

⁷³ A.g.m.

⁷⁴ Ahmet Muhittin, "Dahili İstimar(Sömürgeleştirme)", İslam Mecmuası, S.50(12 Kanunisanı 1332), s. 1007-1010

ürünlerinde devlet tekeli kurulmasını, demiryollarından edinilen karla sermaye birikimi yapılmasını önermiştir.

İttihat ve Terakki hükümetinin savaş boyunca uygulayacağı politikanın ana hatlarını önceden gören Ahmet Muhittin, bu politikaların yanlışlıklarını da önceden görmüş gibi milli iktisat politikasına savaş sonrası geçilmesini, sermaye birikimi sağlanırken iktisadi terbiye ve eğitime özen gösterilmesini, iktisadi kurumların başında bulunan kişilerin koltuklarını daha bilgili genç nesillere terk etmeleri gerekliliğini yazmıştır⁷⁵.

Bir başka meşrutiyet aydını Yusuf Akçura da, Osmanlı Devletinin modern bir devlet olabilmesi için batı Avrupa’da olduğu gibi burjuva sınıfına dayanması gerektiğini belirtmiştir. Sanat ve ticareti hor gören, askerlikle memurluğa heves eden zihniyetin değişmesini, sipahi ve memur yerine burjuva sınıfının yaygınlaşmasını ve burjuvazinin gelişiminin sekteye uğratılmamasını önermiştir⁷⁶.

Yusuf Akçura Osmanlı Devletindeki mevcut burjuva sınıfının batılı kapitalistlerin komisyoncu ve acenteliğini yapan Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıklar olduğunu, Türklerin köylü ve memur olduklarını ve kendi içlerinden burjuva sınıfı çıkarmaları gerektiğini, bunun için batılı sermayeden yararlanılabileceğini, aksi halde köylü olarak kalacaklarını yazmıştır. Akçura bu tehlikeyi Tanzimatçı paşaların da gördüğünü, Sadrazam Ali Paşa’nın bu tehlikeyi padişah Abdülaziz’e aktardığını belirtmiştir⁷⁷.

Yusuf Akçura modern devletin temelini burjuvazi olduğunu, müreffeh devletlerin burjuvazinin, işadamlarının ve bankerlerin omuzları üzerinde ortaya çıktığını, Türk milli uyanışının, Türk burjuvazisinin doğuşuyla başlayacağını, eğer Türk burjuvazisinin doğal gelişmesi zarar görmeden, kesintiye uğramadan devam ederse, Türk devletinin sağlam bir şekilde kuruluşunu garantiye alacağını yazmıştı.

Ahmet Cevat(Emre) ve Cemal Beyler tarafından kapitalizmle sosyalizmin sentezi olarak kooperatif ekonomi modeli ileri sürülmüştü. Üreticilerin örgütlenerek daha büyük yatırımlar yapmalarını, tüketicilerin de örgütlenerek komisyoncuların

---

⁷⁵ Ahmet Muhittin, “Milli İktisat, Bu En Mübrem ve En Acil Vazifemizdir.”, İslam Mecmuası, S. 37 (24 Eylül 1331), s. 796-800

⁷⁶ Akçuraoğlu Yusuf, “1329 Senesinde Türk Dünyası”, Türk Yurdu, yıl 3, C. 6, S. 3(3 Nisan 1330), s.2102

⁷⁷ Akçuraoğlu Yusuf, “İktisat”, Türk Yurdu, yıl 6, C. 12, S. 12(2 Ağustos 1333), s.2102

yüksek fiyat kıskacından kurtulmalarını önermişlerdi. Bu yazarlar kooperatifçiliğin kendi başına gelişemeyeceğini, devletin halkı yönlendirmesini öğütlemişlerdi⁷⁸.

Mili ekonomiyi savunan bütün aydın ve yazarlarda, liberal ekonomiye karşı ortak tepki, liberalizmin kuralsızlığı ve güçlünün güçsüze üstünlük sağlamasında kendini göstermiş, sosyal iktisat sempatisi gelişmişti. Darülfünunda(Üniversite) okutulan iktisat derslerinde de Alman profesörler klasik iktisat bilgilerinin yanında Almanya'nın 1870-1900 yılları arasında başarı ile uyguladığı milli iktisat ile sosyal iktisat teorilerini, devletin sosyal politikasını anlatan dersleri işlemekteydiler⁷⁹.

B- İttihat ve Terakki Partisinde Milli İktisat:

1- Parti Kongrelerinde:

İttihat ve Terakki örgütü 1908 ve 1909 kongrelerini gizli olmak üzere ilk dört kongresini Selanik'te, sonraki kongrelerini İstanbul'da yapmıştır. Gizli bir örgüt iken temel amacı siyasal özgürlük olan partinin, meşrutiyet ilanından sonraki ilk dört yıllık kongrelerinde, ekonomik konular siyasal tartışmaların gölgesinde kalmıştır. İttihat ve Terakkinin 1908 kongresinde ekonomik konular en son maddede(13. madde) bireysel girişimin teşvik ettirilmesi, ticaret ve sanayi alanında okul ve kurslar açtırılması şeklinde açıklanmıştı⁸⁰. 1908 yılında yayınlanan siyasi programda ise ekonomik konularda sadece 18. maddede memleketin iktisaden gelişmesinin sağlanması yazılıydı. 1909 yılında siyasi program değişikliği yapılarak 11. maddede işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesi, 13. maddede ziraat, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi konularına yer verilmişti. 1910 kongresi muhalefetin suçlamalarına cevap niteliğinde gerçekleşmiş, 1911 ve 1912 kongrelerinde Trablusgarp ve Balkan savaşlarının tartışmaları ile hükümete karşı muhalefet söylemleri ve seçimlere katılıp katılmama tartışmaları konuşulmuştu⁸¹.

⁷⁸ Zafer Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s. 14-15

⁷⁹ Zafer Toprak, İttihat Terakki ve Devletçilik, Yurt Yay, İstanbul, 1995, s. 5.

⁸⁰ Tarık Zafer Tunaya, Türkiyede Siyasal Partiler-I, Hürriyet Vakfı Yay, 2. baskı, İstanbul, 1984, s. 65

⁸¹ A.g.e, s. 28-106.

1913 yılı başlarında gerçekleştirdiği hükümet darbesinden sonra hem parlamentoda çoğunluğa, hem de ilk defa olmak üzere hükümet üyelerinin tamamına sahip olan İttihat ve Terakki Partisi merkezinde, ekonomik gelişmenin milli iktisat politikasıyla gerçekleştirilebileceği yolunda fikir birliği oluşmuştur. 1913 parti kongresinden önce toplanan merkezi umumi toplantısında, cemaat geleneğindeki halk yığınlarının Avrupalı insanlar gibi meslek örgütlenmelerine gitmelerinin sağlanması kararlaştırılmıştı. Bu amaçla İstanbul Katibi Mesulü Kara Kemal, İstanbul'da Türk kökenli her türden esnaf, hamal, kayıkçı, paytoncu gibi belli bir işverene tabi olmayan çalışanları, partinin koruması altına alacak şekilde örgütlemekle görevlendirildi⁸².

Merkezi Umumi kararları sonrasında 1913 tarihli daha geniş katılımlı parti kongresinde, ilk nutuk partinin genel sekreteri Fethi(Okyar) Bey tarafından verilmiş, imparatorluğa ekonomik canlılık kazandırabilmek için tarım kooperatifleri, banka ve benzeri kuruluşlara ihtiyaç olduğu söylenmiştir⁸³. Kongrede, ziraat ve ticaret erbabına kredi sağlayacak banka kurulması, sanayi ve ticareti geliştirecek yeni yasaların çıkarılması, aşar vergisinin düşürülmesi, tarımda çiftçi, aylıkçı, orakçı ve yarıcı ilişkileri ile çalışanlara tasarruf ve yardım sandıkları kurulması gibi birçok ekonomik kararlar(17-32. arasındaki maddeler) kabul edilmişti⁸⁴.

Kongrede konuşan Kara Kemal, ülkenin en önemli ekonomik sorununun kapitülasyonlar olduğunu, batılı devletlerden alınan borçların ülkeyi sömürgeleştirdiğini, iş yapacak kişi ve şirketlerin ihtiyacı olan sermaye tedariki için milli banka kurulmasının şart olduğunu söylemişti⁸⁵.

Savaş nedeniyle 1914 ve 1915 yıllarında kongre yapamayan İttihat ve Terakki Partisi, milli iktisat politikalarını hükümet ve İstanbul il örgütü vasıtasıyla fiilen uygulamaya başlamış, iki yıllık uygulamanın neden ve sonuçlarını parti kongresinde delegelere açıklamışlardı. 1916 yılı kongresinde, en uzun söylevler,

---

⁸² Taylan Sorgun, *Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü*, Kum Saati Yay. 3. baskı, İstanbul, 2003, s.104 . İlhan Tekeli- Selim İlkin, a.g.m, s.286 da İttihat ve Terakki Partisinin İstanbul esnafını örgütlemeye 1909 tarihinde karar verdiğini belirtmişlerdir. 1909 tarihi Esnaf Cemiyetleri talimatnamesinin yayın ve esnaf cemiyetlerinin kuruluş tarihidir. İleriki bölümlerde de belirteceğimiz gibi esnaf, yüzlerce yıllık lonca örgütüne sahipken İttihat ve Terakki yönetimi loncaı 1909 yılında kaldırmış yerine esnaf cemiyetlerini getirmişti.

⁸³ Tefik Çavdar, *Talat Paşa*, Dost Kitabevi, Ankara, 1984, s.303

⁸⁴ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e, s. 108-109

⁸⁵ Taylan Sorgun, a.g.e, s.104

milli iktisat konusunda yapılmıştı. Kongreye parti genel merkezinin sunduğu raporda, kapitülasyonların ülke ekonomisine yıllarca verdiği zararlar anlatılarak milli iktisat politikalarının yararları vurgulanmıştı⁸⁶.

Hükümet de İstanbul'un iaşesi, milli şirketler kurulması yeni sanayi tesisleri ile sanayi okulları kurulması konusundaki icraatlarını anlattı. Hükümet icraatlarını anlatan Talat Bey, savaş nedeniyle İstanbul halkının çektiği yokluklara sessiz kalmamak için hem parti merkezi hem de İstanbul il teşkilatının iaşe işine müdahale ettiğini kendisinin de bu parti teşkilatlarının çalışmalarına bizzat nezaret ettiğini açıklamıştır⁸⁷. 1916 Kongresinde Talat Bey asıl amaçlarının partiyeye ticaret yaptırmak olmadığını, ancak iaşe işlerinden kar elde edilince iktisadi kurtuluş yolunu gördüklerini açıklamıştır. Talat Bey dünyanın gelişiminin örgütlenme ve önderlerin yol göstermesiyle yaşandığını belirterek kendilerinin de parti olarak milli şirketler kurulmasını örgütleyip onlara önderlik etmeleri gerektiğini söylemiştir.

1916 kongresinde partinin İstanbul il örgütünün Heyet-i Mahsusa-i Ticariye vasıtasıyla yaptığı iaşe işlerini ve kazanılan gelire yeni milli şirketler kurulduğunu anlatan İstanbul il başkanı Kara Kemal, iaşe alım ve satımlarından kazanılan para ile milli bir banka kurulacağı müjdesini de partililere vermişti⁸⁸.

1916 yılı kongresinde iaşe işleri sırasında yaşanan vagon ve alım satım yolsuzlukları da gündeme gelmiş, iaşe işlerinin savaştan diğer müttefik ülkelerde nasıl yürüdüğünün araştırılması istenmiş, Talat Bey ve Kara Kemal kendilerini savunmak zorunda kalmışlar, Kara Kemal'in açıklamalarından sonra kongre tarafından bir komisyon kurularak iaşe işinden kazanılan paranın nasıl değerlendirileceğinin incelenmesi kararlaştırılmıştı⁸⁹.

1917 kongresi, Rus çarlığının yıkılmasının savaş sonrasına yönelik olumlu beklentilerinin etkisi altında geçmiş, hükümete yönelik fazla eleştiri gelmemiş, parti merkezince kongreye sunulan raporda milli şirketlerden sonra milli müze, milli kütüphane, milli hazine-i evrak müesseseleri kurulması teklif edilmiştir⁹⁰.

---

⁸⁶ Raporun geniş ayrıntısı için bkz. Tanin, 29 Eylül 1916, 5-7-11-12-13-Teşrinievvel 1916

⁸⁷ Tanin, 7 Teşrinievvel 1916

⁸⁸ Tanin, 13-15 Teşrinievvel 1916

⁸⁹ Kongrede iaşe ve alım satım yolsuzluklarının her ülkede olduğunu söyleyen Talat Bey, harbiye nezaretinin sorumluluğundaki vagon yolsuzluğunun varlığını itiraf etmişti, Tanin, 7 Teşrinievvel 1916

⁹⁰ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e s. 120-122.

Partinin 1918 kongresi hükümetin ve İttihat Terakki merkez organının savunması şeklinde geçmiş, savaş yılları boyunca milli sermaye ve şirketler yaratma uğruna her eleştiriyi savuşturmaya çalışan Talat Bey, 1918 kongresinde yolsuzlukları kabul etmiş, uyguladıkları siyasi ve ekonomik programın iflas ettiğini açıklamıştı⁹¹.

2- Parti Genel Sekreterliğinde:

İttihat ve Terakki Partisinin aldığı kararları uygulamakla görevli umumi katiplerinin(bugünkü deyimle parti genel sekreterleri) seçiminde de Balkan savaşlarından itibaren partililerin milli iktisat politikasına bakışlarının etkili olduğu söylenebilir. Meşrutiyet ilamından sonra liberal düşünceler partiye egemen olduğu için katibi umumi olarak görev yapan yöneticiler Selanik'in liberal atmosferinin etkisinde kalmışlardı. Ancak 1909 yılında 8 ay süreyle bu görevi yapan Dr. Nazım Bey, Meşrutiyet öncesinde Atina'da esir iken Fransızca bilen bir Yunan askeri ile yaptığı görüşmelerde, Türklerin ekonomik bakımdan zayıf olmalarının acısını hissettiğini ve isyan edecek noktaya geldiğini söylemiştir. Nazım Bey, esaret bitip İstanbul'a döndüğünde Türklerin mutlaka iktisaden gelişmeleri gerektiğini partili arkadaşlarına anlatmış, Talat Beyi ve milli iktisat politikasını desteklemiştir⁹².

1913 yılında Babıali baskını ile partinin askeri kesiminin etkinlik kazanmasına karşı partide kontrolü kaybetmek istemeyen Talat Bey, asker kökenli Fethi(Okyar) Beyin parti içindeki asker kökenli fedailere karşı direnebileceği öngörüsüyle, 1913 kongresinde Fethi Beyin parti genel sekreterliğine getirilmesini sağlamıştı. Fethi Bey, 1913 kongresinde ekonomiyi canlandıracak kooperatifler ve bankalar kurulmasını savunmuş olsa da, bu girişimlerin parti yandaşlarını kayırma suretiyle gerçekleşmesine taraftar olmamıştı.

Parti genel sekreterliğine gelmeden önce Paris'te askeri ataşe olarak görev yaptığından, İttihat ve Terakki Partisinin Avrupa siyasal partileri gibi açık bir parti olmasına çalışmıştı. Fransa'daki Radikal Partinin çalışmalarını örnek almış, İttihat ve

---

⁹¹ Tefik Çavdar, a.g.e, s. 386.

⁹² Selma İlkan-Faruk İlkan, a.g.e, s. 218, 690

Terakki Partisini yasalara uyan bir parti şekline sokmaya çalışmıştı⁹³. Fethi Bey, partiden maaş alan Atıf, Yakup Cemil gibi fedailerin maaşlarını kesmiş, darbe heveslilerinin partiden sadece parasal olarak değil siyasal olarak da nemalanmalarına karşı durmuştu⁹⁴. Gizli bir örgüt olarak siyasal hayata giren İttihat ve Terakki Partisinin Fethi Bey tarafından batılı bir parti gibi yönetilmesi Fethi Beyi o makama getirenlerde memnuniyetsizlik yaratmaya başlamıştı. Hem partinin kural tanımaz fedaileri, hem de yönetimde olmanın avantajını kullanarak ekonomik ve siyasal nüfuz edinmek isteyenler, Fethi Bey'in partiden uzaklaştırılmasını istemişlerdi⁹⁵.

Fethi Bey genel sekreter olduktan kısa süre sonra Sofya'ya büyükelçi olarak atanmıştı. Yeni genel sekreter sivil kökenli olmasına rağmen partiye gizli örgüt iken katılan, komitacı geleneğe sahip Mithad Şükrü(Bleda) Bey, olmuştu. Mithat Şükrü Bey zamanında Kara Kemal İstanbul'da, partinin diğer vilayet sorumluları da Anadolu'da Türk kökenli kişilerin ticaret yapmasına ve Türk şirketlerin kurulmasına başladılar⁹⁶. İttihat ve Terakki iktidarı Mithad Şükrü Beyin genel sekreterliği döneminde milli iktisat politikasını uygulamıştır. Mithad bey partinin İstanbul teşkilat başkanı Kara Kemal'in iase işlerine gayri resmi olarak karışmasına göz yummuş, başka bölgelerde milli iktisat politikasına uyum sağlayamayanları görevden almıştır. Örneğin Mithad Şükrü Bey, ülkenin en fazla üretip satan vilayeti olan Aydın(İzmir) sorumlusu(katib-i mesul) olarak görev yapan Talat(küçük) Beyi görevden almış, yerine Bursa parti sorumlusu Mahmut Celal(Bayar) Beyi atamıştır. Bu atamadan sonra bölgedeki Türk yurttaşlarının ticaret ve sanayi atılımları hızlanmış, bu gelişme parti müfettişlerince denetlenmiştir⁹⁷.

---

⁹³ Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, Tercüman Yay. İstanbul, 1980, s. 148.

⁹⁴ Osman Okyar-Mehmet Seyithanoğlu, Fethi Okyar'ın Anıları, Türkiye İş Bankası Yay. Ankara, 1977, s. 16.

⁹⁵ Fethi Beyin partiden uzaklaştırılmasını sadece Enver Paşa'nın isteğine bağlayanlar olduğu gibi Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'i Talat Beyin de Fethi Bey'i İstanbul'dan uzaklaştırmak için anlaşıp Sofya'ya gönderdiklerini yazanlar da olmuştur, Mustafa Ragıp Esatlı, İttihat ve Terakki, Hürriyet Yay, 1. baskı, İstanbul, 1975, s. 211. Fethi Beyin iase yolsuzlukları sırasında yurtdışında olması nedeniyle hakkında hiçbir kötü yazı veya anlatım olmamış, yalnızca Cavid Bey, Sofya'dan döndükten sonra meclise girme amacını hükümeti denetlemek olarak açıklayan Fethi Beyin iase kazançlarıyla ve maliye yardımıyla kurulan İtibari Milli Bankasında yönetim kurulu üyeliği istediğini söylemiştir, Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C III, Kısım IV, s. 539.

⁹⁶ Mithat Şükrü Bey anılarında bu konularda kendi rolünden hiç söz etmemiş, iase nedeniyle zenginleşen tefecilerin fiyatları artırdığını, kendisine vagon tahsisi için rüşvet bile teklif edildiğini ama kendisinin kabul etmediğini yazmıştır, Mithat Şükrü Bleda, a.g.e, s.112

⁹⁷ Bölgeye giden İttihat ve Terakki Partisi müfettişlerinden Kuşçubaşı Eşref Bey, Aydın bölgesinde ticaretin Türklerin eline geçmesinde en önemli rolü katib-i mesul Mahmut Celal Beyin oynadığını,

3- Parti Bölge Örgütlerinde:

Meşrutiyetin ilanından hemen sonra tüm İttihat ve Terakki liderlerinde liberal düşünceler hakimken bir gazete tarafından *Osmanlı Pazarı* ve *Osmanlı Anonim Ortaklığı* kurma kampanyası başlatılmış, kampanyaya katılanların başışladıkları paralar, kampanyadaki amacı gerçekleştirmek için İttihat ve Terakki Partisine, parti tarafından da partinin iktisadi konulardaki yetkilisi Cavid Beye verilmişti. Cavid Bey Selanikli mağaza sahibi tüccarla görüşükten sonra Osmanlı Pazarı kurma görevini bıraktığını bildirmiş, Selanik tüccarının desteğini kaybetmek istemeyen parti örgütü batıdaki ilk milli ekonomi girişimini ertelemişti⁹⁸.

Batıda ekonomisi güçlü Selanik kentinde milli iktisat politikasından ödün veren İttihat ve Terakki Partisi, Anadolu'nun birçok kentinde milli işletmeler kurulmasını teşvik etmişlerdi. Örneğin Konya'da eşrafın bir araya gelerek kurduğu *Konya Milli İktisat Bankası* parti yerel örgütü tarafından destek ve teşvik edilmişti. Bu milli kuruluş, sadece bankacılık yapmakla kalmamış, sanayi işletmeleri de kurmuştur⁹⁹.

1911 yılında Selanik kaybedildikten ve serbest ticaretin ülkeye yararı olmayacağı anlaşıldıktan sonra, partinin taşra teşkilatlarında milli şirketler ve bankalar kurulması teşvik edilmişti. En fazla uygulama alanı, partinin esnaf ile en dinamik ilişki kurduğu, genel merkezin bulunduğu İstanbul'da idi. İstanbul örgütünün başkanı Kara Kemal'in milli iktisat politikasında işe işleriyle ilgili uygulamalarını ayrı bir bölümde inceleyeceğimiz için bu kısımda işe dışındaki milli iktisat politikasına hizmet eden uygulamaları inceleyeceğiz. Bu uygulamalar dışarıdan bakılınca sivil toplum girişimleri gibi gözükse de hükümet tarafından teşvik ve desteklenen uygulamalardı.

Milli iktisat fikrinin yaygınlaşmasıyla birlikte 1913-1914 yıllarında Osmanlı Rumlarına karşı ekonomik boykot hareketi başlamıştı. Partinin ve İstanbul sorumlusu Kara Kemal'in organize ettiği bu hareket Yunanistan'ın Makedonya'daki Türk

---

gavur İzmir'in Türkleştirilmesinin bu sayede gerçekleştiğini anılarında anlatmıştır. Kuşçubaşı Eşref(Sencer) Beyin anılarından aktaran, Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Sabah Yay. İstanbul, 2001, B 8, s.108-111

⁹⁸ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni I*, Bilgi Yay., 2. baskı, Ankara, 1968, s. 266

⁹⁹ *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 52(19 Nisan 1333), s. 6

kökenli halka yaptığı baskılara tepki olarak başlamıştı. Rum mallarını boykot hareketi, cahil kişiler tarafından yağma şeklinde algılanmış olsa da, bilinçli yurttaşlar bu boykotu, Türk çiftçisinden ucuz mal alıp yabancıya pahalıya satan Rum tüccarın fazla kârına ve ticaret yapmak isteyen Türk girişimciler önündeki Rum lobisinin engeline tepki olarak değerlendirmiş, Rum dükkanlarından mal almamıştı¹⁰⁰.

1913 yılında yerli malı kullanmayı teşvik etmek amacıyla parti önderliğinde *İstihlak-i Milli Cemiyeti* kurulmuştu. Bugünkü anlamıyla milli tüketim derneği de diyebileceğimiz bu örgüt, Türk ve Müslüman üreticilerin mallarının satın alınmasını teşvik etmek ve gelişmeye elverişli zanaat ve sanayi dallarına Türk ve Müslüman yurttaşların yönelmesini teşvik etmek gibi milli iktisada hizmet etmeye yönelik girişimler başlatmıştı. Örgütün sloganları *sanayi ziraatın ayrılmaz parçasıdır, sanat olmadan servet olmaz, tüketim olmazsa üretim de olmaz* şeklinde idi. Dernek nihai hedefin milli şirketlerle kooperatifler meydana getirmek olduğunu bildirilerle halka duyuruyordu¹⁰¹.

İstihlak-ı Milli Cemiyeti de Kara Kemal'in yönettiği kuruluşlardan birisiydi. Rum tüccar veya esnaftan mal almayan Müslümanların ihtiyaçlarını karşılamak için cemiyetin organize ve yardım ettiği 500 civarında Müslüman yeni dükkan açmıştı. Bu hareketle birlikte İstanbul'daki esnaf yoğunluğu Müslümanlar lehine değişmişti.

Osmanlı Devleti sanayi ülkesi olmadığından kalifiye elaman bulunamıyordu ve milli iktisadı yaratabilmek için yeni kurulacak sanayi tesislerinde çalışacak işçi ve teknisyene de ihtiyaç duyuluyordu. İstanbul'da parti sorumlusu Kemal Beyin önderliğinde gece çıraklık kursları açılmış, gece kurslara devam eden kursiyerler gündüz çalışmışlardı¹⁰².

Kara Kemal İstanbul'daki esnafı önce bir cemiyet adı altında birleştirmişti, sonra 12 değişik esnaf tüketim kooperatifi kurarak onları kooperatif şirket şeklinde örgütlemişti. Esnafın kurdukları esnaf şirketlerin hisse oranları en fazla %10 ile sınırlandırılmıştı. Esnaf iktidar partisinin en etkili kişinin örgütlemesine fazla itibar

---

¹⁰⁰ 12 Mart 1914 tarihinde meclis gündemine getirilen Rum mallarının boykotu meselesi hakkında konuşan Karesi mebusu Ferhat Bey, "...bu kabahat bizim değil bize uyanmak lüzumunu nasılsa göstermek gafletinde bulunanlardır. Evet biz mevki-i iktisadiyemizi tersin etmek istiyorsak bunu başkaları ölsün diye değil, biz yaşayalım diye yapıyoruz" demişti. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C II, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 1991, s. 494.

¹⁰¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, C II, Kısım IV, s. 495-496.

¹⁰² *Tanin*, 13 Teşrinievvel 1916

ettiğinden katılım çok fazla gerçekleşmişti. Bu kooperatif şirketlerin en az üyeye sahip olanı 628 ortaklı en fazla olanı ise 3231 ortaklı idi¹⁰³.

Osmanlı Devletinin İstanbul'dan sonra en fazla ticaret yapan bölgesi Aydın(İzmir'in de dahil olduğu Ege bölgesinin bir kısmı)da üreticinin ürününün gayrimüslim aracı ve yabancı tüccar tarafından yok pahasına alınması sona erdirilmişti¹⁰⁴. Demiryolu işletmeleri Türklere yalnızca kolculuk ve makasçılık işleri veriyorlar, makinist kondüktör gibi hizmetlere yabancı veya azınlıkları alıyorlardı. 28 Haziran 1915 yılında İzmir'de parti yerel örgütü girişimleriyle şimendifer okulu açıldı, birkaç devre kurs sonunda 800 Türk genci diploma alarak demiryollarında staj ve çalışmaya başladı. Celal(Bayar) Beyin katibi mesul olduğu Aydın vilayetinde Emiralem istasyonlarında yoksul köylü çocukları için yatılı okul Karataş semtinde İttihat ve Terakki okulu(bugünkü kız lisesi) açılmış, rıhtımda işçilerle patronlar arasındaki uyuşmazlıklarda görev yapacak bir işçi kurulu kurulmuş, işçi yardım sandıkları açılmış, işsiz zanaatkarlara iş bulmak için iş bulma bürosu kurulmuştu¹⁰⁵.

Aydın ve yöresinde yabancı alıcılar sendikalaşarak üretici karşısına tek fiyatla çıkınca, üreticinin malı çok ucuza satılıyordu. Aydın parti yönetimi önderliğinde incir, palamut, tütün ve bağ üreticileri kooperatifleri kurulmuştu¹⁰⁶.

Anadolu'nun verimli araziye sahip vilayetlerinden Hüdavendigâr(Bursa) da savaşın başlamasıyla gerileyen zirai üretim ve iplikçilik hükümetin ve parti örgütlerinin tohum, alet, edevat desteğiyle canlanmış, mensucat sanayi gelişmeye başlamış, kaplıca tedavinsin kazanç kaynağı olması için projeler geliştirilmiştir¹⁰⁷.

Ülkenin bir başka verimli bölgesi olan Çukurova'da savaşın daralttığı ekonomi hükümetin ve parti örgütlerinin teşvik ve desteğiyle canlanmış, pamuk

---

¹⁰³ Doğan Avcıoğlu *a.g.e.*, s. 265. Yazar, Ahmet Cevad Emre'nin Çırçır, Unkapanı ve Karaköy'de üç tüketim kooperatifi kurduğunu sonradan İttihat ve Terakki Fırkasının kooperatifçilik işini de Kara Kemal'e devrettiğini yazar. Bu konuda ayrıca Zafer Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi s.134 de II. Meşrutiyet döneminde ilk kooperatifçilik uygulamalarının Ahmet Cevdet Emre önderliğinde Fatih'te Çırçır İstihlak Kooperatifi adıyla kurulduğunu ancak savaş çıktıktan sonra İttihat ve Terakki yönetiminin bu işi de Kara Kemal sorumluluğuna verdiğini anlatır.

¹⁰⁴ İktisadiyat Mecmuası, yıl 3, S. 64(14 Eylül 1333) s. 6-8

¹⁰⁵ Celal Bayar, *a.g.e* s. 91-93. Celal(Bayar) Bey, İzmir'e İttihat ve Terakki Partisinin katibi mesulü olarak geldiği zaman iç ve dış ticaretin yabancılar ve azınlıklar elinde olduğunu, tarlada üretilen malın alıcı tarafından tarla başında tüccara satıldığını bildirmektedir. Yunanlı bankaların yüksek faizle ipotek karşılığı verdiği borcu ödeyemeyen çiftçinin tarlası bankanın eline geçtiğini, İzmir'de rejî yönetiminde bulunan tütün işletmelerinde çalışan işçi ve zanaatçıların yabancı veya azınlık iken az sayıdaki Türkler ya kolcu ya da memur olduğunu yazmıştır.

¹⁰⁶ Celal Bayar, *a.g.e*, B 7, s. 91. Bkz ayrıca Zafer Toprak Milli İktisat Milli Burjuvazi, s. 137-138

¹⁰⁷ İktisadiyat Mecmuası, yıl 3, S. 67(8 Teşrinisani 1333) s. 6-8

üretimi artmış, çiftçinin malı değerlendirilmiş, bölgede Müslüman çiftçinin ve tüccarın malvarlığında artış görülmüştü.¹⁰⁸

Anadolu'da bunlardan başka Ankara, kayseri, Uşak, Şam, Beyrut, Elazığ, Manisa Erzurum gibi pek çok kentte parti mesulleri ve partili eşrafın girişimleriyle yerli ve milli işletmeler kurulmuş, milli bankalar açılmıştı.

4- Parti İçi Güç Mücadelelerinde:

İttihat ve Terakki Partisi dışarıya karşı birlik görüntüsü vermesine karşın, parti içinde sürekli iktidar olma mücadelesi veren grupların, birbirlerine karşı siyasi oyunlara sahne olmuştur¹⁰⁹. Liderlik mücadelesi veren gruplar veya önderlerin, en fazla ekonomik destek arama veya yeni ekonomik çıkar grupları yaratma bilincinde oldukları göze çarpmaktadır. Partileşmeden önce cemiyet halinde iken, Selanik'teki Yahudi tüccarın ekonomik desteğini alan Cavid Bey ile Talat Bey, partinin en etkili isimleri idiler ve parti de ekonomik anlamda destek aldığı tüccara uygun olarak, liberal ekonomik görüşü savunmaktaydı. Selanik Balkan savaşında Yunanistan'a katılınca, İstanbul'da kendisine ekonomik destek bulamayan partide Cavid ve Talat Beylerin hakimiyeti sarsılmış, ordudaki subayların partide belirleyici rol almasından sonra Talat Bey yeni destek arayışlarına yönelmişti¹¹⁰.

Parti genel merkezi İstanbul'a taşındıktan sonra Babıali baskını ve Edirne'nin alınmasında şöhreti yükselen Enver Paşa, 1913 sonrası parti içinde Talat Beyin en büyük rakibi idi. Enver Paşanın sivil ekonomi çevreleri ile ilişkisi zayıftı ama Almanya'nın ekonomik desteği Enver Paşa'nın elini güçlendirmekteydi¹¹¹.

---

¹⁰⁸ İktisadiyat Mecmuası, yıl 2, S. 49(15 Mart 1333) s. 5

¹⁰⁹ Mustafa Ragıp Esatlı, a.g.e, s.14. Asker kanadın lideri olmaya çalışan Enver Paşa'nın destekçilerinin askerlikten ayrılan parti müfettişleri ve taşra delegeleri, Talat Beyin destekçilerinin ise Kara Kemal tarafından örgütlenen İstanbul esnafı olduğunu yazan Mustafa Ragıp Esatlı, 1912 kongresinde Enver Bey'i destekleyenlerin seçime katılmama taraftarı olduklarını Talat Bey'in ise seçime katılmayı istediğini, oylamada seçime katılmama kararı çıkınca Kara Kemal'in örgütlediği esnaf tarafından şiddetli tezahürat ile yeniden oylama yapıp Talat Bey taraftarlarının mükerrer oy kullanmasıyla seçime girme kararı alındığını belirtir. Mustafa Ragıp Esatlı, a.g.e, s.226-239

¹¹⁰ İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.m, s.283-344

¹¹¹ Savaş yıllarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun İstanbul büyükelçiliğinde askeri ateşe olarak görev yapan Joseph Pomiankowski, savaş süresince Osmanlı Devletinin Almanya'dan aldığı

Savaş sırasında Almanya'nın mali ve ekonomik yardımında Enver Paşa'nın rolü büyüktü¹¹². Enver, içeride de ekonomik bakımdan güçlü olmak için kendisine bağlı İttihatçıların ticaret yaparak zenginleşmelerini teşvik etmekteydi. Enver Paşaya bu olanağı sağlayabilecek en uygun kişi, harbiye nezaretindeki para akışını yöneten ve adı yıllarca yolsuzlukla anılan müsteşar ve levazım dairesi başkanı Topal İsmail Hakkı Paşa idi¹¹³.

Topal İsmail Hakkı Paşa, hakkında çıkan yolsuzluk söylentilerine karşın II. Meşrutiyet hükümetlerinin hemen tamamında harbiye nezareti levazım daire başkanı olarak görev yapmıştı, Enver Paşa gibi diğer harbiye nazırları da onun ekonomik ilişkilerinden yararlanmak istemişlerdi¹¹⁴. Balkan savaşı sırasında ordunun çabuk yenilgilerinden birisi de harbiye nezareti kasalarında saklanan levazım planlarının uygulanamayışı idi¹¹⁵. İsmail Hakkı Paşa II. Meşrutiyetin değişmez levazım reisi olarak I. Dünya savaşında Kafkas cephesinde III. Ordu askerlerinin Sarıkamış kuşatma hareketinde yiyecek ve giyecek sıkıntısı çekmesinin, onbinlerce askerin donarak ölmesinin en önemli sorumlularından olmasına rağmen¹¹⁶ I. Dünya savaşı

---

ekonomik yardımın 200 milyon lira olduğunu yazmıştır. Joseph Pomiankowski, Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü (Çeviren Kemal Turan), Kayıhan Yay, İstanbul, 1990.

¹¹² Çanakkale muharebeleri sonrasında Alman İmparatoru, Türklerin zaferi için Enver'e 50.000 altın değerinde çek göndermişti, Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s.104

¹¹³ Topal İsmail Hakkı Paşa'nın yolsuzluklardan edindiği servetle İsviçre'de satın aldığı villasında mütareke döneminde kaçan ittihatçıları ağırladığını yazan Osman Selim Kocahanoğlu, Atatürk'e Kurulan Pusu, Temel Yay, İstanbul, 2005, s. 115. Dr. Nazım da İsmail Hakkı Paşa'nın mütareke döneminde İsviçre olduğunu anlatır, Selma Ilıkan-Faruk Ilıkan, a.g.e s. 24. Bu görüşün aksini yazanlardan Tefvik Çavdar, İsmail Hakkı Paşanın ömrünün son günlerini sefalet içinde geçirdiğini belirtmiştir, Tefvik Çavdar a.g.e. 388. Mithat Şükrü Bleda anılarında İsmail Hakkı Paşa'nın dilsiz bir Rum rolünü oynayarak Romanya-Polonya yolunu izleyerek Berlin'e gittiğini, mütareke döneminde Almanya'da çok ucuz pansiyonlarda kaldığını, İstanbul'a döndükten sonra ise sefil bir hayat yaşadığını, dostlarının gönderdikleri yemeklerle karnını doyurduğunu yazmıştır. Mithat Şükrü Bleda, İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 109. Rauf Orbay ise anılarında İsmail Hakkı Paşanın Avusturyalıları götüren gemi ile yurtdışına kaçtığını yazmaktadır, Rauf Orbay, Siyasi Hatıralar, Örgün Yay. İstanbul, 2003, s. 233

¹¹⁴ 31 Mart olayından sonra Mahmut Şevket Paşa Harbiye Nazırı iken, Levazım Şube Müdürü Topal İsmail Hakkı Paşa aleyhinde mecliste sert tartışmalar yaşanmış ancak Topal İsmail Hakkı Paşa yerinde kalmış, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa istifa etmiştir. Tefvik Çavdar, a.g.e., s.205.

¹¹⁵ Tefvik Çavdar, a.g.e., s. 234. Bkz ayrıca Bayar Celal, Ben de Yazdım, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s.227.

¹¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Ramazan Balcı, Tarihin Sarıkamış Duruşması, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2004, s.63-91. Konu ile ilgili anılarını yazan Hüsamettin Tuğaç, Kafkas cephesinde savaşan III. Ordu askerlerine İstanbul'dan kışlık elbise, silah, mühimmat ve benzeri levazım malzemeleri gönderen İsmail Hakkı Paşa'nın, malzemeleri taşıyan Mahmut Şevket Paşa ve Akdeniz vapurlarını savunmasız olarak Karadeniz'e çıkardığını, Rus savaş gemilerinin bu gemileri ve malzemeleri ele geçirip personelini Sibirya'ya sürdüklerini ve bu ağır ihmali bu gemilerden esir alınarak Sibirya'ya

sirasında çok rahatlıkla vagon tahsisinde yolsuzluklarla anılmış, levazım reisliği görevini sürdürmüştü¹¹⁷.

İstanbul tüccarı başından beri İttihat ve Terakki hareketine mesafeli olduğundan, Talat Bey İstanbul'da hazır ekonomik destek bulamayınca, Selanik'teki tüccara benzemese de, sayıca kalabalık oluşları ve ekonomik bağımsızlıkları nedeniyle, İstanbul esnafını hedef kitle olarak belirlemişti. Esnafı politize ederek partinin eylemci kitlesi haline getirebilecek kişi olarak da, parti gizli örgütken İzmir ve civarında başarılı örgütlenme çalışması yapan Kara Kemal seçilmişti¹¹⁸.

Tüccar sosyolojik olarak örgütlüdür, siyasi örgütler tarafından yönlendirilmeye yatkın değildir, tersine kendi çıkarı için ekonomik destek karşılığında siyasi partileri yönlendirmeye çalışır. Esnaf ise ayrıntısını ileriki bölümlerde anlatacağımız ekonomik ve sosyal yapısı gereği, yönetilmeye daha elverişlidir, bir hareketin içinde olabilmesi için kısa dönem menfaatleri görmek taraftarıdır. İttihat ve Terakki Partisi orta sınıf olarak esnafı seçip nemalandırılınca, işsiz kişiler de partiye katılmış, parti amigoluğu yaparak müfettişlik, belediye memurluğu gibi layık olmadıkları görevlere getirilmişti. Bir kısım işsiz de esnaf olmaya özenip parti korumasından yararlanma yolunu seçmişti.

Parti amigoları yapı itibariyle kanunsuz iş yapmaya, küçük menfaatler karşılığında cesur davranışlarda bulunmaya müsait kişilerdi¹¹⁹. Bu yüzden Kara Kemal İstanbul esnafından ekmekçi, manav, hamal, kunduracı, mavnacı, kayıkçı gibi meslek sahiplerini örgütlerken onları denetleyen belediye zabıtasına(o dönemde polis zabıta görevi yapıyordu¹²⁰) karşı partinin hükümetteki gücünden yararlanıyor, belediye denetimlerine karşı kalkan görevi görüyor, belediye ile sorunu olan esnafın

---

götürülen bir Türk'ten dinlediğini yazmaktadır. Hüsamettin Tuğaç, Bir Neslin Dramı, Çağdaş Yay, İstanbul, 1975, s.17

¹¹⁷ Hükümeti korumakla görevli özel birliğin başında bulunan Ali(Çetinkaya) Bey, Enver Paşa'yı harbiye nazırı iken ziyaret edip, harbiye nezaretindeki bütün suiistimallerin İsmail Hakkı Paşa ve muhaberat müdürü Hacı Muhittin Bey'den kaynaklandığını, bu iki ismin değiştirilmesini teklif etmiş ama başarılı olamamıştır. Mustafa Ragıp Esatlı, a.g.e, s. 654. Talat Bey de kabine arkadaşı Enver Paşa'ya İsmail Hakkı Paşa'nın yolsuzluğa karıştığı şeklindeki şikayetleri iletip değiştirilmesini istemiş ancak Enver Paşa, bu şikayetlerin harbiye nezaretine mal satamayan müteahhitlerden kaynaklandığını söyleyerek Talat Beyin talebini reddetmiştir, Mithat Şükrü Bleda, a.g.e, s.108

¹¹⁸ Tefik Çavdar, a.g.e, s. 127. Bkz ayrıca İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.m, s.283-344

¹¹⁹ Rakım Ziyaoğlu, İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi, İstanbul, 1971, s. 246

¹²⁰ "Operatör Cemil Paşa Hatıraları", Canlı Tarihler, Türkiye Yay, İstanbul, 1945 s. 88

sorununu kolayca çözüp esnafa menfaat sağlıyordu¹²¹. Özellikle Rum mallarının boykotu ve yerli malı kampanyaları dolayısıyla yeni açılan Türklere ait dükkanların sahiplerine, partinin İstanbul teşkilatı kol kanat germiştir¹²². Enver Paşa'nın adam öldüren fedailerini yasalardan ve mahkemelerden koruyup kollaması karşılığında, Talat Bey de kendi silahsız fedailerini olan esnafı belediyeye karşı koruyordu.

İttihat Terakki Partisi ile İstanbul küçük esnafının karşılıklı olarak birbirlerine ihtiyaçları vardı. Esnaf ekonomik bakımdan güçlenmek için siyasal iktidara yaslanmak, İttihat ve Terakki Fırkası ise siyasal taban ve eylemci kadro oluşturmak için aradığını bulmuştu¹²³.

1908 yılından 1913 Babıali baskınına kadar hükümete tam anlamıyla egemen olamayan İttihat ve Terakki Partisinin, mücadele ettiği gruplar parti dışında Hürriyet ve İtilaf Partisi ile Osmanlı bürokrasisi(yaşlı sivil-asker paşalar) iken, Babıali baskınından sonra ülke siyasetine tam egemen olan partinin iktidar mücadelesi, parti içinde askeri liderler(Enver-Cemal) ile sivil lider Talat Bey arasında geçmiştir. Enver Paşa, Babıali baskını az sayıda askerle başarıp hükümet değişikliği yaptığı için benzer bir darbe girişimini önlemek üzere, doğrudan Topal İsmail Hakkı Paşa'ya bağlı, ordunun hiyerarşik yapısı dışında, Kel Ali(Çetinkaya) Beyin komuta ettiği Haydarpaşa'da konuşlanmış karşı-darbe birliği oluşturmuştu. Bu birliğin varlığı, Talat Bey'i sivil toplum içinde kendisini destekleyecek örgütlü sivil kalabalıklar oluşturmaya itmişti. Sivil kalabalıkları hazır tutabilmek maddi çıkar sağlamakla mümkündü, bunun yolu da milli ekonomi politikasıyla örtüşmekteydi¹²⁴.

Birinci dünya savaşının başlamasıyla birlikte Enver Paşa'yı destekleyen askerlikten ayrılma fedailer, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin başında ülkenin savaşan cephelerine ve cephe gerisine gönderilince, Talat Bey İstanbul'da rahatlamış, parti genel sekreteri Mithad Şükrü Bey ile İstanbul sorumlusu Kara Kemal Bey sayesinde

---

¹²¹ A.g.e, s. 88

¹²² Talat(Küçük) Beyin Ankara İstiklal Mahkemesindeki ifadesi, Selma İlkan-Faruk İlkan, a.g.e. s.12

¹²³ Bu görüşteki Feroz Ahmad, Zafer Toprak gibi yazarların aksine, Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Sorunlar(1923-1938), Sempozyumunda konuşan Tarık Zafer Tunaya, İttihat ve Terakki partisinin asker ağırlıklı bir örgüt olduğunu, gizli olarak kuruluşundan 1 yıl sonra mason localarının egemenliğine girdiğini, örgütün Manastır cuntasını İngiliz masonlarının ele geçirdiğini, Selanik cuntasını Alman masonlarının ele geçirdiğini belirtmiştir. Bu iki cunta mücadelesini Alman masonlar kazandığı için Osmanlı Devletinin I. Dünya Savaşına Almanlar yanında katıldığını belirtmek suretiyle İstanbul esnafının parti politikalarında belirleyici olmadığını anlatmak istemiştir. İlhan Tekeli-Selim İlkin a.g.m., 361

¹²⁴ Tefvik Çavdar, a.g.e, s. 420

İstanbul esnafını örgütleme, parasal çıkar etrafında toplanan kalabalıkları, kamu oyu gibi kullanma olanağı bulmuştu¹²⁵.

Parti içinde iktidar mücadelesi veren asker kökenli grubun bazıları(Hüsrev Sami Bey, Sapançalı Hakkı Bey) siyasi faaliyetlerine son vermiş, ticaret yapmaya yönelmişlerdi. Talat Bey ve yakın çevresi buna sıcak bakmadılar ve kendilerinin denetiminde olmayan yeni ticari faaliyetleri baltalamaya çalıştılar. Örneğin Enver Paşa'ya bağlı olan Sapançalı Hakkı Beyin zenginleşmesinden rahatsız olan Talat Bey, onun ticarethanesinin Galata'dan taşınmasını Topal İsmail Hakkı Paşadan istemiş, Sapançalı Hakkı Bey'i 1916 yılındaki Yakup Cemil'in hükümet darbesi olayıyla ilişkilendirmek için Kara Kemal vasıtasıyla siyasi oyunlar tertiplemiştir¹²⁶.

Askerler de iâşe işini kendi sorumluluklarına aldıklarında zenginleşen sivil grubun servetinden vergi alma girişiminde bulunmuşlardı¹²⁷. Parti içindeki zengin taraftar yaratma yarışı herkesin bilgisi dahilinde aleni yapılırken¹²⁸ arada ezilen yoksul halk kitleleri, geleneksel kaderci yapılarıyla açlığa sefaletle boyun eğiyorlar, savaş zenginlerinin pervazsızlıklarını suskunluklarıyla cesaretlendiriyorlardı.

Asker ve sivil partililer arasındaki para kavgasından yararlanarak hiçbir gruba dahil olmayan bireysel zenginler de türemişti. Bunlar partiyi veya devlet yetkisini kullanmışlar ama bireysel hareket etmişlerdi. Ayıntap(Antep) mebusu Fazıl, memleketindeki ihtiyaç sahiplerine dağıtmak üzere iâşe teşkilatından 15 kuruşa 70 ton şeker almış, bunun tamamını İstanbul'da 100 kuruşa satarak 60.000 lira kazanç edinmişti¹²⁹. Partisinin asker grubuna yakın üyesi Hüsrev Sami bir hükümet darbesi suçlamasıyla Divan-ı Harpte ifade verirken, kendisinin Trabzon parti müfettişi iken vali ve memurların işlerini bırakıp şahsi ticaret yaptıklarını belirtmişti¹³⁰.

---

¹²⁵ Mustafa Ragıp Esatlı, a.g.e, s.263. İzmir Suikastı davasının savcısı Necip Ali Bey iddianamesinde Kara Kemal'in şirketler kurup esnafı örgütlemesindeki amacının önce ekonomik olarak güçlenmek sonra da bu ekonomik gücünü siyasal güce dönüştürmek olduğunu söylemişti, Selma İlkan-Faruk İlkan, a.g.e, s. 692

¹²⁶ Mustafa Ragıp Esatlı, a.g.e, s.428-448.

¹²⁷ İktisadiyat Mecmuası, yıl 2, S. 52(19 Nisan 1333) s.2

¹²⁸ Cavid Bey iâşe işlerinin bu grupların kalbinde büyük ümitler beslediğini, askerlerin kendilerine ait olmayan iâşe işine meraklı olduklarını, Talat Beyin ise kendi teşkilatını kurmak için iâşe işinden hep istifade ettiğini anlatmıştır. Cavid Beyin anılarından aktaran Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C III, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 1991, s. 539

¹²⁹ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C III, Kısım IV, s. 542-543

¹³⁰ Mustafa Ragıp Esatlı, a.g.e, s. 636. Bu ifadelerden sonra dahiliye nezareti tarafından iş yerleri tüzüğüne bir madde eklenerek vali, mutasarrıf, kaymakam ve nahiye müdürlerinin ticaret yapmaları, şirkete ortak olmalarını yasaklanmıştır, Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e, s. 537

5- Hükümet Politikalarında:

1913 Babıali baskınından sonra hükümet ile meclis çoğunluğu İttihat ve Terakki Partisine geçtiği için parti kongrelerinde tartışılan ve programlara yansıyan milli iktisat politikasının, hükümet kanalıyla uygulanması daha kolay olmuştur. İttihat ve Terakki iktidarı(hükümeti) hemen her konuda olduğu gibi milli iktisat konusunda da geçici kanunlarla yasal düzenlemeler yapmıştı. Osmanlı Anayasası gereği acil konular için hükümet tarafından çıkarılan geçici kanunlar, meclisin çıkardığı kanun hükmündeydi ve hükümet tarafından meclisi mebusana gönderilip, orada normal yasa haline getirilmesi gerekirdi. Hükümet geçici kanunların bir kısmını meclise göndermiş, meclis de bazı geçici kanunları neden meclise göndermediği için hükümeti sıkıştırmamıştı¹³¹.

İttihat ve Terakki Hükümeti hem ekonomik, hem de siyasal alanda milliyetçilik yanı ağır basan politikalar uygulamaya başladı. Hükümeti yeni yerli zenginler yaratma politikasında tahrik eden en büyük örnek, önceki savaşlarda büyük servet edinen Averof ve Zaharof gibi Rum kökenli Osmanlı yurttaşlarının, Balkan savaşlarında Yunanistan'a ekonomik yardımda bulunmasıydı¹³².

Osmanlı Devleti 1838 antlaşması ve kapitülasyonlar gereği batılı devletlerin onayı olmadan yeni vergiler salamıyordu. İttihat ve Terakki Hükümeti, borç almak dışında devletin ihtiyacı olan nakit parayı halktan toplayabilmek için Fransız devrimcilerinin 1793 yılında kurdukları ve halkın gönüllü bağışlarıyla beslenen *Kamu Selamaeti Komitesinin* benzeri işlevi görecek *Müdafı-i Milliye Cemiyet'*ini 31 Ocak 1913 tarihinde kurdurdular¹³³. Halktan toplanacak para milli hedeflerin gerçekleştirilmesinde kullanılacaktı.

1914 yılında *Teşvik-i Sanayi Kanunu* çıkarıldı. Yunus Nadi'nin girişimiyle bu kanuna bir madde eklenerek, yabancı mallardan %10 daha pahalı olsa bile devlet organlarının yerli malları alması zorunluluğu getirildi¹³⁴. Kanun fabrika kuracak

---

¹³¹ İttihat ve Terakki hükümetinin savaş sırasında çıkardığı geçici kanun sayısı 1061 tanedir. Bunların bazıları 2000 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Tarık Zafer Tunaya, a.g.e, s: 9.

¹³² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C III, Kısım IV, s. 518

¹³³ Feroz Ahmad, a.g.e s. 53

¹³⁴ Feroz Ahmad, a.g.e, s. 57. Bkz ayrıca Bayram Sakallı, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, İz Yay. İstanbul, 1997, s. 20

kişilere 5.000 metrekare bedelsiz arsa ve inşaat ruhsatı vermeyi, 15 yıl vergi muafiyetini öngörüyordu¹³⁵.

İttihat ve Terakki Hükümetinin milli zengin yaratma politikasının önündeki en büyük engel Kapitülasyonlar idi. Kapitülasyonlar kalkmadan milli zengin yaratmak olanaksızdı. Çünkü girişim sahibi Türk ve yabancı işadamları arasında vergi ve uygulanacak hukuk kuralları bakımından eşitsizlik vardı. Bu olumsuzluğa bir de yabancı işadamlarının zenginliği ve tecrübesi eklendiğinde, kapitülasyonlar varken milli zengin yaratmanın imkansızlığı apaçık ortada gözükmekteydi..

İttihat ve Terakki Hükümeti I. Dünya savaşının başlamasını fırsat bilerek, 9 Eylül 1914 tarihinde kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını ilan etti. Kapitülasyonlardan en çok yararlanan İngiltere ve Fransa, bu kararı tanımadıklarını bildirdiler ama savaş nedeniyle zaten ticari ilişkiler askıda olduğundan kapitülasyonlar hukuken kalkmasa da fiilen savaş sonuna kadar ertelenmişti.

1838 serbest ticaret antlaşmasıyla getirilen %3 ihracat %2 ithalat vergileri 1914 yılının sonunda artırılarak ihracatta %30 ithalatta %15 oranına yükseltildi¹³⁶. O zamana kadar her türlü mal ithalatı ve ihracatı serbest iken savaş sonrası bazı malların ihraç veya ithalini yasakladı. Savaş öncesi 45 milyon lira olan Osmanlı ithalatı, savaşın ilk yılında 1 milyon liraya düşmüştü¹³⁷. Bu korumacı karar yabancı şirketlerin ülke içindeki haksız rekabetini önlemeye yönelikti.

Yabancı şirketlerin yerli şirketlerle aynı yasal düzenlemelere tabi olmalarını düzenleyen yasa 13 Aralık 1914 tarihinde yürürlüğe kondu. İngiliz ve Fransız şirketlerin Osmanlı Devletindeki faaliyetleri durduruldu, bazıları millileştirildi. Yabancı şirketlere Türkçe diliyle işlem yapma zorunluluğu getirilince her şirkette en az bir Türk eleman çalışmaya başladı. Bu elemanlar yabancı şirketlerde bir nevi staj gibi geçirdikleri zamanda öğrendikleri ticaret kurallarını, daha sonra kendilerinin veya başka Türklerin kurdukları şirketlerde uygulamaya geçirmişlerdi¹³⁸.

---

¹³⁵ Doğan Avcıoğlu, a.g.e, s.266

¹³⁶ Gümrük tarifesinin artırılması sırasında halk bayram yapmış, sokaklarda “Türkiye Türklerindir” sloganı atarak dolaşmıştı, Doğan Avcıoğlu, a.g.g, s. 264

¹³⁷ Zafer Toprak, Milli İktisat, Milli Burjuvazi, s. 13

¹³⁸ Zafer Toprak, İttihat Terakki ve Devletçilik, s. 2. Yazar daha önce de iki kez 1887 ve 1906 yıllarında yabancı şirketlerin Osmanlı şirketleriyle eşit konuma getirilmesi için nizamname çıkarıldığını ancak batılı devlet konsoloslarının itiraz etmeleri üzerine bu uygulamanın gerçekleşmediğini yazmaktadır.

Fransa'da XIV.Louis döneminde Colbertin devlet eliyle sanayileşme girişimlerini örnek alan hükümet, cumhuriyet dönemindeki KİT ve İDT lerin ilk örnekleri sayılabilecek fabrikaları, İmalat-ı Fabrika adıyla kurmuşlardı¹³⁹. İngiliz ve Fransız şirketlerinin ülkeyi terk etmelerinin doğurduğu boşluğu, büyük iş alanlarında (Demiryolları, limanlar gibi altyapı tesisleri) Alman veya Avusturya şirketleri, daha küçük iş alanlarında ise Türklerin kurdukları şirketler doldürmüşlardı.

Daha önce yalnızca Osmanlı Bankasına ait olan ve Avrupa devletlerinin kurallarına göre piyasaya sürülen kağıt paranın hazine tarafından basılması kuralı getirildi¹⁴⁰. Tarım politikası yenilenerek çiftçilere toprak dağıtma yerine, büyük çiftlikler yaratma ve üretimi artırma politikası benimsendi. En büyük nüfusu oluşturan köylüleri, savaşlarda askeri kaynak olarak gören İttihat ve Terakki Hükümeti, tek, tek köylülerin desteğini almak yerine, köylüleri çalıştıran büyük toprak sahiplerinin desteğini almayı, aynı zamanda büyük toprak sahipleri vasıtasıyla asker toplamada kolaylık sağlamayı düşünmüştü¹⁴¹. Büyük toprak sahipleri İttihat ve Terakki Partisine yakın kişilerdi ve asker toplamada yönetime yardımcı oluyorlardı.

Tarım makinelerinin ithalinden alınan gümrük vergisi kaldırıldı. Bu karar sayesinde topraktan daha fazla ürün alan toprak ağasının hem savaş sırasında ülkenin ihtiyacı olan tarımsal ürünü üretmesi, hem de sermaye biriktirmesi hedeflenmişti. Çıkarılan Tarım Kanunu ile çiftçilikle az çok ilgisi olan kadınlarla askerlikten muaf erkeklerin tarımda mecburi çalışmaları kuralı getirilmişti. Bu yasaya göre her çiftçi günde en az 8 saat çalışmak zorundaydı, her çift öküz 35 dönüm tarla ekecekti, büyük çiftlik sahipleri askerlikten muaf tutulacaktı¹⁴².

16 Ağustos 1916 tarihli bir geçici kanunla yabancı şirketlerin kullanımında olan Aydın, Kasaba(Turgutlu), Suriye ve Mudanya demiryolu işletmeleri kamulaştırıldı. Aynı yıl bir başka geçici kanunla kabotaj hakkı Osmanlı gemilerine bırakıldı¹⁴³. Yeni bir orman kanunu çıkarılarak ormanları pazarlık suretiyle şirketlere

---

¹³⁹ Zafer Toprak, "Tanzimattan Cumhuriyete Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler" 1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı, İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, 21-23 Kasım 1985, İzmir 1985, s. 22-27.

¹⁴⁰ Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 264

¹⁴¹ Doğu Ergil, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, Turhan Kitapevi, 2. baskı Ankara 1981 s. 22

¹⁴² Doğan Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 265. Bkz. ayrıca Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 74

¹⁴³ Zafer Toprak Milli İktisat Milli Burjuvazi, s. 68-69

satma yetkisi hükümete verilmişti. Ormanı ihale ile alan şirketler, pay senetlerinin yarısını 3 ay süre ile yerli sermayeye açık bırakmak zorunda idi¹⁴⁴.

Hükümet yerli sanayi için gerekli insan gücü yetiştirmek amacıyla yurt içinde kurslar ve okullar açmış, Avusturya ve Almanya'ya öğrenim görmek için öğrenciler, sanayi tesislerini inceleyip kurs görmeleri için işçi ve ustalar göndermişti. Hükümet bu milli politikalarını İttihat ve Terakki Partisi ile el ele yürütmüş, partinin İstanbul örgütü, resmi görevi olmadığı halde hükümetin milli iktisat politikalarının en etkin uygulayıcısı olmuştur.

---

¹⁴⁴ A.g.e, 73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARA KEMAL'İN MİLLİ EKONOMİDEKİ GAYRİ RESMİ ROLÜ:

A- Kara Kemal'in Kişiliği:

İttihat ve Terakki örgütünün en önemli şahsiyetlerinden birisi olmasına rağmen hakkında en az bilgi bulunan kişi Kara Kemal'dir. Nerede ve ne zaman doğduğu hangi okullarda öğrenim gördüğüne ilişkin bilgi bulunmamaktadır. II. Meşrutiyet dönemini anlatan yüzlerce kitap ve anıların hiçbirisinde Kara Kemal'in özel hayatına ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Mütareke döneminde örfi idare mahkemesine verdiği ifadesinde, 40 yaşlarında olduğunu söylemesi kaynak gösterilerek, doğum tarihinin 1875/76 olduğu tahmin edilmiştir¹⁴⁵. Cavid Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadede 1925 yılında büyük adaya ziyaretine gelen Kemal Beyin, 50 yaşına gelmiş olmasına karşın ilk kez adaya geldiğini bildirmesinden de 1875 doğumlu olabileceği tahmin edilmektedir¹⁴⁶. Babası Arif Bey, kendisi gibi posta müdürü iken 1909 tenkisinde posta idaresinden ayrılmıştır.

Kara Kemal'in İttihat ve Terakki örgütüne ilk katılımı örgüt gizili iken meydana gelmiştir. Kara Kemal II. Meşrutiyet öncesinde posta idaresinde müsevvit(posta müdürünün müsvette yazılarını temize çeken memur) olarak çalışmış¹⁴⁷, II. Meşrutiyetten önce ve sonra İstanbul, Edirne, Serez, Kastamonu ve İzmir posta idarelerinde memurluk yapmıştır. Serez postanesinde çalışırken, kendisi gibi posta memuru olan Talat beyle tanışmıştır¹⁴⁸. II. Meşrutiyetten sonra parti

¹⁴⁵ Osman Selim Kocahanoğlu, Atatürk'e Kurulan Pusu, Temel Yay. İstanbul, 2005, s. 781

¹⁴⁶ Selma Iıkan-Faruk Iıkan, Ankara İstiklal Mahkemesi Resmi Zabıtlar, Simurg Yay. İstanbul, 2005, s.310

¹⁴⁷ Kara Kemal'in amiri de olan telgraf memurlarından Hilmi Beyin Ankara İstiklal mahkemesine verdiği ifade, Selma Iıkan-Faruk Iıkan, a.g.e, s. 546

¹⁴⁸ Osman Selim Kocahanoğlu, Atatürk'e Kurulan Pusu s. 781. Kara Kemal İzmir posta idaresinde çalışırken Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde İttihat ve Terakkinin gizili örgütlenmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Tefik Çavdar, a.g.e.,s. 66

faaliyetleri nedeniyle posta idaresine devamsızlığı çoğalan Kemal Bey, hakkında şikayetler çoğalınca posta nazırı olan Talat Bey tarafından nazırlık *Memurin Kalem-i Mümeyyiz*'liğine atanmış ancak Kemal Bey, 1911 de bu görevinden istifa etmiştir¹⁴⁹.

İttihat ve Terakki Partisinin 1909 yılında Selanik'te yapılan kongresine İstanbul delegesi olarak katılan Kemal Bey, bu kongrede Ziya Gökalp ve Mustafa Kemal'le birlikte en fazla yıldızı parlayan delegeler olmuşlardır. Partinin İstanbul il sorumlusu(bugünkü karşılığı il başkanı) da olan Kemal Bey, çevresinde **Zülüflü Kemal** ya da **Kara Kemal**, parti içinde ise **küçük efendi** olarak tanınmıştır. Daha sonradan bakan bile olmuştur ama mebus olmamıştır. Parti içinde etkinliği bulunmasına ve parti tabanını oluşturan İstanbul esnafını istediği yer ve zamanda toplayabilmesine rağmen perde gerisinde kalmaya hep özen göstermiştir¹⁵⁰.

Örgütçü kişiliği ve İttihat Terakki Partisinin lideri Talat Bey'e bağlılığı yüzünden, 1912 kongresinde Talat Bey tarafından partinin en önemli karar ve yürütme organı olan merkezi umumi üyeliğine seçilmiştir¹⁵¹. Kara Kemal bu tarihten sonra Talat Beyin her siyasi kararında ve uygulamasında başrolü oynamıştır. Babıali baskınının tartışıldığı Zeyrekte, Emin Beyin evindeki iki toplantıya da katılmış, Babıali baskınında Sirkeci posta idaresini ele geçirip, Osmanlı Hükümetinin tüm ülke ve yurtdışı iletişimini kontrol altına almıştır¹⁵².

Talat Bey, partinin asker kanadına karşı kendi gücünü kaybetmemek için olayların gerisinde kalabilme ve örgütleme yeteneği olan Kara Kemal'den siyasi faaliyetlerinde çok yararlanmıştı. 1913 parti kongresinde Talat Beyin istediği kişilerin parti genel merkezine seçilmesi Kara Kemal sayesinde gerçekleşmiştir¹⁵³. Kara Kemal örgütçü kişiliğini mütareke döneminde de kullanmıştır. İşgalci İngilizler tarafından Malta adasına sürülen kişilerden en tehlikeli 12 kişi arasında

---

¹⁴⁹ Osman Selim Kocahanoğlu, *Atatürk'e Kurulan Pusu*, s. 781

¹⁵⁰ Kara Kemal, Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgal edilmesinden sonra Avusturya mallarının boykot edilmesinde etkin rol oynamış, Babıali baskınında Sadaret önüne kalabalıkların toplanmasını sağlamış, 1914 Kasım ayında Fatih camisinde okunan halife(padişah V. Mehmet Reşat) cihadı için kalabalıkları Fatih camiden Topkapı sarayına kadar yürütmüştür, Osman Selim Kocahanoğlu, *a.g.e* s. 782

¹⁵¹ Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki*, Hürriyet Yay, 1. baskı, İstanbul, 1975, s. 246. Bkz ayrıca Osman Selim Kocahanoğlu, *a.g.e* s. 781

¹⁵² Tevfik Çavdar, *Talat Paşa*, Dost Kitabevi, Ankara, 1984, s. 254. Bkz. ayrıca Mustafa Ragıp Esatlı, *a.g.e*, s.286-289. İstanbul Polis müdürü İstanbul'un günlük güvenlik ve emniyet raporunu dahiliye nazırıyla birlikte partinin il sorumlusu Kara Kemal'e de veriyordu. Mustafa Ragıp Esatlı, *a.g.e*, s. 517.

¹⁵³ Mustafa Ragıp Esatlı, *a.g.e*, s. 241

nitelenmesine rağmen, tutuklu iken 15 arkadaşıyla birlikte ada hapishanesinden kaçmayı örgütlemiş ve başarıyla gerçekleştirmiştir¹⁵⁴.

Kara Kemal, İzmir suikastı davasında, gizemli yapısı ve örgütçü kişiliği yüzünden iddia makamı tarafından İzmir suikastının ve muhalefetin arka planında ve örgütleyicisi olarak itham edilmiş, mahkeme tarafından gıyaben idama mahkum olduktan sonra yakalanacağını anlayınca intihar etmiştir. Yarım asırlık yaşamında Osmanlı Devletinin son on yılındaki önemli olaylarının ve kararların merkezinde bulunduğu için onu yakından tanıyanların olumlu, onu sadece iâşe işlerindeki yolsuzlukla hatırlayanların olumsuz görüşleriyle anılmıştır.

İttihat ve Terakki Partisinin Bursa ve Aydın(İzmir) sorumlusu olarak Kara Kemal'i yakından tanıyan Celal Bayar, bir gazeteye 18 Mayıs 1985 tarihinde verdiği demeçte “Biz İttihat ve terakki içinde Kara Kemal ile çok sevişirdik, onun hakkında hürmetim zerre kadar eksilmedi. Çok da vatanperver bir insandı. İşe başlarken bir nargilesi vardı, öldüğü zaman da nargilesinden başka bir şeyi yoktu. O çapta insan yoktur” demiştir¹⁵⁵.

Milli mücadele sırasında Kocaeli’nde Yenibahçeli Şükrü(Oğuz) ile birlikte Ankara yolunun emniyetiyle görevlendirilen Dr. Fahri Can, İzmir suikastı davasında gıyabında idama mahkum olan Kara Kemal’in en az Cavid Bey kadar masum olduğuna Allah ve Millet huzurunda şahadet ettiğini *Yakın Tarihimiz* adlı dergide yazmıştır¹⁵⁶.

Dönemin ünlü gazetecilerinden Ahmet Emin Yalman, yazdığı anılarında, Kara Kemal için “İnsanları karşılıksız seven ve sayan, mütevazı, nargile düşkünü, ihtirası olmayan, güçlü bir yurtseverlik duygusu olan sakin ve nazik bir insan” tanımlamasını yapmıştı. Yalman, Kara Kemal’in esrarlı bir yapısı olduğunu, seçimlere aşırı ilgi duyduğunu, Malta’da esir iken bile Malta idare seçimlerine büyük ilgi gösterdiğini yazmıştır¹⁵⁷.

Kara Kemal’in milli şirket yaratma politikasında mücadele arkadaşı Kör Ali İhsan(İloğlu)Bey, Ankara İstiklal Mahkemesinin 1926 yazındaki duruşmalarında

---

¹⁵⁴ Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yay, 2. baskı, Ankara 1985, s. 383

¹⁵⁵ Celal Bayar’ın, *Tercüman* gazetesinde Taylan Sorgun’a 18 Mayıs 1985 tarihinde verdiği demeç.

¹⁵⁶ *Yakın Tarihimiz*, c. I, S. 6(05 Nisan 1962)

¹⁵⁷ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, C I*, Pera Turizm Yay. 2. baskı, İstanbul, 1977, s. 553-554

Kara Kemal için “Kemal’in işi çok şedittir. Serttir, anud bir adamdır. İsteddiği işleri çabuk ister ve birçok vezaif tahmil eder.” Açıklamasında bulunmuştur¹⁵⁸. Aynı mahkemede iâşe işini birlikte yaptığı partinin Fatih katibi mesulü Vehbi Bey, Kara Kemal’in kafasındaki fikrin tamamını söylemediğini, mutlaka bir tarafını eksik bıraktığını bildirmekle onun pek ketum bir kişilik olduğunu anlatmıştır¹⁵⁹. Milli Kantariye şirketi müdürü Bekir Bey, Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadede Kara Kemal için “Bu gün uluvv-i ahlak namına en yüksek kimi tasvir etmek mümkünse Kemal’i öyle telakki ederim” demiştir¹⁶⁰.

İstanbul belediye başkanlığı yaptığı dönemde Kara Kemal ile iâşe işlerinden ötürü anlaşmazlık yaşayan Cemil Topuzlu, yazdığı anılarında İzmir suikastı davasında intihar eden Kara Kemal’i öldükten sonra bile affetmediğini söyleyecek kadar sevmediğini açıklamıştır¹⁶¹.

B- Heyet-i Mahsusa-i Ticariye’de Kara Kemal

Önceki savaşlarda ithalat yapan Rum ve Ermeni tüccar karaborsa fiyat uygulamalarıyla, kısa sürede çok para kazanmışlardı. Savaşlarda Türkler canlarını verirken savaştan muaf gayrimüslimlerin savaş zengini olmaları başta İttihatçılar olmak üzere Türkler üzerinde olumsuz yargılar oluşturmuştu. İttihat Terakki Partisi II. Meşrutiyet ilanından sonra gayrimüslim yurttaşların askerlik muafiyetini kaldırmış, İstanbul’daki her etnik gruba mensup Osmanlı yurttaşından, yaşı elverişli olanlar, Türklerle birlikte I. Dünya savaşına asker olarak katılmıştı. Savaşa katılmayanlar arasında iâşe ve erzak ticareti yapmaya aday kişiler arasında, gayrimüslimlerin tecrübe ve dış tüccarla iletişim üstünlüğü vardı. İttihat ve Terakki Hükümeti bu farklılığı gidermek üzere savaş koşullarındaki kazanç kapısının Türk yurttaşlarının eline geçmesi için politikalar üretmeye başladı.

Savaş öncesinde İstanbul’un ihtiyacı olan tüketim maddeleri batılı ülkelerden ithal yoluyla karşılanıyordu. I. Dünya Savaşı başlayınca önceden ithal

¹⁵⁸ Selma İlkan-Faruk İlkan, a.g.e, s. 139

¹⁵⁹ A.g.e s. 352. Bkz. ayrıca Dünya, 09 Ocak 1957

¹⁶⁰ Selma İlkan-Faruk İlkan, a.g.e s. 539

¹⁶¹ Operatör Cemil(Topuzlu) Paşa Hatıraları, Canlı Tarihler, Türkiye Yay, İstanbul, 1945 s. 94

edilmiş olan ve tüccarın elinde bulunan mallar karaborsada çok yüksek fiyatla satılmaya başlandı. Osmanlı Devleti 2 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan etmiş, 29 Ekim 1914 tarihinde filen savaşa katılmıştı. Osmanlı Devletinin savaşa girmediği üç aylık sürede başta ekmek olmak üzere pek çok malın yokluğu ve bu malları almak için dükkanlarda kuyruklar oluşmaya başlanmıştı¹⁶². Osmanlı Devletinin bu sürede itilaf devletleriyle ticari ilişkileri kesilmiş, bu ülkelerden yapılan ithalat %3 seviyelerine kadar düşmüştü¹⁶³. Tek başına bu aşırı ithal azalması bile İstanbul'da temel ihtiyaç maddeleri sıkıntısının ne kadar fazla olduğunu göstermekteydi.

Halk fırınlara hücum edince kişi başına bir okkadan fazla ekmek alınmasını yasaklanmış ve hükümet iâşe sorununa çözüm bulmak için bir komisyon kurmaya karar vermişti. Dahiliye nazırı başkanlığında İstanbul valisi, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıfları ile Ticaret ve Sanayi Odası temsilcilerinden oluşan *Havayic-i Zaruriye (temel ihtiyaç maddeleri) Komisyonu* kurulmuştu¹⁶⁴.

Havayic-i Zaruriye komisyonunun görevi halkın ve ordunun temel ihtiyaçlarını sağlamak, stoklanmış malları saptayarak gerektiğinde bunlara el koymaktı. Komisyon ilk toplantısında iâşe işlerinin muntazam yürütülmesi için özel bir encümen kurulmasına karar vermiş, İstanbul belediye başkan yardımcısı Sezai Bey, müfettiş Lütfi Bey ile Ticaret ve Sanayi Odası başkanı Abud Beyden oluşan özel encümen derhal göreve başlamıştı. Encümen bir bildiri yayınlayarak 5 Ağustos 1918 tarihinden geçerli olmak üzere bazı ihtiyaç maddelerine narh konulacağını açıklamıştı. Bir çuval un 110 kuruş, bir okka ekmek 55 para, Batum gazı 40 kuruş, Amerikan ve Romanya gazı 36 kuruştan satılmak zorundaydı¹⁶⁵.

Encümenin piyasaya müdahale edip fiyatları kontrol altına alması, mal darlığını daha fazla artırmıştı. Seferberlik başlangıcında çıkarılan *tekalif-i harbiye* vergisi ile malların %25 nin askeri birliklere tahsis edilmesi zorunluluğu da getirilince, üretici ve tüccar, elindeki malı saklamayı tercih etmiş, piyasada mal sıkıntısı başlamıştı. Ulaşım araçlarının çoğu askerlerin elinde olduğundan, tüccarın mal alım satım kabiliyetleri de zayıftı ve mal sevkıyatı yapılamıyordu. İttihat ve

¹⁶² Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi*, İstanbul, 1971, s.216. Bkz. ayrıca Tevfik Çavdar, a.g.e, s. 376

¹⁶³ Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 1995 s. 13

¹⁶⁴ "İâşe Meselesi", *Tanin*, 7 Teşrinievvel 1916

¹⁶⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi* C III, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara 1991, s. 523

Terakki Partisi iktidarda olduğundan, ülke içindeki halkın ve ordunun temel ihtiyaç maddelerinin karşılanması sorumluluğu bulunuyordu. Savaşın yaşandığı ülkelerde de hükümetler veya belediyeler iaşe işini serbest bırakmamış, kamu hizmeti olarak örgütlü biçimde yürütmüşlerdi. Osmanlı devletinde de örgütlü bir grubun iaşe işlerini üstlenmesi zorunlu kabul ediliyordu¹⁶⁶.

İttihat ve Terakki Hükümeti, başlangıçta iaşe işlerinin belediye eliyle yürütülmesini denemiş, mal dağıtımında halkın ihtiyaçtan fazla mal talep etmiş, polis marifetiyle kuyruklarda bekleyen halka eşit muamele yapılmak istenmiş ancak ne belediye ne zabıta başarılı olamamıştır. Dahiliye Nazırı Talat Bey, ülkede en iyi örgütü bulunan teşkilatın İttihat ve Terakki Partisi olmasından ötürü iaşe işinin yürütülmesini parti eliyle yapmaya karara vermiştir¹⁶⁷. İstanbul Belediyesi ekmeççi esnafı katibi İzzet Bey'i resmi başkan, perde arkasında ise Kara Kemal'in fiili başkanı olduğu belediye başkan yardımcısı Sezai Beyin genel müfettiş olduğu *Heyet-i Mahsusa-i Ticariye* adlı bir kurul oluşturuldu¹⁶⁸.

Talat bey, iaşe işlerini tekel olarak yürütecek Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin fiili başkanlığına hiçbir resmi görevi olmayan Kara Kemal'i getirerek hem dahiliye nazırı olması dolayısıyla halkın ihtiyaçlarını karşılamayı hem de ekonomik gücü kontrol edebilmeyi düşünmüştü¹⁶⁹. Bu kurum resmi bir organ değildi ama hükümetin tüm siyasal ve ekonomik imkanlarını kullanıyordu. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, İstanbul'daki asker ve sivil kesimin temel ihtiyaç maddelerini yurt içinden ve dışından satın alıp sonra devlet kurumlarına ve halka satacaktı. Bu amaçla Konya, Ankara, Eskişehir, Karaman'dan İstanbul'a vagonlarla mal getirilmesi için Anadolu tüccarı ile anlaşma yapılmıştı¹⁷⁰.

---

¹⁶⁶ “Mühim Bir Mesele: Havayic-i Zaruriye”, Tanin, 22 Ağustos 1915

¹⁶⁷ “İaşe Meselesi”, Tanin 13 Teşrinievvel 1916. Kemal Bey, gazeteye verdiği demeçte İstanbul'un iaşesiz kalmasına parti olarak kayıtsız kalamayacakları için görevi üstlendiklerini söylemiştir.

¹⁶⁸ Tanin 7 Teşrinievvel 1916. Bkz ayrıca Tefvik Çavdar, a.g.e, s.377. Kara Kemal meclis 5. şubesine verdiği ifadede, kendisinin bu işi resmi sıfat olmadan yaptığını, iaşe sorunu hükümeti ilgilendirdiğinden sadrazam Sait Halim Paşa ile de görüşüp onun kafasındaki şüpheleri giderecek açıklamalar yaptığını söylemiştir, Osman S. Kocahanoğlu, İttihat ve Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması, Temel Yay, İstanbul, 1998, s. 471.

¹⁶⁹ Tefvik Çavdar, a.g.e. s. 377

¹⁷⁰ Baytar Rasim Bey, İzmir İstiklal Mahkemesindeki ifadesinde emekli olduktan sonra iaşe alım işlerini yapan Kara Kemal'e Adapazarı'nda un ve arpa sattığını anlatmıştır, Osman Selim Kocahanoğlu, Atatürk'e Kurulan Pusu, s. 233. Bkz. ayrıca Kara Kemal'in iaşe ekibinden Kör Ali İhsan Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadedden, Selma Ilıkan- Faruk Ilıkan, a.g.e, s. 108

Kara Kemal birden çok bölgeden mal alımı yaparak, hem üreticinin malının direk heyet tarafından alınmasıyla malın elden ele geçip aşırı fiyatlanması önüne geçtiklerini, hem de tüccar tarafından yok pahasına ürünü alınan üreticiye kâr sağladıklarını, bu uygulamanın rekabet ortamı yaratarak İstanbul'a ucuz mal alınmasını gerçekleştirdiklerini belirtmişti¹⁷¹.

Kara Kemal meclis 5. şubesine verdiği ifadede, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin mal alabilmesi için parayı hükümetten kısım, kısım aldıklarını, hükümetin ilkin 200.000 lira daha sonra 600.000 lira verdiğini, bu paralarla alım yaptıklarını, malları satıp devlete bu paraları geri ödediklerini söylemiştir¹⁷².

Kemal Beyin parti kongresinde verdiği izahatın aksini sonradan anılarında yazan dönemin belediye başkanlarından Operatör Doktor Cemil (Topuzlu) Paşa, un ihtiyacını karşılamak için çözüm arayışı içinde iken, Kara Kemal'in ucuz un dururken belediyeye pahalı un sattığını yazmıştır. Almanya'nın savaşa katılmasından 15 saat sonra Almanya ile gizli ittifak antlaşması imzalayan Osmanlı Devletinin¹⁷³, balkan ülkelerinden müttefik bloka yeni devlet katma arayışında olan Talat Bey Romanya'da iken, İstanbul Belediye Başkanı Cemil Paşa, Talat Bey'i telgrafla arayıp İstanbul'da baş gösteren un sıkıntısını gidermek için un sipariş etmesini istediğini, çuvalı 29 franktan 100.000 çuval un getirildiğini ve bir süre için İstanbul'un ekme sıkıntısı giderildiğini anlatmıştır¹⁷⁴.

Cemil Paşa anılarında, bu olaydan bir süre sonra İttihat ve Terakki Partisi merkezi umumi üyesi olan iki kişinin belediyeye gelerek 100.000 çuval un vermeye hazır olduklarını, çuval başına 32 frank fiyat verdiklerini ve belediyenin kendilerinden un almasını rica ettiklerini belirtmektedir. Cemil Paşa bu teklifi kabul etmediğini, bunun üzerine Talat Beyin belediyeye gelerek neden bu teklifi kabul etmediğini sorduğunu, kendisinin ise belediyeyi zarara uğratmak istemediğini

¹⁷¹ Tanın 8 Teşrinievvel 1916. Bkz. ayrıca Kara Kemal'in işe ekibinden Kör Ali İhsan Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadede, Selma Ilıkan- Faruk Ilıkan, s. 108, 688., Dünya, 6 Ocak 1957

¹⁷² Osman S. Kocahanoğlu, İttihat ve Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması, s. 475. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin parayı İstanbul belediye başkanı İsmet Beyden ve Ticaret Nazırı Ahmet Nesimi Beyden aldığını yazan, İlhan Tekeli- Selim İlkin, "Ali İhsan Bey ve Temsili Meslek Programı", Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Sorunları(1923-1938), İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yay. İstanbul, 1977 s. 283-344

¹⁷³ Genel Kurmay Harp Tarihi Yayınları- I. Dünya Harbinde Türk Harbi Cilt I, s: 51, Yusuf Hikmet Bayur- Türk İnkılap Tarihi C II. Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 1991 s. 649

¹⁷⁴ "Operatör Cemil Paşa Hatıraları", s. 91. Bkz ayrıca Tefik Çavdar, a.g.e., s. 377. Yusuf Hikmet Bayur- Türk İnkılap Tarihi C III. Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 1991, s. 523-524

bildirdiğini, bunun üzerine Talat beyin “ekmeğin okkasına 10 para zam yapınca belediye zarara uğramaz, Kemal Bey de gücenmez, beni kırma” dediğini ama kendisinin bunu da kabul etmediğini anlatmaktadır¹⁷⁵.

Cemil Paşanın anılarında anlattığına göre, İstanbul’un iâşesinde sorumlu ve yetkili kılınan Kara Kemal İstanbul belediye başkanının kendilerinden mal almak istemeyişine kızmış ve Talat Bey’e giderek ya kendisinin ya da belediye başkanının görevi bırakmasını teklif etmiştir. Talat bey de parti içindeki eli kolu gibi kullandığı Kara Kemal’in bu isteği doğrultusunda Cemil Paşa’yı görevden almış yerine belediye başkan muavinliğini yürüten İsmet Beyi belediye başkanlığına atamıştır¹⁷⁶.

İsmet Bey, İttihat ve Terakki Partisinin her dediğini yapan bir belediye başkanı olmuş, esnaf derneklerini kayırıp karaborsacılık yapmalarına göz yummuştu. Erzak alımlarını fiilen yöneten Kemal Bey, İstanbul Belediye başkanlığının iâşe ve esnafa ilişkin görevlerini de perde arkasından yönetmeyi sürdürmüştü¹⁷⁷.

Cemil Paşa’ya göre kendisi görevden alınıp yerine İsmet Bey atandıktan üç gün sonra 100.000 çuval un belediyeye 32 franktan satılmıştı¹⁷⁸. Olayın taraflarından Kemal Bey, ekmek ve un alımını 1916 tarihli İttihat ve Terakki Parti kongresine bir raporla sunduğunda, Cemil Paşa ile anlaşmazlığına hiç değinmemiş yalnızca en temel besin maddesi olan ekmeçlik buğdayın Romanya, Rusya ve Marsilya’dan ithal edilmekte iken, seferberliğin ilanından sonra Çanakkale Boğazının kapanmasıyla un yokluğunun başladığını, yurt dışından gelen haftalık 25 bin çuval un miktarının 8 bin çuvala düştüğünü, durumu belediyeye ve hükümete ileterek önlem alınmasını istediklerini, un sıkıntısı yüzünden halkın, fırıncıların ve değirmencilerin şikayeti üzerine iki ayrı komisyon kurularak iâşe işinin üstlenildiğini belirtmiştir¹⁷⁹.

---

¹⁷⁵ “Operatör Cemil Paşa Hatıraları”, s. 92

¹⁷⁶ Ankara İstiklal Mahkemesindeki ifadesinde Küçük Talat Bey, Cemil Paşanın istifasından sonra Talat Beyin Kara Kemal’i belediye başkanı yapmak için çok ısrar ettiğini, Kemal Beyin de bunu kabul ettiğini ancak İttihat ve Terakki partisi merkezi umumi teşkilatından gelen birkaç kişinin Kemal Beyin belediye başkanlığına gelmesini kesinlikle istemediklerini söylemesi üzerine, Talat Beyin belediye başkanlığına İsmet Beyi atadığını söylemiştir, Selma İlkan-Faruk İlkan, a.g.e, s. 12

¹⁷⁷ Rakım Ziyaoğlu, a.g.e s. 223, 246. Bkz. ayrıca “Operatör Cemil Paşanın Hatıraları”, s. 92; Yusuf Hikmet Bayur- Türk İnkılap Tarihi C III. Kısım IV, s. 525; (Kör)Ali İhsan Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadedden aktaran Selma İlkan- Faruk İlkan, a.g.e, s. 108; Dünya, 6 Ocak 1957.

¹⁷⁸ “Operatör Cemil Paşanın Hatıraları”, s. 93. İsmet Beyin verdiği bir beyanatta önceki savaşlarda tüccarın stokçuluktan ve fiyat artışlarından çok zengin olduğunu bu yüzden I. Dünya Savaşında yokluklar yaşandığını, eğer milli tüccar olsaydı yokluk çekilmeyeceğini söylemişti. Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C III, Kısım IV, s. 519-520

¹⁷⁹ “İâşe Meselesi”, Tanın, 7 Teşrinievvel 1916

Anadolu'dan getirilen buğdayın değirmenlerde öğütüldükten sonra serbestçe satılması için fırınlara verildiğini, ekmek ihtiyacının bir süre böyle karşılandığını, Anadolu demiryollarının süratli olmaması ve sipariş verilenden daha az buğdayın İstanbul'a ulaşması¹⁸⁰ nedeniyle fırıncılara az un verebildiklerini, fırınlara az un verilince az ekmek yapan fırınlara halkın hücum ettiğini ve ekmek dağıtımının bir süre polis nezaretinde yapıldığını belirtmiştir¹⁸¹.

Polis nezaretinde dağıtımın da sonuç vermemesi üzerine örgütlü bir kurum olan İttihat ve Terakki Partisi İstanbul örgütüne ekmek dağıtım işinin verilmesinin kararlaştırıldığını belirten Kara Kemal, parti İstanbul il örgütünün her mahallede ekmek tevzi birimi kurduğunu ve bu birimlere birer görevli atandığını, dağıtım işini parti ilçe sorumlularının denetlediklerini bu sayede düzenli ekmek dağıtımı yapıldığını bildirmiştir¹⁸². Kara Kemal raporunda iaşe işlerinin tamamen belediyeye devrini takiben 17 Şubat 1915 tarihinde parti mahalle teşkilatlarını aynen belediyelere devrettiğini yazmıştır.

Ancak ileride inceleyeceğimiz gibi İttihat ve Terakki Partisi liderlerinden İsmail Canbulat Beyin belediye başkanlığında İstanbul'un iaşesi, parti İstanbul teşkilatının ve esnaf cemiyetlerinin olumsuz tepkileri yüzünden yürümemiş 3 ay sonunda yeniden Kara Kemal ve esnafın denetimine geçmişti.

Olayın bir diğer tarafı olan Cemil Topuzludan sonraki belediye başkanı İsmet Bey, Romanya'dan buğday getirilmesi konusunda önceki belediye başkanı (Cemil Paşa) izin vermediği için İstanbul'un ekmeksiz kalma tehlikesi baş gösterdiğini, bu yüzden Anadolu'dan buğday alma yoluna gittiklerini belirtmişti¹⁸³. Savaş öncesi İstanbul'un ekmek ihtiyacını karşılayacak buğday Doğu Avrupa, Rusya ve Amerika Birleşik Devletlerinden karşılanmaktaydı¹⁸⁴. Anadolu buğdayından

---

¹⁸⁰ Cavid Beyin meclis 5. komisyonuna verdiği ifadede İstanbul yakınlarındaki vilayetlerde yüz milyon kilo aşar malı buğday olduğu halde nakliye yetersizliğinden İstanbul'a ulaşamadığını bildirmiştir. Osman S. Kocahanoğlu, İttihat ve Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması, s. 369

¹⁸¹ "İaşe Meselesi" Tanin, 13 Teşrinievvel 1916

¹⁸² Ankara İstiklal Mahkemesine bu konuda ifade veren İttihat ve Terakki Partisinin İstanbul ilçe(Beşiktaş, Bakırköy) teşkilatları katibi mesulleri benzer beyanda bulunmuşlardır, Selma Iıkan-Faruk Iıkan, a.g.e, s. 343, 643

¹⁸³ "Mühim Bir Mesele: Havayic-i Zaruriye" Tanin, 22 Ağustos 1915. Osmanlı Devleti buğday alımı için Anadolu'ya yönelince Romanya da Avusturya ve Almanya'ya buğday ihraç etmeye başlamıştır, İktisadiyat Mecmuası, yıl 1, S. 7(28 Mart 1332), s. 8

¹⁸⁴ Rakım Ziyaoğlu, a.g.e s.218. Bkz ayrıca Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C III, Kısım IV, s. 524, "İaşe Meselesi" Tanin, 7 Teşrinievvel 1916

ekmek yapılmaz kuşlara yem verilirdi. Romanya'dan sağlanan buğdayın kalıcı olmadığı, savaş süresince aksayacağı anlaşılmış, Anadolu'dan buğday sevkiyatı için vagon tahsisine karar verilmişti. Anadolu demiryollarının İstanbul'a günlük 60-70 vagonluk nakliye kapasitesin yarısından fazlası(40-45), askeri birliklere tahsis edilmiş kalanı İstanbul'un ekmeçlik buğday ihtiyacı için Talat Bey tarafından Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'ye ile tüccara tahsis edilmişti¹⁸⁵.

Talat Beyin amacı askeri birlikler ile halkın temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra arta kalan vagonlarla ticaretin serbestçe yapılmasını sağlamaktı. Ancak vagonları çeken şimendiferler sadece askeri birliklere tahsis edilmişti. Yapılan müzakereler sonunda Harbiye nezareti belediyeye 30 vagon vermeyi kabul etmişti¹⁸⁶. Tüccara tahsisli vagon sayısı kısıtlı olunca vagon tahsisi meselesi ayrı bir kazanç kapısı olmaya başlamıştı.

İstanbul'un ticareti çoğunlukla Rumların elinde olduğundan değirmen sahibi Rumların stok yaparak zenginleşme olasılığına karşı değirmenlere el konulmuş, karar belediye başkanı İsmet Bey tarafından basına açıklanmıştı¹⁸⁷. Böylece, buğdayın Anadolu'dan taşınması, değirmenlerde un haline getirildikten sonra fırınlara, oradan da pişen ekmeğin halka ulaştırılması işlemlerinin tamamının İttihat ve Terakki Partisi İstanbul teşkilatı ve mahalle birimleri tarafından yapılması sağlanmıştı.

Değirmenlere el konması değirmen sahibi Rumların para karşılığı değirmeni terk etmesi demek değildi. Belediye, değirmen sahipleri ile bir sözleşme yapmış, buğdayı öğüten değirmen sahipleri unu belediyeye vermiş, belediye de unu fırınlara vererek pişirilen ekmeği iâşe teşkilatı nezaretinde halka 60 paradan satmıştı. Tüm bu iâşe trafiği Kemal Bey tarafından başından sonuna kadar organize edilmişti.¹⁸⁸.

Kemal Bey İstanbul'un iâşesini organize ederken Anadolu üreticisi ve tüccarından mal alırken, onların da ortak olabileceği bir milli şirket kurdurdu. *Anadolu Milli Mahsulat Anonim Şirketi* adlı bu şirket; tahıl, tiftik, koyun, yün, deri,

---

¹⁸⁵ Ankara İstiklal Mahkemesine savcısının esas hakkındaki iddianamesinden, Selma Iıkan- Faruk Iıkan, a.g.e, s. 688

¹⁸⁶ "Mühim Bir Mesele: Havayic-i Zaruriye", *Tanin*, 22 Ağustos 1915

¹⁸⁷ *Tanin*, 22 Ağustos 1915

¹⁸⁸ (Kör)Ali İhsan Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadeden aktaran Selma Iıkan- Faruk Iıkan, s. 108. Ayrıca Milli Kantariye şirketi müdürü Bekir Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifade, a.g.e, s. 533.

afyon, ticareti yapmak için kurulmuştu. Sermayesi 200.000 lira idi¹⁸⁹. Bu sermayenin yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin karından karşılanmış kalan, 100.000 liralık sermaye İstanbul-Konya-Bağdat demiryolu güzergahında bulunan Anadolu Tüccarının sattığı malına karşılık 10 ar liralık pay senedi dağıtılarak karşılanmıştı¹⁹⁰. Kara Kemal meclis 5. şubesine mütareke döneminde verdiği ifadede, şirketin kuruluş amacını üretici ile tüketici arasındaki mesafeyi kısaltmak, hem üreticinin malını değerli satmasını sağlamak, hem de tüketicinin ucuz fiyata mal alarak aracılardan korumak şeklinde açıklamıştı Osmanlı Devletinde iktisadi faaliyetlerin Hıristiyan ahalinin elinde olduğunu, Müslüman ve Türk unsurların tüccarına bir örnek göstermek istedikleri için ortağı çok olan Milli Mahsulat şirketini kurduklarını, bunu örnek alan Anadolu şehirlerinde de benzer şirketler kurulduğunu anlatmıştır¹⁹¹.

Şirket kurulduğu zaman tiftik, deri, yün gibi malların ihraç edilmesi yasaktı. Hükümet yalnızca Milli Mahsulat Şirketine ihraç izni verdi, şirket de Almanların oluşturduğu sendikaya bu malları teslim edip para alıyordu. İhracattaki tekel yüzünden bu şirket çok para kazanmıştı. Şirket, kurulduğu ilk yıl % 44, ikinci yıl % 159 kar edinmişti¹⁹².

Kara Kemal İstanbul'un ekmek işesinde edindiği tecrübe ve kârın milli bir şirket aracılığıyla sürdürülmesi amacıyla ikinci bir şirket daha kurdu. *Milli Ekmekçi Anonim Şirketi* adlı bu şirket, buğday satın almak, öğütmek, un ve unlu mamuller üretmek amacıyla kurulmuştu. Sermayesi 100.000 lira idi. Bu sermayenin yarısı Heyet-i Mahsusa-i Ticariye 'nin karından karşılanmış kalan 100.000 liralık sermaye İstanbul ekmekçi esnafına satılan her çuval undan 40 para alınmak suretiyle 10 ar liralık pay senedi dağıtılarak karşılanmıştı¹⁹³

Milli Ekmekçi Şirketinden buğday alan değirmenler öğüttükleri unu piyasaya serbestçe satıyorlardı. Savaş koşulları stokçuluğa müsait olduğundan ekmek

---

¹⁸⁹ "İşe Meselesi", *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1916

¹⁹⁰ Bu şirketten hisse alan İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin beybaba diye hitap ettikleri Hamdi, şirket hisselerinin 5 liradan satıldığını Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadede söylemiştir, Selma Ilık-Faruk Ilık, a.g.e, s. 209

¹⁹¹ Osman S. Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki Sorgulanması ve Yargılaması*, s. 476

¹⁹² Zafer Toprak, *İttihat Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 1995, s. 92. Bkz ayrıca, şirketin müdürü Gözlüklü Mithad Beyin Ankara İstiklal Mahkemesindeki ifadesi, Selma Ilık-Faruk Ilık a.g.e s. 496

¹⁹³ "İşe Meselesi" *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1916. Kör Ali İhsan Bey Milli Mahsulat ve Milli Kantariye şirketlerinin karlarından Milli Ekmekçi şirketinin kuruluş sermayesi yapıldığını söylemiştir, Selma Ilık-Faruk Ilık, a.g.e, s. 115

pişirecek esnaf yeterli un bulamıyordu¹⁹⁴. Hükümet 1916 yılında bir nizamname çıkararak belediyelerin fırınlara ve değirmenlere para karşılığı el koymasını kararlaştırmıştı¹⁹⁵. Önceleri belediyelere ait olan bu yetki daha sonra kurulan iâşe müdürlüğü tarafından kullanılmış buğdayı öğütecek değirmenlere de sahip olmanın yolunu açmıştı.

Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, İstanbul'un ihtiyacı olan et, un, şeker, gaz gibi maddeleri Anadolu'nun çeşitli yerlerinden satın aldırıp, sonra satın alınan fiyata kar payı ekleyip tüketicilere satarak kar etmekteydi. Bazen hükümet, bazı mallara narh koymaktaydı ve elindeki malı bu fiyattan devlete veya belediyeye satan tüccara parasını zamanında veremiyordu. Elinde mal olan tüccarın bu zafiyetini gören Heyet-i Mahsusa-i Ticariye devletin kendisine verdiği para ile narh fiyatına tüccardan mal alıp parasını da peşin ödüyordu. Narh konulan mal piyasadan çekilince, hükümet narhı kaldırıyor, malın fiyatları yükseliyor ve Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, narh fiyatından aldığı malları yokluk nedeniyle yükselen yeni fiyata satıp daha fazla kar ediyordu. Bu kâr devlet yetkisi kullanılarak haksız rekabet ortamında edinilen kârıdır.

Kara Kemal partinin 1916 yılı kongresine sunduğu İstanbul'un 1 yıl 3 aylık iâşe raporunda, savaş ilanından sonra İstanbul'un tek şeker kaynağının İtalya'dan ithal olduğunu, Osmanlı Devletinin şeker ihtiyacının %70 ni karşılayan Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun savaş nedeniyle şeker ihracatını durdurmasıyla tek kaynak olarak İtalya'nın kaldığı belirtilmişti¹⁹⁶. Bu durum karşısında ileride İstanbul'un şeker sıkıntısı çekmemesi için Heyeti Mahsusa-i Ticariye'nin derhal şeker depoladığını, İtalya'nın da harbe girmesiyle Dedeâğaç yolunun kapandığını şeker kıtlığı çekildiğini ve fiyatın 40-50 kuruşa yükseldiğini, ancak hükümetin bir kanun çıkararak şekerini zaruri ihtiyaç maddesi sınıfına soktuğunu¹⁹⁷, bunun üzerine belediyenin şekere narh koyup fiyatını 8,5 kuruş olarak ve nüfus başına 80 gram olarak belirlediğini, bakkallara ve tüccara birer ellerindeki malları satamayacaklarını ancak miktarını bildirmeleri gerektiğini tebliğ ettiklerini, kendilerinin 7,5 kuruştan

---

¹⁹⁴ Rakım Ziyaoğlu, a.g.e, s.218

¹⁹⁵ A.g.e, s. 231

¹⁹⁶ "İâşe Meselesi" Tanin 13 Teşrinievvel 1916

¹⁹⁷ Geçici kanun meclisi mebusanda görüşüldüğünde, hangi malların zaruri ihtiyaç malları arasına sokulacağına sonraki bir tarihte karara bağlanması şeklindeki oylamaya, zamanın İstanbul Belediye Başkanı olan İsmet Bey'in ısrar etmesi üzerine, şekerin zaruri ihtiyaç maddeleri arasına sokulmasının sağlandığı İsmet Bey tarafından belediye meclis toplantısında açıklanmıştır, Tanin, 22 Ağustos 1915

halka ve hastanelere sattıklarını veya satmaları için bakkallara teslim ettiklerini, çok mal sattıkları için az kar oranına rağmen kar miktarının yüksek olduğunu anlatmıştır.

Belediye burada Heyet-i Mahsusa-i Ticariyanın şeker tekeli kurmasına aracılık etmiştir ancak Kemal Bey raporunda şeker fiyatlarının artmasının en büyük nedenini şekerde dışa bağımlı oluşa ve savaş sırasında ithal etme imkanının ortadan kalkmasına bağlamıştır.

Kemal Bey savaş sonrası kurulan meclis soruşturma komisyonuna(5. şube) verdiği ifadede, partinin 1916 kongresine sunduğu raporundaki açıklamalarının benzerini söylemiştir. Şekere narh konulduğunda Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin tüccara peşin para vererek kilosu 4,5 kuruştan şeker alıp depoladığını, daha sonra fiyatın belediyece 8,5 kuruşa çıkarılması üzerine kendilerinin şekeri 7 kuruşa sattıklarını beyan etmiştir¹⁹⁸.

Kara Kemal şeker ithali yasak iken hükümet nezdinde girişimlerde bulunulduğunu ve 833 vagon şeker ithali için Avusturya hükümetinin izin verdiğini, ayrıca Almanya'dan da 50 vagon şeker ithali anlaşması yapıldığını raporunda yazmıştır. Raporda bu şeker ithallerinden 32897 çuvalının 28 Kanunisanı(Ocak) 1915 tarihinden Milli Kantariye İthalat Anonim Şirketinin kurulduğu 23 Mayıs 1916 tarihine kadar Heyet-i Mahsusa-i Ticariye tarafından gerçekleştirildiği ve bu tarihten sonra ise ithalatın yeni kurulan Milli Kantariye Şirketine devredildiği belirtilmiştir¹⁹⁹.

Kemal Beyin açıklamalarından anlaşıldığı gibi Heyet-i Mahsusa-i Ticariye ithalat tekeline sahipken başta şeker olmak üzere sıkıntısı çekilen bazı malların ithalatını, yurt içinde dağıtımını yapmak için *Milli İthalat Kantariye Anonim Şirketi*'ni kurdurmuştur. Yeni şirket hiç zahmetsiz Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin sermayesiyle kurulduğu gibi zahmetsiz iş ve müşteriye sahip olmuştur. Para ve hazır iş desteğiyle kurulan şirket, yurtiçinden ve yurtdışından şeker, pirinç, yağ ve kahve alımı yapabilecekti. Sermayesi 200.000 lira idi. Bu sermayenin yarısı Heyet-i

---

¹⁹⁸ Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması* s. 473. Biraz farklı bir açıklama ise, Feroz Ahmad tarafından yapılmıştır: “*Heyet-i Mahsusa-i Ticariye* devlet ve özel sektöre gıda satan tekel niteliğinde kurul olduğundan bu kurul tarafından stoklanan veya tekel olarak ithal edilen mallar, piyasadan çekilince fiyat yükselmiş, yüksek fiyatla halka ve devlet organlarına satılarak büyük kazançlar elde edilmişti.” Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yay, 1. baskı, İstanbul, 1985, s. 59. Bkz ayrıca Zafer Toprak, *Milli İktisat, Milli Burjuvazi*, s. 50

¹⁹⁹ “İaşe Meselesi” *Tanin*, 13 Teşrinievvel 1916

Mahsusa-i Ticariye'nin karından karşılanmış kalan 100.000 liralık sermaye İstanbul bakkallarına satılan 10 ar liralık pay senedi dağıtılarak karşılanmıştı²⁰⁰.

Milli Kantariye şirketi şeker ithalatında tekel durumundaydı. Avusturya'dan ilk partide 750 vagon ikinci partide 2000 vagon(askerler için) ithal ederek kâr edinmişlerdi²⁰¹. Şekerin yurt içindeki dağıtımı bakkal esnaf cemiyeti vasıtasıyla yapılmaktaydı. Bu cemiyet her mahallede tespit ettiği hane nüfus listesini İttihat ve Terakki Partisinin İstanbul teşkilatına verir, parti bu listeyi bölge muavinleri vasıtasıyla kontrol ettirir, liste doğrulandıktan sonra bakkallara verirdi. Bakkallar da bu listeyi Milli Kantariye Şirketine gösterip, bakkalın bölgesindeki nüfusa göre şeker alırlardı, sonra dağıtımını gene parti teşkilatının ve şirketin nezaretinde yapabiliyordu²⁰².

İstanbul'da kurulan bu üç anonim şirket, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye örgütünün iâşe işlerini, mal alım ve satımını aralarında paylaşmışlardı. Bu sayede yapılan iâşe işinin büyük bölümü resmen tüzel kişiliği olan üç şirkete devredilmiş olmaktadır. Kayrılan üç şirket Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'den para aldıktan sonra serbest rekabet koşullarında kendi başlarına kalmamışlar, yaptıkları her işte parti ve hükümet desteğini görmüşlerdi. İstanbul halkının ve ordunun temel ihtiyaç maddeleri bu şirketler aracılığıyla alınmış, bu şirketlerle işbirliği içindeki esnaf örgütleri ve partinin mahalle teşkilatları tarafından dağıtılmış, partinin muntaka memurları ve katibi mesulleri tarafından denetlenmişti²⁰³. Heyet-i Mahsusa-i Ticariyenin görevi sona erse de Kara Kemal iâşe işini devralan yeni milli şirketlerin ve dolayısıyla İstanbul'un iâşesinin perde gerisinde başkanlığını sürdürmüştür. Savaş ortamında ve rekabetin olmadığı tekelci ekonomik koşullarda, kuruluşundan sonraki ilk yıl, Milli Mahsulat A.Ş. 318.320(%159), Milli Kantariye A.Ş. 121.128(%60), Milli Ekmekçi A.Ş. 33.095(%33) lira kâr etmişlerdi²⁰⁴. Önceki yıllarda kurulan *Müdafa-i Milliye Cemiyeti* de iâşe işlerinde Heyet-i Mahsusa-i Ticariye ile birlikte çalışmaktaydı.

---

²⁰⁰ “İâşe Meselesi Tanin 15 Teşrinievvel 1916. Sermaye kaynağı hakkında farklı bilgi veren Kör Ali İhsan Bey Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadede Milli Mahsulat şirketinin karının Milli Kantariye şirketine kuruluş sermayesi yapıldığını söylemiştir, Selma Ilıkın-Faruk Ilıkın, a.g.e, s. 115

²⁰¹ Şirketin müdürü Ahmet Mithad Beyin Ankara İstiklal Mahkemesindeki ifadesi, Selma Ilıkın-Faruk Ilıkın a.g.e s. 496

²⁰² Milli Kantariye şirketi müdürü Bekir Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifade, Selma Ilıkın-Faruk Ilıkın, a.g.e, s. 534. İttihat ve Terakki Partisi Bakırköy katibi mesulü Ahmet Muhtar Beyin ifadesi a.g.e, s.643-644

²⁰³ “İâşe Meselesi” Tanin, 13 Teşrinievvel 1916

²⁰⁴ Zafer Toprak, Milli İktisat Milli Burjuvazi, s. 117

İstanbul'da sıkıntısı çekilen diğer bir ihtiyaç maddesi gaz idi. Gaz savaş öncesi Romanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Batum'dan karşılanmaktaydı. Savaşta İtilaf Devletleri Çanakkale Boğazını ablukaya alınca Amerikan gazı İstanbul'a ulaşmamış, Rusya Karadeniz'i ablukaya alınca Batum gazı getirilememiş, tek kaynak olan Romanya'dan gaz getirilebilmesi için Bulgaristan tüccarıyla anlaşma yapılmış, ancak 5-10 vagon gaz ithalinden sonra Bulgaristan savaşa girince, bu imkan da kalmamıştır. Kemal Bey raporunda, hükümetler arası mutabakat ile Bulgaristan üzerinden 1000 vagon şeker ithali için Romanya ile sözleşme yapıldığını belirtmiştir.

Kemal Bey raporunda, Heyeti Mahsusa-i Ticariye'nin Anadolu'dan satın aldığı bulgur, zeytin, sabun, yağ gibi ihtiyaç malzemelerini ordu ve halka uygun fiyatla dağıttığını, fasulye, pirinç, mercimek gibi malların da bir kısmının belediyeye, kalanının halka sabit fiyattan satmaları için esnafa dağıtıldığını belirtmiştir.

C- Belediyede İaşe Hizmeti

Savaş sırasında halkın ve ordunun en temel ihtiyaçları tam karşılanamadığı için iaşe sorunu önemliydi ve yolsuzlukların en temel nedeni idi. Bu yüzden de hükümete hem parti içinden, hem dışından çok şikayet geliyordu. Dahiliye nazırı Talat Beyi en fazla yoran şikayetler askerlerden geliyor, askeri birliklere yeterli iaşe verilmediğinden yakınıyorlardı²⁰⁵. Ancak Talat Bey, iaşe işini Kara Kemal'in yönettiği Heyet-i Mahsusa-i Ticariye ve milli şirketlerden alsa bile doğrudan askerlere vermek niyetlisi değildi. Ekonomik bakımdan güçlü taraftar ediniyorken bunu engellemek istemeyen Talat Bey, hem asker kesimini tatmin edecek hem de kendisinin iaşe işlerindeki nüfuzunu kırmayacak uygun bir çözüm bulmuştu. Enver Paşanın kontrol ettiği askerler ihtiyaç maddelerini satın alacaklar ve İstanbul'a taşıyacaklar, malların dağıtımını İstanbul Belediyesi yapacaktı²⁰⁶. Bu sayede Talat Bey ve Kara Kemal iaşe işinin dışında kalmayacaktı.

²⁰⁵ Cavid Beyin meclis 5. komisyonuna verdiği ifade, Osman S. Kocahasanoğlu, İttihat ve Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması, s. 468

²⁰⁶ Zafer Toprak, İttihat Terakki ve Devletçilik, s. 101

Talat Paşa bu sisteme Enver Paşa'yı ikna edebilmek için Kara Kemal'in partililerden oluşan gayri resmi iâşe örgütüne ve esnaf derneklerine her kolaylığı sağlayan İsmet Bey'i görevden almak zorunda kalmıştı. Çünkü Enver Bey belediye başkanlığında İsmet Beyin olması halinde parti tabanının esnaflara kayıp Talat Beyin tek liderliğe gideceğini hesap etmişti. Savaş yıllarının en önemli meselesi iâşe olunca belediye başkanının da önemli şahıs olması gerekliydi. Talat Bey, İttihat ve Terakki partisinde hiç kimsenin itiraz edemeyeceği birisini İstanbul belediye başkanlığı görevine getirdi. İttihat ve Terakki Cemiyetini gizli bir örgüt iken kuran 3 kişiden birisi olan İsmail Canbulat 4 Şubat 1915 tarihinde İstanbul belediye başkanı oldu²⁰⁷.

5 Mart 1915 tarihli bir geçici yasa ile Harbiye Nezaretine 500.000 liralık avans verilerek yeni sistem çalıştırılmaya başlandı²⁰⁸. Ancak sistem gene işletilemedi ve mal sıkıntısı bitmedi. Bu kez aynı miktarda ikinci bir avans, mal alımı ve dağıtımı için belediyeye verildi. İsmail Canbulat, iâşe işlerine partiyi bulaştırmamak ve layıkıyla yürütmek için Türkiye'nin ilk iktisat uzmanı Dr. Celal Muhtar Beyi belediyede iâşe görevine atamak istediğinde esnaf cemiyetlerinin direnişi ile karşılaşmıştı. Belediye İktisat Müdürlüğü teşkilatını yapmak istediğinde de, belediye iktisat nizamnamesi yapmak istediğinde de esnaf örgütlerinin muhalefetini yenmeyi başaramamıştı²⁰⁹.

İâşe hizmetleri belediye sorumluluğunda iken 1 Mayıs 1916 tarihinde çıkarılan bir geçici kanunla belediyelerin uygun bir fiyatla fırın ve değirmenlere el koyma yetkisi kararlaştırıldı²¹⁰. Belediyelere fiyat belirleme yetkisi bu geçici kanunla verildi ancak bu madde fiilen uygulanmadı. Yasaların bazı maddeleri uygulanmak için bazıları da meclisi ve partideki eleştiri sahiplerinin oylanması için çıkarılıyordu.

Kolay kazanç kapısını yitirmek istemeyen esnaf örgütleri karşısında başarılı olamayan İsmail Canbulat'ın 3 aylık kısa başkanlığı dönemde görüldü ki, İttihat ve Terakki Partisinin öncelikli amacı iâşe işlerinden sermaye birikimi ve esnaflara kazanç kapısı oluşturmaktı, halkın ve ordunun iâşesi ikinci öncelikti. Karşısında iyi organize olmuş esnaf dernekleri ve partinin il örgütü varken belediyenin bu işi yapamayacağını anlayan İsmail Canbulat belediye başkanlığından ayrılmak zorunda

---

²⁰⁷ Ziyaoğlu Rakım, a.g.e s.225

²⁰⁸ Zafer Toprak a.g.e, s.101

²⁰⁹ Rakım Ziyaoğlu, a.g.e, s.227

²¹⁰ A.g.e, s. 536

kalmıřtı²¹¹. İsmail Canbulat'tan sonra belediye başkanlığına atanan Bedri Beyi en fazla meşgul eden iş iaye tedarik ve dağıtımı olmuştu. İaye işi belediye sorumluluğunda olmasına karşın fiili yürütücüsü gene Kara Kemal idi.

Kağıt üzerinde belediye başkanı gözükken Bedri Bey, İsmail Canbulat'ın kurmak istediği İktisat Müdürlüğünü ve nizamnamesini tam bir sene sonra yapabilmiřti²¹². Nizamnameye göre halkın temel ihtiyaç maddelerinin tedariki, depolanması, uygun fiyattan satılması hal ve mezbahaların kurulması, fiyat istatistikleri tutulması için belediyeye bağlı *Umuru İktisadiye Müdüriyeti* kurulmuştu. İktisat müdürlüğü bünyesinde 4 alt birim oluşturuldu.

Birinci alt birim olan *iktisadi müesseseler*, halkın temel ihtiyaç maddelerini üreten ve satan fırın, değirmen, manav, kasap gibi işletmelerin yönetimiyle ve istatistiğini tutmakla görevliydi. İkinci birim olan *murakabe müdürlüğü* dernekler ve şirketlerin halka ucuz mal satmasını sağlayacak denetimleri yapmakla görevliydi. Üçüncü birim *zaruri maddeler müdürlüğü* idi ve İstanbul'da yaşayan insan ve hayvanların en temel gıda ve ihtiyaç maddelerinin satın alınması, depolanması ve nakli ile görevliydi. Dördüncü birim olan nakliye ve *dağıtım müdürlüğü* temel ihtiyaç maddelerinin taşınması ve dağıtımı ile görevliydi ve belediyeye ait tüm gemi, yük ve binek arabaları ile hamallar bu müdürlüğe bađlanmıştı²¹³.

---

²¹¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, a.g.m, s. 291

²¹² Rakım Ziyaoğlu, a.g.e, s.230

²¹³ A.g.e, s.230-231

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARA KEMALİN RESMİ GÖREVLER ALMASI:

A- Birinci Bölge İaşe Başkanı Kara Kemal:

Savaşın başından sürekli şikayetlere konu olan iaşe işlerinin müttefik devletlerde nasıl yapıldığını öğrenmek için Talat Bey, Almanya'da iaşe işleriyle meşgul olan bir heyeti İstanbul'a davet etmişti. Heyet Almanya'daki iaşe işlerinin nasıl yürüdüğünü anlatmış, bu heyetin önerisi ve yardımıyla İstanbul'da yeni bir iaşe teşkilatı kurulmasına karar verilmiştir²¹⁴.

Ancak iaşe teşkilatı kimin kontrolünde olursa olsun, mal alabilmesi için paraya gereksinimi vardı ve savaş yıllarında Osmanlı Devleti paraya en fazla ihtiyacı olan günlerini yaşıyordu. Gene akla ilk gelen müttefik Almanya'dan yardım istemekte. Cavid Bey, mütareke döneminde Meclis-i Mebusan 5. şubesine verdiği ifadesinde, Viyana'da bulunduğu 1916 yılında, Talat Bey'in kendisine bir mektup yazarak, iaşe heyeti teşkil etmek istediklerini, bunun için 3,5 milyon lira sermaye gerektiğini, bunu Almanlardan tedarik etmesini ve birkaç Almanın bu kurula üye yapılmasını teklif ettiğini bildirmiştir. Cavid Beyin ifadesinde, Almanya Hükümetinin bir milyon lirayı borç mahsubu şeklinde, iki buçuk milyonunu da barıştan sonra ödemek suretiyle, bu parayı vermeyi kabul ettiğini söylemiştir. Ancak sene ortasına kadar bu oluşum sağlanamayınca, Almanya'dan Talat bey'e mektup yazdığını söyleyen Cavid bey, bu işi Almanlarla yapmak yerine Almanların yaptıkları yöntemi kullanmasını söylemiştir. Cavid Bey'in önerdiği yöntem göre bu işi bir devlet işi gibi yapmak yerine, iaşe müteahhitlerine menfaat temin edilmesini ve bu teşebbüsü bir Heyet-i Ticariyeye havale etmesini, iaşe alım işini bu heyetin

---

²¹⁴ Tasvir-i Efkâr 1 Şubat 1917. Bkz. ayrıca Yakın Tarihimiz, C III sayı: 36

yapmasını, tüccara Deutsche Bank'ın kefil olmasını, Deutsche Bank'a da Alman hükümetinin kefil olmasını teklif ettiğini söylemiştir²¹⁵.

23 Temmuz 1916 tarihinde *Geçici İaşe Kanunu* çıkarılmış, savaş süresince başta İstanbul olmak üzere halkın gıda ve ihtiyaç maddelerinin karşılanması için hükümet nezdinde *İaşe Umumi Heyeti* kurulması, başkanlığına dahiliye nazırı (Talat Bey)'nin getirilmesi kabul edilmiştir. Heyette ayrıca harbiye nezareti levazım daire başkanı (Topal İsmail Hakkı Paşa), maliye nezareti ile ziraat ve ticaret nezareti müsteşarları, Ziraat Bankası genel müdürü bulunmaktaydı. Kurul iaşe hizmeti yapmak için hazineden 3,5 milyon lira borç para almıştı²¹⁶.

Kurul doğrudan iaşe hizmeti yapmayacak, iaşe işlerinin daha iyi yapılmasının yöntemlerini belirleyecek, iaşe birimlerini yönlendirecekti. Kurula bağlı yurt genelinde icra organı gibi çalışacak iaşe bölgeleri kurulmuştu. İstanbul'daki merkez iaşe bölge heyeti yurtdışından ithal yapma yetkisine sahip tekel konumundaydı. İthal yapacak olan merkez iaşe teşkilatı, dışarıdan satın aldığı ihtiyaç maddelerini bölge iaşe teşkilatlarına sevk edecek, bölge iaşe teşkilatları da bu malları piyasaya süreceklerdi.

Yurt genelinde teşkilatları tamamlanan bölge iaşe teşkilatlarının en fazla asker ve sivil nüfusuna sahip bölgesi, başkent İstanbul ile Edirne, Hüdavendigâr (Bursa), Konya, Ankara, Aydın ve Kastamonu vilayetlerini içeren 1. bölge iaşe teşkilatı idi. Bunun dışında iki bölge daha vardı ve bölgeler arasında ticaret yapılması yasaklanmıştı. Birinci bölge iaşe teşkilatının başına Heyet-i Mahsusa-i Ticariye deneyimi olan İttihat ve Terakki Partisinin İstanbul sorumlusu aynı zamanda partinin merkezi umumi üyesi Kara Kemal getirildi.

Meclise heyetin çalışmaları hakkında bilgi veren heyet başkanı Talat Bey, İstanbul ve çevresindeki kentlerin ekmek ve diğer 8-10 kalem erzakın tedarik edilerek halka ucuz fiyatla satılması için görevlendirildiğini, merkez iaşe teşkilatının kendi arasında iki komisyondan oluştuğunu söylemiştir. *Merkezi Ekmek Komisyonu* İstanbul bölgesi için buğday tedarik ederek bunları öğütüp fırınlara dağıtmakla

---

²¹⁵ Osman S. Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998, s. 367-368

²¹⁶ Geçici kanun mecliste görüşülürken, iaşe heyeti hakkında bilgi veren Dahiliye Nazırı Talat Bey, heyetin hükümetten 200 bin liralık kredi aldığını söylemiştir, "İstanbul'un İaşe Meselesi", *İkdam*, 7 Mart 1917.

yetkiliydi. *Havayic-i Muhtelif Komisyonu* ekmek dışındaki 8-10 kalem erzakın yurt içi ve yurt dışından tedarik edilmesi, yurt içinde dağıtılması görevini üstlenmişti²¹⁷.

İstanbul 1. bölge iâşe teşkilatının başına geçen Kara Kemal, basına verdiği demeçte, İstanbul'un iâşesi ile ilgili olarak çok şikayet aldıklarını, mal arzı az olunca ve bazı tüccarın esnafa az mal satınca, pahalılığın doğal olduğunu anlatmıştır. Kemal Bey, piyasadaki cereyanlara hakim olunmadıkça, pahalılığın ve stokçuluğun önüne geçilemeyeceğini, piyasanın denetlenmesi ve piyasadaki rekabetin geliştirilmesi ile bu amaca ulaşılabileceğini söylemiştir. Barış zamanında arz talep işleyişi ile savaş zamanındaki ilişkinin farklı olduğunu, savaşta ithalat imkanının kısıtlı olmasının da pahalılığı doğurduğunu bildirmiştir²¹⁸.

Kara Kemal hayat pahalılığının çözümünün mümkün olmadığını, kendisinin de pahalılığa engel olmakla uğraşmayacağını, ancak ihtikarla ve spekülasyonla mücadele edeceğini gazete mülakatında itiraf etmiştir. İstanbul'da pahalılıktan en çok etkilenen kişilerin maaşlı memurlar, emekliler ve işi bozulmuş kişiler olduğunu, maaşlı çalışanlara 300 kuruşu geçmemek üzere 8-10 kilodan aşağı olmamak üzere erzak(pirinç, bulgur, sabun, gaz, şeker, zeytinyağı, kahve,v.s) vereceğini işi bozulan ve maaşlı olmayanlar için 200 bin kişiyi iâşe edebilecek şekilde aşhaneler kurup yemek dağıtacağını bildirmiştir.

Kara Kemal, gazete röportajında yiyecek maddelerinin fiyatlarının büyük ölçüde buğday fiyatına bağlı olduğunu, buğday fiyatı arttığında diğer bütün erzak fiyatlarının da arttığını söylemiştir. Et fiyatlarında uygulanan narhın piyasadan mal çekilmesine neden olduğunu, bunun üzerine eti iâşe heyetinin sorumluluğundaki mal statüsüne soktuğunu, sonunda etin satışını serbest bıraktığını beyan etmiştir.

Kemal Bey, önceden kurdurduğu milli şirketlere iâşe bölge başkanı olarak iâşe ihaleleri verirken, gazetelere verdiği beyanata uygun olarak İstanbul'un fakir semtlerinde mutfak çadırları kurdurup yoksullara yemek verdirmiş, sokaklardan kimsesiz çocukları toplatıp, onların karınlarını doyurduktan sonra iş sahibi olmalarını sağlamak üzere kunduracılık ve terzilik mektebinde eğitirmiştir²¹⁹.

---

²¹⁷ *İkdam*, 7 Mart 1917

²¹⁸ "Birinci İâşe Mıntıkası Reisi ile Mülakat", *İkdam* 28 Temmuz 1917.

²¹⁹ Beyoğlu katibi mesulü Hüsnü Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifade, Selma Iıkan-Faruk Iıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi Resmi Zabıtlar*, Simurg Yay. İstanbul 2005, s. 361.

B- İktisadiyat Meclisi Üyesi Kara Kemal:

İttihat ve Terakki iktidarı, piyasayı kendi halinde bırakınca fiyat artışı yaşandığını, ekonomik hayata müdahale ettikçe fiyatların artışına ilaveten bir de mal yokluğu yaşandığını, savaş sırasında gözlemişti. Ekonomik hayatın temel kurallarını belirlemek üzere, 1917 yılında Ticaret ve Ziraat Nazırı başkanlığında bir kısmı doğal üye, diğerleri atanmış üye olmak üzere 24 üyeli *İktisadiyat Meclisi* kuruldu. Atanmış üyelerden İttihat ve Terakki Partisine mensup iki kişiden birisi Ziya Gökalp, diğeri iâşe işlerindeki ve yeni sermaye şirketi kurmadaki deneyimi nedeniyle Kemal Beydi.

İktisadiyat Meclisi fiilen iâşe işleriyle uğraşmayacak, bu işle uğraşan birimleri yönlendirecek kararları alacaktı. İâşe işleri ile uğraşacak milli şirketler zaten birkaç yıldır faaliyet göstermekteydiler. İktisadiyat Meclisinin diğere görevleri, ülkenin iktisadi gelişimi için gerekli kanun taslaklarını hazırlamak, kanunların etkili uygulanması yöntemlerini belirlemek, gümrük ve ulaşım tarifelerini belirlemektir. Hükümetin bakanları da iktisadiyat meclisi toplantılarına dilerlerse katılabileceklerdi.

İktisadiyat Meclisi, yaptığı ilk resmi toplantıda, büyük bir çoğunlukla serbest ekonomik modeli değil devletin ekonomiye müdahalesini kabul etmişti²²⁰. Bu karar, savaş yıllarında başlatılan milli ekonominin o tarihten sonra da sürdürüleceği anlamına geliyordu.

İktisadiyat meclisi şeker ihtiyacı nedeniyle bir kanun tasarısı hazırladı. Bu tasarıda, tamamı ithal edilen şekerin ülkede üretilmesi için şeker fabrikaları açılması ve her fabrikanın sermayesinin en az yarısının milli sermaye olması maddeleri vardı²²¹. Kanun tasarısında şeker fabrikası kuracak olanlara devlet teşviki ve ulaşım tarifelerinde indirimler, pancar ekecek çiftçiye tohum, araç, gereç ve uzmanlar tarafından eğitim verilmesi öngörölmüştü.

İktisadiyat meclisinin bu kararı ile uyumlu olarak şekerin ithalat vergisi de artırılmıştı. Osmanlı Devletine şeker satan Avusturya hem gümrük vergisinin artırılmasına karşı çıkmış, hem de Osmanlı topraklarında pancar yetişmeyeceği

---

²²⁰ Sabah, 20 Kanunusani 1917. Halbuki Kemal Bey piyasa fiyatlarına müdahale edilmemesinden yana olduğunu bildirmişti, İkdam 28 Temmuz 1917

²²¹ İktisadiyat Mecmuası, yıl 1, S. 43(1 Mart 1333), s. 8

doğrultusunda düzmece uzman raporları sunmuştu. Ancak iktisadiyat meclisi bu raporlara itibar etmemiş, şeker fabrikaları kurulmasını istemişti.

Devletin ekonomiye müdahalesi bazı mallara narh uygulanması, ihracat ve ithalatın devlet kontrolünde yapılması gerektiği anlamına geliyordu. İktisadiyat Mecmuasına yazan Tekin Alp, savaş gibi olağanüstü dönemlerde iktisatta düzenin sağlanması için devlet müdahalesini zorunlu görmekteydi. Ancak Alp'e göre devletin rolü mal alım satımı yapmak değil, tüccardan farklı olarak hangi malın ihracat veya ithalatının yapılmasına karar vermek olmalıydı. Örneğin zorunlu tüketim malları ithalini serbest bırakıp, ihracını yasaklamak, lüks tüketim malları ithalini yasaklamak gibi kurallar konmalıydı²²².

Tanin gazetesi ise dış ticaretin komisyonculara terk edilmesiyle aracılardan aşırı kar edip tüketicilerin zarar göreceğini, bunun yerine ithalat ve ihracat düzenini devletin sağlamasından yana olduklarını belirtmişti. Tanin, ekonomiye devletin müdahalesinde daha da ileri giderek, dört müttefik ülkenin karşılıklı olarak ticareti düzene sokmaları gerektiğini, belirtmişti²²³.

Osmanlı hükümetlerinde iktisadi faaliyetler ticaret ve ziraat nezaretine bağlı bir alt dairenin ilgi alanında kaldığı için dönemin aydınları tarafından ayrı bir iktisat bakanlığı kurulması yönünde görüşler ileri sürülmüştü²²⁴. Yazarlara göre yeni kurulacak iktisat bakanlığı; ekonomiye doğrudan müdahale edecek, ekonomik sorunlara çözüm üretecek, kadın ve çocuk işçilerin sağlığını koruyacak önlemleri alacak nitelikte olmalıydı.

C- İaşe Genel Müdürlüğü Kurulması:

Osmanlı subaylarından ülke politikasının içinde olanlar, sivil rakiplerinin ekonomik bakımdan güç kazanmalarını hazmedemiyorlarken, bazı askerler de iaşe sırasında yolsuzluk yaşanmasından rahatsız oldukları için eleştiri yapıyorlardı²²⁵.

²²² Tekin Alp, "Harpten Sulha İntikal İktisadiyatı", İktisat Mecmuası, yıl 3, S.62(30 Ağustos 1333), s. 1

²²³ "İhracat Meselesinin Tanzimi", Tanin, 30 Eylül 1916

²²⁴ Tanin, 17 Mart 1334; Vakit, 18 Mart 1918

²²⁵ Partinin ileri gelenlerinden Enver Paşa'nın yaveri Mümtaz Bey'in, parti genel merkezinde Kara Kemal'e hitaben; "Partiyi ticarethaneye çevirdiniz, genel merkez ve hükümet üyeleri el ele verip

Ancak subayların birleştikleri nokta, iâşe işlerinin sivillerde olması nedeniyle ordunun iâşe işlerinin aksadığı, yiyecek bulmakta sıkıntı çeken askerin savaş gücünün düştüğü biçimindeydi. Askerler sivil grubun iâşe işlerindeki yetersizliğini her fırsatta dile getiriyorlardı. Subaylara göre askeri kurumların elinde ulaşım aracı(vagon, araba, hayvan, vs.) daha fazla idi ve askeri birlikler ordunun iâşesini sağladıkları gibi sivillerin de ihtiyaçlarını karşılayabilirlerdi²²⁶.

18 Ağustos 1917 tarihinde çıkarılan 12 maddelik bir kanunla önceden çıkarılan iâşe heyeti kanunu ve menî ihtikar kanunu lağvedilmiş harbiye nezaretine bağlı *İâşe Müdüriyet-i Umumiyesi* kurulması(madde-1), iâşe işlerinin bu müdürlüğe verilmesi kararlaştırılmıştı²²⁷. Harbiye Nazırı Enver Paşa, bu kararnameye dayanarak, İâşe Genel Müdürlüğüne, uzun yıllar harbiye nazırlığı levazım daire başkanı olarak görev yapan Topal İsmail Hakkı Paşa'yı ek görevle getirmişti. İsmail Hakkı Paşanın hakkında birçok yolsuzluk iddiası olmasına karşın, iâşe genel müdürlüğü görevine getirilmesi, partide liderlik mücadelesi veren asker veya sivil herkesin iâşe işlerini adaletli bir düzene kavuşturmayı değil savaş koşullarında vurgundan pay almayı öncelikli amaç edinmiş oldukları izlenimini veriyordu. İttihat ve Terakki Partisinin sivil kanadı, nasıl ki adı yolsuzluğa karışmış olan partilileri para getiren işlerden uzaklaştırmak istememişlerse asker kanadın liderleri de aynı yöntemi izlemişlerdi.

İâşe-i Umumiye Kararnamesine göre İâşe Umum Müdürlüğü yurt içinden ve yurt dışından hububat, yem, yiyecek maddeleri ile ordu ve ahalinin ihtiyacı olan her türlü malı almaya yetkili kılınmıştı(madde-2 ve 3). Kararnamenin 4. maddesine göre İâşe Umum Müdürlüğü kurulmadan önce iâşe faaliyeti için hazine tarafından tahsis edilen 3,5 milyon liralık ikrazın ödenmemiş kısmı İâşe Müdürlüğüne verilecekti. Kararnamenin 6 maddesi İâşe Umum Müdürlüğüne verilecek emirlere uymayanlara hapis cezası verilmesi, 8. maddesinde İâşe Umum Müdürlüğü memurları tarafından tutulan zabıtların resmi evrak niteliğinde olduğu yazılıydı.

---

zengin olma derdine düştünüz. Sizi gören taşra valileri ve kaymakamları da hükümet işlerini bırakıp ticaret yapmaya başladı.” demiş, Kara Kemal’in ille de ticaret yapmak istiyorsa partiden istifa edip ticarethane açması gerektiğini söylemiştir. Mustafa Ragıp Esatlı, *İttihat ve Terakki*, Hürriyet Yayınları, 1. baskı İstanbul, 1975, s. 555-556

²²⁶ Cavid Beyin meclis 5. komisyonuna verdiği ifadede, Osman S. Kocahasanoğlu, a.g.e s. 368

²²⁷ *Düstur*, II. Tertip, c. 9, s. 708-710

İaşe Umum Müdürlüğü harbiye nezaretindeki ordu sayısı kadar iaşe bölgeleri kurulmasını kararlaştırdı Bölge iaşe heyet başkanları ordu komutanları olacaktır. Bölgeye bağlı vilayet sancak ve mutasarrıflıklarda iaşe komisyonları kurulacaktır. 1. Ordu İstanbul'da bulunduğundan İstanbul'un iaşesi 1. ordu tarafından değil doğrudan harbiye nezareti bünyesinde kurulan İaşe Genel Müdürlüğü tarafından yerine getirilecekti. İaşe Genel Müdürlüğü bir bildiri yayımlayarak elinde temel ihtiyaç maddeleri bulunan üretici ve tüccarın bu miktarı beş gün içinde müdürlüğe beyan etmelerini, beyan etmeyenlerin mallarına el konulacağını ihtar etmişti. Unlu mamuller üreten dükkanların elindeki unlara el konularak satış yapmaları yasaklandı.²²⁸ Bütün ihtiyaç maddeleri tek elden dağıtılacak, ihtiyacı olanlar karne ile mal alacaklardı. Elinde ekmek karnesi olanlar bu karneyi göstererek odun, kömür gaz gibi yakacak maddesi de alabilmekteydiler²²⁹.

İaşe umum müdürlüğü bünyesinde danışman nitelikli ve 22 üyeli bir iaşe meclisi oluşturuldu. Meclisi Mebusan, Ayan Meclisi, vilayet, belediye, ticaret odası, liman idaresi, dâhiliye nezareti ve ziraat müdürlüğü tarafından değişik sayılarda atanan kurul üyeleri, kendi aralarında beş ihtisas komisyonu kurmuş, haftanın üç günü toplanacak şekilde çalışma programı yapmışlardı²³⁰.

Gazetelerde değişik zamanlarda erzak dağıtımında en çok mağdur olan kesimin memurlar olduğuna yönelik yazılar²³¹ çıkınca hükümet tarafından 25 Eylül 1917 tarihinde bir kararname çıkarılarak iaşe genel müdürlüğü tarafından ordu subayları, polis, jandarma ve öğretmenlere düzenli erzak dağıtılmasına karar verilmişti²³². Memurlara verilecek erzakın cins ve miktarı maliye nezaretince, fiyatı harbiye nezaretince belirlenecekti.

Memurların ticaret yaparak görevlerini kötüye kullanmaları yaygınlaşınca 2 Ekim 1917 tarihinde çıkarılan bir kararname ile hakimlerin, memurların ve belediye çalışanlarının iaşe işleriyle uğraşmaları yasaklanmış, kurulan şirketlere ortak olabilecekleri ama yönetim ve denetimlerine katılamayacakları kararlaştırılmıştı²³³. Bu yasağa aykırı hareket edenler memuriyetten çıkarılıp para cezasına

---

²²⁸ Sabah, 30 Ağustos 1917

²²⁹ Vakit, 6 Teşrinisani 1917

²³⁰ Tanin, 21 Nisan 1918

²³¹ İktisadiyat Mecmuası, yıl 2, S. 56(24 Mayıs 1333), Vakit 25 Teşrinievvel 1917

²³² Düstur, II. Tertip, c. 9, s. 736

²³³ Düstur, II. Tertip, c. 9. s. 737

çarpıtılacaklardı. Bu kararnamenin çıkarılması, iâşe işlerinin kamu görevlileri arasında çok cazip bir iş olduğu izlenimini vermektedir.

I. Dünya Savaşı sürerken Rusya'nın savaştan çekilmesi sonucunda müttefik devletlerle Ukrayna ve Romanya bir antlaşma yapmış, Ukrayna ve Romanya'dan Almanya ve Avusturya'ya ihraç edilecek buğdayın ve diğer ihtiyaç mallarının %12,5 kısmının Osmanlı Devletine verilmesi kabul etmişlerdi. Bu anlaşma sonrasında, Avusturya ve Almanya'nın çeşitli kentlerine harbiye nezaretinden subaylar gönderilmiş, bu ülkelerin verecekleri vagonlarla %12,5 oranındaki buğdayın İstanbul'a getirilmesine çalışılmıştır. Almanya ve Avusturya bu iki ülkeden buğday ve diğer malların tamamını aldıkları halde Osmanlı devletine hakkı olan buğdayı vermiyorlardı, çeşitli bahaneler ileri sürüyorlardı²³⁴. Savaşın yarattığı yokluklar müttefikleri bile birbirlerine düşürüyordu, zayıf olan Osmanlı Devleti hakkının verilmemesine yeterince ses çıkaramıyor, buğday ve un sıkıntısı çekiyordu.

11 Ocak 1918 tarihinde İâşe Genel Müdürlüğü bir tebliğ yayınlarak, karadan ve denizden Osmanlı ülkesine gaz ve şeker ithal edenlerin bu malları ülke içinde serbestçe satabileceklerini ancak vagon tahsis ettirmeleri gerektiğini bildirdi. Aynı tebliğe göre Karadeniz'den küçük teknelerle ithal edilen ekmeklik ve yemeklik hububatı iâşe genel müdürlüğü kendi belirleyeceği fiyattan alacaktı²³⁵. Bu kararname yeni bir yolsuzluk kapısıydı. Avrupa'dan demiryolu ile şeker ve gaz alan tüccar harbiye nazırlığına vagon tahsis parası ve rüşveti verdikten sonra ülke içinde çok yüksek fiyata bu malları satabilme imkanına kavuşmuştu. Nitekim Avusturya'dan 17 kuruşa satın alınan şekerin okkası 300 kuruşa satılmıştı. Bu aradaki farkın bir kısmı vagon komisyonu olarak harbiye nezaretinde görevli kişilere rüşvet olarak verilmekte, kalanı tüccarın karı olmaktaydı²³⁶.

Kararnamenin yayınlandığı tarihte Rusya savaştan çekildiği için Karadeniz'den ticaret yapılabilirdi. Küçük teknelerle Bulgaristan, Romanya veya Rusya limanlarından hububat getiren tüccar bu malını serbest piyasada satamayacak, bu malı İâşe Genel Müdürlüğünün belirlediği ucuz fiyata elinden çıkaracak, İâşe Genel Müdürlüğü ise halka bu hububatı pahalı satarak karlar edinecekti. Askeri iâşe

²³⁴ Kara Kemal'in meclis 5. şubesine verdiği ifade, Osman S. Kocahanoğlu, a.g.e s. 465.

²³⁵ Takvim-i Vakayi, 11 Ocak 1918

²³⁶ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C. III, Kısım IV, 2. baskı Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s. 539

yönetimi sırasında Karadeniz'den deniz yoluyla getirilen unlar İstanbul'daki askerlerin ve halkın iâşesine yetmediğinden Anadolu'dan da vagonlarla un getirme yoluna gidilmişti. Ancak buğday getirecek vagonların ticareti devam etmiş, tüccar olmayan kişilere rüşvet karşılığı vagon verildiğinden, buğday getirmeye vagon yetişmediği ve ayrıca demiryolu geçmeyen kent ve köylerin buğdayı İstanbul'a taşınamadığı için halk ekmek sıkıntısı çekmeye devam etmişti²³⁷.

Savaşta askerin iâşesi öncelikli olduğundan bu konuyu kötüye kullanan kişiler de eksik olmamışlardı. Askeri birliklerin ihtiyacı adıyla alınan veya toplanan zahire tüccara veya tüccarla işbirliği içinde halka fahiş fiyatla satılmış, ne halk ne de askeri birlikler düzenli ve makul fiyata yiyecek maddesi bulamamışlardı²³⁸.

İâşe işlerinden nemalanan askeri yetkililer ile sivil partililer kazandıkları para ile yetinmiyorlar rakiplerini pasifize edip tekel olmak istiyorlardı. İâşe işlerinin askerlerde olduğu dönemde 4 Nisan 1918 tarihinde çıkarılan bir kanun ile savaşta kazanılan servetten vergi alınması kararlaştırılmıştı. Kanuna göre anonim şirket ve kooperatif şirketler sene sonunda kar dağıtmadan önce %15 i geçmemek üzere vergi ödemekle yükümlüydüler²³⁹. Bu kural Kara Kemal'in iâşe yoluyla edindiği kazançlarla kurulan şirketleri hedeflemektedir. Topal İsmail Hakkı Paşa ve ekibi, şirket sahibi olmadıklarından, bu gibi gerçek kişilerden ne kadar vergi alınması, maliye bakanlığı takdirine bırakılıp, ilerideki belirsiz bir tarihe ertelenmişti²⁴⁰.

Parti içinde liderlik mücadelesi yapan asker ve sivil kanat tarafından verilen soğuk ekonomik savaş basına da yansımış, bu mücadele Fransız ihtilalindeki liderlik mücadelesi ile benzeştirilmişti. 1791 yılında Jakobenlerin girişimiyle iktidardan düşen Jironenlerin ekonomik gücünü kırmak için temettü vergisi çıkarıldığını yazan gazete, Osmanlı Devletinde de değişik zamanlarda ekonomik güç kazanan grupların birbirlerine karşı benzer ekonomik savaşlar verildiğini anlatmıştır²⁴¹.

---

²³⁷ Savaş öncesi yıllarda "Anadolu buğdayından ekmek yapılmaz" anlayışına sahip olan İstanbul halkı savaş sırasında Anadolu buğdayına muhtaç kalmışlardı, Rakım Ziyaoğlu, İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi, İstanbul, 1971, s.218. Bkz ayrıca Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e, s. 524.

²³⁸ Bir başçavuşun bir mağazaya girip çok rahatlıkla istediği malları bir makbuz karşılığında alabilmekteydi, Rakım Ziyaoğlu, a.g.e, s.232.

²³⁹ Düster, II. Tertip, c. 10, s. 422-423

²⁴⁰ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e, s. 515.

²⁴¹ "Temettü Vergisi" İktisadiyat Mecmuası, yıl 2, S. 52(19 Nisan 1333), s. 2

Sivil iaşe sorumlularının kazançlarından vergi almayı amaçlayan bu geçici kanun mecliste savaş sonuna kadar yaslaşmadığı ve ayrıca yeni mali takvim yılından önce savaş sona erdiği için uygulama alanı bulamamıştı. Yolsuzluk yapan askerlerin yolsuzluk yapan sivillere karşı ekonomik savaşı amacına ulaşmamıştı.

İaşe işleri askerlerin sorumluluğunda iken halkın yiyecek sıkıntısı azalmadığı gibi yiyecek fiyatları da azalmamıştı²⁴². Aslında iaşe sorunu nasıl olsa çözülemeyecekti. Mal darlığı ve ulaşım olanaklarının kısıtlı olduğu ülkede halka ve orduya yeterli miktarda ihtiyaç maddesi verilemeyecekti. Partinin tek egemen gücü olmak isteyen asker ve sivil partililer bu olanaksızlığı fırsat bilip karşı tarafı yolsuzlukla suçlayarak iaşe işlerinden nemalanma mücadelesi vermekteydiler.

İaşe sorumluluğunun harbiye nezaretine verilmesini Talat Beyin Enver Paşaya karşı kesin yenilgisi olarak yorumlayan Yusuf Hikmet Bayur'un²⁴³ aksine Tefik Çavdar iaşe işlerindeki yolsuzluğu harbiye nezaretinin üzerine atmak için Talat Beyin başvurduğu bir strateji olarak değerlendirmiştir²⁴⁴. Hükümet nasıl olsa iaşe yolsuzluklarının önlenemeyeceğini biliyordu. Talat Bey bu işten sorumlu iken yapılan eleştirilerin aynısı harbiye nezareti için de yapılacaktı. Talat Beyin bunu öngörmüş olması daha gerçekçi gözükmektedir. Talat Beyin politik kurnazlıklar sayesinde sorunların çoğundan karlı çıkması burada da yaşanmış, harbiye nezareti de bu işi yaparken yolsuzluklara batmış, sivillere yaptıkları eleştirilerin aynısı kendilerine yapılmıştı.

D- Vagon Ticareti:

Savaş öncesi yıllarda deniz ulaşımı Osmanlı Devletinin en önemli ulaşım imkanıydı. En büyük ithalat yaptığı Avrupa ülkelerinin, ABD ve Karadeniz'e kıyısı bulunan ülkelerin malları gibi Mısır, Çukurova ve Söke ovasının malları da deniz yolu ile İstanbul'a gelmekteydi. Savaş başlayınca İstanbul'a yapılan deniz taşımacılığı tamamen durdu. Osmanlı gemileri Çanakkale boğazından çıktığında

²⁴² Cavid Beyin meclis 5.komisyona verdiği ifade, Osman S.Kocahasanoğlu,*a.g.e* s. 468

²⁴³ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e*, s. 538

²⁴⁴ Tefik Çavdar, Talat Paşa, Dost Kitabevi, Ankara, 1984, s. 382

İngiltere ve Fransa savaş gemileri, İstanbul Boğazından çıktığında Rusya savaş gemileri tarafından batırılıyordu²⁴⁵. En etkin ticaret yolu olarak bir tek demiryolu kalmıştı. Anadolu'dan İstanbul'a ulaşımın sağlandığı tek demiryolu, vagon ve lokomotif eksikliğine rağmen İstanbul-Konya-Bağdat demiryolu idi. Mevcut vagonların büyük kısmı orduya tahsis edildiği için Çukurova'dan, Menderes ve Konya ovasından yeterli ürün sevki yapılamıyordu. Bir miktar vagon Almanya yardımı ile yurda getirilmiş ancak onlar da ülkedeki alman askerlerinin ihtiyacına tahsis edilmişti. Mal taşıyacak vagon az olunca vagon kiralama fiyatları da yükselmişti.²⁴⁶.

Askeri hizmete tahsis edilen vagonlardan arta kalanların bir kısmı İstanbul'un iaşesi için belediye, belediyeden artanları ticaret odası, valilik veya mutasarrıflıklar kullanabiliyordu²⁴⁷. Mal taşımak isteyen hakiki tüccar vagon kiralamak istediğinde ticaret odasına başvuruyor, orada bulamadığı zaman resmi kurumlardaki nüfuzlu kişilere rüşvet vermek zorunda kalıyor veya daha önceden tacir olmadığı halde vagon kiralamış olan aracılardan yüksek kira fiyatına vagon kiralayabiliyordu. Elinde malı olmayanlara vagon tahsis edilmişken mal sahibi tüccar vagona ihtiyaç duymaktaydı²⁴⁸.

Harbiye nazırlığı, vagon sayısının ve demiryolu hattının yetersiz olmasına çözüm olmak üzere Rusya'da olduğu gibi askerlerin çalışmasıyla inşa edilecek demiryolu ve vagon yapılmasına karar vermişti. Bu amaçla harbiye nezaretine bağlı Askeri Demiryolları İdaresi Genel Müdürlüğü kuruldu. Bu birim de Topal İsmail Hakkı Paşaya bağlıydı. İsmail Hakkı Paşa işletmenin giderlerini karşılamak üzere işlemlerinin harbiye nezaretinde olduğu zamanlarda, erzak fiyatlarının zamlı satılmasına karar verdi. 10 milyon liralık gelire rağmen demiryolu idaresi zarar ediyordu ancak bazı nüfuzlu kişiler para kazanmayı sürdürüyordu²⁴⁹.

---

²⁴⁵ Alptekin Müderrisoğlu, Sarıkamış Dramı, Kastaş Yay. İstanbul, 1997, s. 71, Ramazan Balcı, Tarihin Sarıkamış Duruşması, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2004, s. 58-61

²⁴⁶ Talat Paşa, Hatıralarım ve Müdafaam, Kaynak Yay. 2. baskı, İstanbul, 2006, s. 40-41. Bkz ayrıca Tevfik Çavdar, a.g.e, s.380, savaş sırasında Aydın vilayeti katibi mesulü olan Mahmut Celal(Bayar) Bey, vagon yolsuzluğunu birçok kez parti genel merkezine yazdığını ancak cevap alamadığını, vagon yolsuzluğundan ötürü yakalanan zanlıların kısa sürede salıverildiklerini anlatmaktadır, Celal Bayar, Ben de Yazdım, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, B-7, s. 94-95

²⁴⁷ (Kör)Ali İhsan Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadeden aktaran Selma İlhan- Faruk İlhan, a.g.e, s. 110

²⁴⁸ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C III, Kısım IV, s. 529-530

²⁴⁹ Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni I, Bilgi Yay, 2. baskı, Ankara, 1968 s. 274. Bkz ayrıca Talat Paşa, Hatıralarım ve Müdafaam, s. 42. Talat Paşa kişisel savunması niteliğindeki anılarında sürekli

Harbiye nazırlığı müsteşarı İsmail Hakkı Paşa savaş yıllarında demiryolunun işletilmesinde acil ihtiyaç duyduğu 300 işçinin gönderilmesini Avusturya hükümetinden istemiş ancak bu işçiler getirilememiş, demiryollarının var olan vagon kapasite eksikliğine bir de teknik eleman eksikliği eklenmişti²⁵⁰.

Vagonların büyük bölümü askeri iaşe için ayrıldığından en fazla rüşvet vagonlarla mal taşıyabilmek için harbiye nezaretine veriliyordu. Dolayısıyla vagon ticareti denilince de ilk akla gelen kişi harbiye nezareti levazım daire reisi İsmail Hakkı Paşa oluyordu. Hükümet ve parti organlarında bu şikayetler Enver Paşa'ya iletildiğinde, vagon tahsisatının baş sorumlusu İsmail Hakkı Paşa bu şikayetleri incelemek üzere Anadolu'ya gönderildi.

Şikayet edilen kişinin şikayetleri incelemesi gibi trajikomik bir uygulama, trajik olaylara da sahne oluyordu. İsmail Hakkı Paşa ve heyeti partili muhaliflerin eleştirilerini geçiştirmek üzere yolsuzluğu araştırmak bahanesiyle İzmir'i ziyaret edip vagon istismarını incelerken, İzmir tüccarı İsmail Hakkı Paşayı ziyaret etmiş, dertlerini anlatmak istediklerinde, İsmail Hakkı Paşa tüccarı dinlemediği gibi kızıp hakaretler ederek haklarında kovuşturma açılmasını validen istemişti²⁵¹.

E- Kara Kemal'in İaşe Nazırlığı:

Askerlerin de iaşe işlerini başaramayışı ve benzer yolsuzluklara bulaşmasından sonra Talat Bey'in iaşe işlerini yeniden organize biçimde yürütmesi gündeme gelmişti. Talat Bey, İstanbul'un iaşesini uzun süre gayri resmi olarak yapan Kara Kemal ile yola devam etmek istiyordu. Kemal Bey gene ön plana çıkmamak istemiş ise de Talat ve parti meclisinin baskılarına dayanamayıp resmi olarak tüm

---

biçimde İsmail Hakkı Paşanın şahsında askerleri yolsuzluk yalpakla suçlamış, askerler de her fırsatta Kara Kemal'in şahsında sivillerin yolsuzluk yaparak zenginleştiğini söylemişlerdir. Enver Paşa'nın yandaşlarından Hüsrev Sami'nin Divan-ı Harp yargılamalarında İttihat ve Terakki genel merkezinin hükümeti denetleme görevini unutup ticaret merkezi haline geldiği şeklinde ifade vermişti, Mustafa Ragıp Esatlı, a.g.e, s. 635

²⁵⁰ Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü*(Çeviren Kemal Turan), Kayıhan Yay, İstanbul, 1990, s.363

²⁵¹ Celal(Bayar) Bey, bu olay üzerine *Anadolu* gazetesinde "Memleket paşaların çiftliği değildir" başlıklı bir yazı yazdığını İsmail Hakkı Paşa'nın valiye giderek gazetecinin cezalandırılmasını istediğini anlatmaktadır, Celal Bayar, *Ben de Yazdım, B-7*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 98-99

iaşe sorumluluğunu kabul etmiştir²⁵². 30 Temmuz 1918 tarihli bir kararname ile kabinede İaşe Nazırlığı adıyla bir bakanlık kurulmuş²⁵³, başına da Kara Kemal getirilmişti. Nezaret asker ve sivil tüm kurum ve kişilerin ihtiyaçlarını karşılamakla, mal alımı ve satımı için ihale yapmak, bu malları nakletmek, depolamak, pahalılığı önlemekle görevlendirilmişti.

Nezaretin mali kaynakları çok geniş tutulmuştu. 1918 mali bütçesine bakanlık teşkilatı kurulması için 913 bin lira, alım satım yapabilmesi için ise 5 milyon liralık ödenek konulmuştu. İaşe nezaretine bunlardan başka öşür vergisini kullanma yetkisi de verilmişti. Ancak vergi oranını iaşe nezareti ve maliye nezareti birlikte tespit edebileceklerdi. Bir diğer kaynak Ukrayna ve Romanya'dan alınacak yiyecek ve diğer ihtiyaç maddeleri idi. Ukrayna'dan Almanya ve Avusturya'ya ihraç edilecek buğdayın Osmanlı Devletine ait %12,5 kısmının tamamı gönderilmemişti. İaşe nazırlığı kuruluncaya kadar 8 milyon ton buğday gelmesi gerekirken sadece 1 milyon tonu alınabilmişti²⁵⁴. Müttefik devletlerden antlaşmada öngörülen buğday teslim edilmeyince, tüccar aynı ülkelerden buğday ithal edip fahiş fiyatla satıyordu.

Nazırlık halkın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için fabrika, değirmen, fırın, imalathane gibi sınai işletmeler kurmak, mağazalar açmak, malları depolamak yetkisine sahipti. Yabancı ülkelere ihraç edilecek malların unvanını tayin etmeye iaşe nazırlığının teklifi ile vekiller heyeti yetkili kılınmış ancak ihracat izin belgesi vermek yetkisi iaşe nazırlığına bırakılmıştı. Askeri silah ve cephane taşımakta kullanılanlar dışındaki tüm vagonlar, iaşe nezareti emrine tahsis edilmişti²⁵⁵.

Kararnamede iaşe nazırlığı kararları ve memurlarının emirleri aleyhine davrananlar hakkında hapis ve para cezaları verilmesi, bu kişilerin memur olmaları durumunda memurun muhakematı kanununa göre yargılanmaları diğer kişilerin ise genel mahkemelerde yargılanmaları, fiyat artıran tüccarın ticaretten el çektirilmesi esasları getirilmişti.

---

²⁵² Dr. Rasuhi Bey istiklal mahkemesinde verdiği ifadesinde Talat Beyin, Kemal Beye “nazır olursan Enver Paşa ve İsmail Hakkı Paşaya sözünü daha iyi geçirirsin” dediğini bildirmişti, Selma Ilkan-Faruk Ilkan, a.g.e, s. 177. Cavid Bey Ankara İstiklal Mahkemesinde verdiği ifadesinde iaşe işlerine Kara Kemal'in gayri resmi bulaşmasının sakıncalarını Talat Beye anlattığını kendisini ikna ederek iaşe nazırlığı kurdurduğunu söylemiştir, Selma Ilkan-Faruk Ilkan, a.g.e s. 707

²⁵³ Takvim-i Vakayi, 17 Ağustos 1334.

²⁵⁴ Kara Kemal'in meclis 5. şubesine verdiği ifade, Osman S. Kocahanoğlu, İttihat ve Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması s. 465

²⁵⁵ Düstur, II. tertip, c. 10, s. 558

Her ne kadar kararname iaşe sorumluluğunu sivil yöneticilere vermiş gibi gözükse de askerlerin bu yetkiyi olduğu gibi vermedikleri kararname metinlerinden anlaşılmaktadır. Kararnamenin 5. maddesinde²⁵⁶, bazı bölgelerde ve bazı malların alımında ordu komutanlarının iaşe sorumluluğunu sivil yöneticilerden devralabileceği yazmaktadır. Bu maddeden anlaşılacağı gibi asker ve sivil yöneticiler iaşe yönetimini tümüyle diğer tarafa bırakmak istememişlerdir.

Kara Kemal nazırlığında ilk icraatlarından biri olarak tüccarın ithalat ve ihracat yapmasını yasakladı. Bunun gerekçesini Almanya'nın Osmanlı Devletine buğdayı yeterince vermemesine ancak pamuk, incir üzüm gibi malları Osmanlı Devletinden kolaylıkla alabilmesine bağlamış, Almanya'yı sıkıştırıp buğday sevkiyatını artırmak için bu yasaklamayı getirdiğini açıklamıştır²⁵⁷. Ancak savaş sırasında Osmanlı Devletinin askeri ihtiyaçlarının büyük ölçüde Almanya yardımları ile karşılandığı gerçeği dikkate alındığında, Kara Kemal'in açıkladığı gerekçe yerine İsmail Hakkı Paşa'nın İaşe Umum Müdürlüğü zamanında şeker ithalatından yapılan vurgunu önleme amacıyla yapmış olması gerekçesi daha gerçekçi gözükmektedir.

Sivil yöneticilerin bu darbesi karşısında askerler de kararnamenin 6 ve 17 maddeleri gereği iaşe nazırlığı emrine vermeleri gereken insan, malzeme ve bazı kaynakları devretmeyince, piyasada yeniden pahalılık baş göstermiş, fiyatlar bir misli artmıştır²⁵⁸. İaşe sorumluluğu askerlerde iken zenginleşen tüccar, iaşe nazırlığı kurulunca asker-sivil rekabetinin sonucu olarak mallarını yüksek fiyata satamayacaklarını anlamış, malları piyasadan çekmişler, yokluk yaşanmasına neden olmuşlardı. İaşe Nazırı Kara Kemal bu yokluğu gazetecilere “gittikçe çoğalan sermayenin gittikçe azalan mal üzerindeki seri hücumu” şeklinde tanımlamıştı²⁵⁹. Kara Kemal'in bu açıklamasında savaş yıllarında uygulanan sermaye biriktirme yöntemindeki yanlışlığın izleri görülmekteydi. İaşe nazırı olmadan önce ülkenin ekonomik savaş verdiğini ve bu savaşı kazanması için sermaye biriktirmek gerektiğini savunan Kara Kemal, aradan 4 yıl bile geçmemiş olduğu halde sermaye birikiminden şikayet eder olmuştu. Kapitalizmin rasgele insanlara para veya şirket

---

²⁵⁶ Takvim-i Vakayi, 17 Ağustos 1334

²⁵⁷ Kara Kemal'in meclis 5. şubesine verdiği ifade, Osman S. Kocahanoğlu, a.g.e s. 465-466

²⁵⁸ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e, s. 544

²⁵⁹ Tanin, 26 Ağustos 1918

senedi vermekle kurulamayacağını anlaması için fazla zaman geçmemişti, ancak bu tecrübenin bedeli halka yokluk ve pahalılık olarak ödetilmişti.

İaşe nezareti ihracat tekelini eline alınca üretici malını ihracatçı tüccara veya yabancı alıcıya satamadığı için tekel alıcısı durumundaki iaşe nazırlığına bağlanan iaşe müdürlüğüne ucuz fiyatla vermek zorunda kalıyordu. Böylece iaşe alım ve satımlarında devlet tekeli kurulmuş oluyordu.

İthalat ve ihracat yapması yasaklanan tacirlerden sivil partili yöneticilere yakın olanlar, hükümet desteğine alışkın olduklarından iç piyasada mal alıp satmak ve mal getirmek için iaşe müdürlüğünden avans almışlar ancak askerlerin zenginleştirdiği tüccar malı piyasadan çekince mal getirmemişler, aldıkları avansı bile geri ödeyememişlerdi. İaşe nazırlığı bunların takibini yapamamış, yapılan icra takipleri sonunda verilen avansların geri alınması mümkün olamamıştı²⁶⁰.

Kara Kemal'in iaşe nazırlığı birbuçuk ay sürdü. Savaşın yenilgiyle biteceğinin anlaşılması üzerine Talat Paşa hükümetinin istifa etmesiyle Kara Kemal'in iaşe nazırlığı görevi de sona ermişti. İaşe nazırlığı Kemal Beyden sonra da kısa süre için devam etmiş, İsmail Canbulat'ın belediye iaşe müdürlüğüne getirmek istediği zaman Kara Kemal ve esnaf cemiyetlerinin karşı çıktığı Dr. Celal Muhtar Bey mütareke döneminde iaşe nazırlığı yapmış, 19 Haziran 1919 tarihinde on iki maddelik bir kararname ile tüm iaşe teşkilatı(Bakanlık, müdürlük) kaldırılmıştı²⁶¹.

---

²⁶⁰ Rakım Ziyaoğlu, a.g.e, s. 232

²⁶¹ A.g.e, s. 233

BEŞİNCİ BÖLÜM

MİLLİ TİCARİ KURUMLAR:

A- Vakıflar :

İttihat ve Terakki Partisinin 1916 yılı kongresi milli ekonomi bakımından çok önemli kararların alındığı bir kongre olmuştur. 1916 kongresinde delegeler iaşe ilerinde yaşanan yolsuzlukları dile getirince önceki bölümlerde açıkladığımız gibi Kemal Bey ve Talat Bey kendilerini savunmak zorunda kalmışlardı. Kemal Bey, kongre üyelerine iaşe uygulamasında parti üyelerinin kazanç edinmediklerini, piyasadaki aşırı pahalılığı önlemeye çalıştıklarını, bu işi yaparken de bir miktar para kazandıklarını anlatmış, kongredeki eleştiri havasını dağıtmıştır.

Kemal Bey, iaşe hizmeti sırasında Heyeti Mahsusa-i Ticariye örgütüne kalan kazançların bir kısmı ile 3 tane milli şirket kurduklarını örgütün karının nasıl değerlendirilmesi gerektiğine kongrenin karar vermesini önermiştir. Kongre delegelerinden kimisi bu parayla üniversite yapılmasını, kimisi fakirler için yardım çadırları kurulmasını, Kemal Bey ise vakıf kurulmasını vakfın gelirleriyle yeni milli şirketler, bankalar kurup bu şirketlerin karı ile esnafın ekonomik bakımdan desteklenmesini istemişti²⁶².

Kongre tarafından oluşturulan bir komisyon Kemal Beyin Heyet-i Mahsusa-i Ticariye vasıtasıyla kazandığı karların ne yapılması gerektiğini inceleyip bir rapor sunmuştu²⁶³. Raporda Heyet-i Mahsusa-i Ticariyenin uygun fiyatlarla temel ihtiyaç maddeleri alımı ve satımı yaptığı, İstanbul halkının ihtiyaçlarını karşıladığını 1 yıl 3 aylık sürede az kar oranına karşın 273.374 lira kazanç sağladığı, yapılan çalışmaların takdir edildiği belirtilmiştir. Kongrede bu paranın kazananlara ait olduğu ve Kara

---

²⁶² Fatih katibi mesulü Vehbi Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifade, Selma Ilıkan-Faruk Ilıkan, Ankara İstiklal Mahkemesi Resmi Zabıtlar, Simurg Yay. İstanbul, 2005, s. 344. Bkz. ayrıca Dünya, 9 Ocak 1957.

²⁶³ Tanin, 15-16 Teşrinievvel 1916.

Kemal ile arkadaşlarının bu parayı diledikleri gibi harcamaları kanısı hakimken, Kara Kemal itiraz ederek iaşe işini millet menfaatine yaptıklarını söylemiş, bu kazanç ile vakıf kurulmasında ısrar etmiş, Kemal Beyin bu önerisi kabul edilerek vakıf kurulmasına karar verilmişti²⁶⁴.

Kongre vakıf kurulmasına karar verdiğinde bu iş için ayrılacak 700 bin liralık kazanç ikiye bölünerek 300 ve 400 bin lira mal varlıklı iki vakıf kurulmasına karar verildi. Bu vakıflarda hissesi bulunanlar Kemal Beyin iaşe işinde maaşlı çalışan mesai arkadaşları olmasına karşın, vakıfları fiilen yürüten Kara Kemal idi²⁶⁵. Kemal Bey perde gerisinde kalmaya hep özen göstermiş, iaşe işlerindeki tüm resmi kuruluşların perde arkasındaki yürütücüsü olduğu gibi vakıfların da perde arkasındaki fiili yöneticisi olmuştu.

Vakıflardan birisi şehit çocuklarının yetiştirilmesi ve fakir mahallelerin beslenmesi işine hasredilmişti. Kemal Bey bu vakfı kuracağını İstanbul 1. Bölge İaşe Teşkilatını yönetmeye başlarken söylemişti. Diğer vakıf ise yeni milli bankalar kurulmasında kullanılacak, yeni milli şirketlerin başlangıç sermayesinin bir kısmını bu vakıf sağlayacaktı²⁶⁶.

1926 yılında İttihat ve Terakki yöneticilerinin yargılandıkları İzmir ve Ankara İstiklal Mahkemesi duruşmalarında sanıkların muhatap oldukları sorulardan birisi de belediye parası ile Kara Kemal öderliğinde vakıf kurulmuş olması idi²⁶⁷. İkinci Meşrutiyet süresince İstanbul belediyesi bütçesi sürekli borç fazlası veren,

---

²⁶⁴ Küçük Talat Beyin (s. 13), Kör Ali İhsan Beyin(s. 114) Ankara İstiklal Mahkemesindeki ifadesi, Selma Iıkan-Faruk Iıkan, a.g.e, Kara Kemal Meclis 5. Şubesinde verdiği ifadede şirketleri siyasi kimliğiyle değil sıradan vatandaş sorumluluğuyla kurduğunu söylemişti. Osman Selim Kocahanoğlu, İttihat ve Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması, Temel yay. İstanbul, 1999, s. 457

²⁶⁵ Kör Ali İhsan Bey Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadede 300 bin lira varlıklı vakıfta kendisinin adına 14 bin liralık hissesi olmasına karşın vakıf yönetimiyle hiçbir ilgisi olmadığını vakfı Kemal Beyin yönettiğini söylemiştir, Selma Iıkan-Faruk Iıkan, a.g.e, s. 114. Aynı şekilde İstiklal Mahkemesine ifade veren partinin Fatih sorumlusu Vehbi Bey de kendisinin mütevelli heyetinde olmasına rağmen ne vakıf senedi ne de para gördüklerini söylemiştir, a.g.e 345, Bakırköy sorumlusu İbrahim Ethem Bey, hissedar olduğu halde ne para ne de senet gördüğünü söylemiştir.a.g.e.s. 448

²⁶⁶ Milli Kantariye şirketi müdürü Bekir Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadede vakıf kararı alınmasına karşın vakıfların hemen kurulmadığını önce şirketlerin kurulduğunu 2 yıl sonra vakıfların resmen kurulduğunu söylemiştir, Selma Iıkan-Faruk Iıkan, a.g.e, s. 533-535

²⁶⁷ Ankara İstiklal Mahkemesi savcısı Denizli mebusu Necip Ali Beyin okuduğu iddianamede Kemal Beyin iaşe yolsuzluğu yaparak muvazalı bir vakıf kurduğunu, kurulmasına ön ayak olduğu şirketlerin sermayelerinin bu vakıflar tarafından sağlandığını iddianamesinde belirtmiş, mahkemeye ifade veren sanıkların çoğu bu iddiayı doğrulayan ifade vermiştir, Selma Iıkan-Faruk Iıkan, a.g.e s. 5, 112

memur maaşlarını zor ödeyebilen bir durumda²⁶⁸ iken belediyeye tahsis edilen paraların bazı partilileri zengin etmek için kullanıldığı iddia edilmişti.

B- Milli Şirketler :

Daha önceki bölümlerde anlattığımız İstanbul esnafına ve Anadolu tüccarına kurdurulan 3 milli şirketin yarı sermayeleri Heyeti Mahsusa-i Ticariye'nin karından kalanı şirket ortaklarına satılan hisse senetlerinden karşılanmıştı²⁶⁹:

İstanbul'da kurulan yerli ortaklı şirketlerin en ilginçlerinden birisi kadınlara yönelik eşya alım ve satım işini yapmak üzere kurulan ve üyeleri kadın olan 30 bin lira sermayeli bir anonim şirketti. Şirketin çalışanlarının ve yöneticilerinin kadın olması kararlaştırılmıştı. Şirkete sunulan hükümet desteği, zabıt eşlerinin bu şirketten mal almaları ve malların satış bedelinin zabıt maaşlarından kesilmesi olarak belirlenmişti²⁷⁰.

İstanbul'da Kara Kemal'in önderlik ettiği anonim şirket kurma kampanyası Anadolu kentlerine de örnek olmuştu. İttihat ve Terakki Partisinin yerel örgütlerinin destek ve teşvikiyle Anadolu'da I. Dünya Savaşı sırasında 76 anonim şirket kurulmuştu. En fazla şirket Konya'da kurulmuştu. 19 yeni şirketin kurulduğu Konya'yı İzmir 11 şirketle, Aydın, Bursa ve Kütahya 3'er şirketle, İzmit, Hayfa, Kastamonu, Uşak, Manisa, Kayseri, Erzurum, Ankara, Şam, Beyrut, Kudüs, Akşehir, Karaman gibi illerde en az birer yeni şirketle izlemişlerdi²⁷¹.

---

²⁶⁸ Rakım Ziyaoğlu, İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi, İstanbul, 1971, s.165, 168, 174

²⁶⁹ Zafer Toprak, Milli İktisat Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 1995, s. 116. Milli şirketlere ayrılan paranın bir kısmının 31 Mart vakıasından sonra Selanik'e zorunlu ikamete götürülen padişah II. Abdülhamit'in Deutschebank ve Selanik bankasındaki para ve hisse senetleri olduğu Ankara İstiklal Mahkemesinin 1926 yılı duruşmalarında sanıklara sorulmuş, Dr. Nazım Bey ifadesinde milli şirketlerde kullanılan paranın bir kısmının Abdülhamit'in servetinden sağlandığını İsviçrede yaşayan Topal İsmail Hakkı Paşa'dan duyduğunu söylemiştir. Selma Ilık-Faruk Ilık, a.g.e, s. 224; Abdülhamit'in bu serveti için "isteseydim har vurup harman savurdurdum, millete feda olsun" dediğini aktaran Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, Tercüman Yay. İstanbul, 1980 s. 6. Bkz. ayrıca Rakım Ziyaoğlu, a.g.e, s.171

²⁷⁰ İktisadiyat Mecmuası, yıl 3, S. 53(26 Nisan 1333), s. 7

²⁷¹ Zafer Toprak, a.g.e, s. 118-119.

Bazı girişimciler de eski işletmeleri yeniden hayata geçiriyorlardı. Elazığ'da daha önce var olan ve makineleri çürümeye yüz tutmuş bir iplik fabrikası yöre eşrafının girişimleriyle yeniden çalışmaya başlamış, eskisinden 2 kat fazla üretim ve kar etmişti²⁷².

1908-1918 yılları arasında toplam 236 şirket kurulmuştu. Meşrutiyetin ilk beş yılında faaliyete geçen anonim şirket sayısı 113 dür. 1918 yılında faaliyetleri devam eden 129 şirketten 120 tanesi İttihat ve Terakki iktidarları döneminde kurulmuş olan şirketlerdi. Savaş yıllarında yabancı şirket sayısı azalmış, Türk şirketleri çoğalmıştı. 129 şirketin 42 tanesi ticaret, 41 tanesi sanayi, 16 tanesi mali, 15 tanesi inşaat ve nakliyat, 9 tanesi sigorta, 6 tanesi ziraat alanında faaliyet göstermekteydi. Bu şirketlerin toplam sermayesi 16 milyon lirayı aşmıştı²⁷³.

Esnafın tüketim açısından örgütlenip korunması memurları da harekete geçirmiş, 5 liralık hisselerle bölünmüş 50.000 lira sermayeli memur şirketi kurulmuştu. Bu şirket peynir, gaz, kömür, odun gibi ihtiyaç mallarını üretip üyelerine daha ucuz fiyatla satma amacı taşıyordu²⁷⁴.

Milli şirketlerin kurulması İttihat ve Terakki Partisine destek veren gazetelerde olumlu karşılanmıştı. Milli şirket kurulması için hükümete destek veren yazarlar, ilk birkaç milli şirket için devlet tarafından sermaye oluşturulduktan sonra yeni kurulacak şirketler için devletin benzer şekilde başka kaynaklardan sermaye biriktirmesine gerek kalmayacaktı. Bazı gelişmiş ülkelerin uyguladığı gibi devlet eliyle kurulan bu şirketlerin sonradan özelleştirilecek, özelleştirmeden elde edilecek kaynakla yeni milli şirketler kurularak, sanayileşme süreci hız kazanacaktı.²⁷⁵

---

²⁷² İktisadiyat Mecmuası, yıl 3, S. 53(26 Nisan 1333), s. 4

²⁷³ Zafer Toprak, a.g.e, s. 117-118

²⁷⁴ Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, Kaynak Yayınları, 1. baskı İstanbul, 1985, s. 73

²⁷⁵ Tekin Alp, “ İttihat ve Terakki Fırkasının İktisadi Faaliyeti” İktisadiyat Mecmuası, yıl 1, S.30(7 Teşrinievvel 1332), s. 2

C- Milli Bankalar :

Heyeti Mahsusa-i Ticariye kârları ile kurulan milli anonim şirketlerden sonra sıra Kemal Beyin 1916 kongresinde kurulmasını istediği milli bankalar kurulması aşamasına gelinmişti²⁷⁶. Osmanlı devletinde I. Dünya Savaşına kadar milli nitelikli bir banka bulunmuyordu. İstanbul'da bulunan yabancı sermayeli bankalar ile Galata bankerleri devlete ve tüccara yüksek faizle borç veriyorlardı. Tasarruflarını bankada değerlendirmek isteyen kişilerin başvurdukları bankalardan sermayesinin tamamı yerli olan bir banka bulunmuyordu. Bazen devlet halka faizli hazine bonusu dağıtarak para ihtiyacını karşılarken halk da tasarruflarını değerlendirme imkanı buluyordu. I. Dünya Savaşı sırasında halka arz edilen hazine bonolarının bazıları Almanya hükümeti tarafından çıkarılan bonolardı²⁷⁷.

Yerli tüccar ve işadamları yaratırken onlarına kredi verecek milli nitelikli bir banka kurulması için şartlar oluştuğuna inanan Osmanlı aydınları milli banka kurulması yönünde makaleler yayınlıyorlardı²⁷⁸.

19 Aralık 1916 tarihinde 4 milyon sermayeli ve otuz yıl süreli *Osmanlı İtibarı Milli Bankası* kuruldu²⁷⁹. Kurucu ortakları bir sonraki kabinede maliye nazırı olacak Biga mebusu Cavid Bey, İstanbul mebusu Hüseyin Cahit(Yalçın) ve tacir Tefik Bey idi. Banka hükümet tarafından mali yönden destekleniyordu. En önemli desteği bankanın para gönderme ve haberleşme işlemleri sırasında posta ve telgraf ücreti ödememesiydi²⁸⁰.

Bir diğer destek bankanın hisselerinin halka arzında yaşanmıştı. Bankanın halka sunulan hisselerinden padişah Sultan Reşat 200 pay (2000 lira) almakla bankaya katkıda bulunmuştu ancak bankanın 10 ar liralık 400.000 hissesinden 147.000 hissesi satılmamıştı. Yoksullaşan halk para veremiyordu. Maliye bakanlığı bankanın itibarını kurtarmak için hükümete geçici bir kanun teklif etmiş ve hükümet

²⁷⁶ “İşe Meselesi”, *Tanin*, 15 Teşrinievvel 1916

²⁷⁷ *Düstur*, II. Tertip, c. 9, s. 743

²⁷⁸ Bu anlamda en etkili kalem Ziya Gökalp idi. Gökalp, parasını yabancı bankaya yatan kişinin düşmana yardım eden bir gafil olduğunu, kendi vatanına hıyanet ettiğini, devlet ne kadar milli ise bankaların da o kadar milli olması gerektiğini, yani milli banka kurulmasını istemiştir, Ziya Gökalp, “Para ve Tesanüt”, *Yeni Mecmua*, c. 2, S. 4(25 Nisan 1918), s. 282-283.

²⁷⁹ *Düstur*, II. Tertip, c. 9, s. 42

²⁸⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C III, Kısım IV, 2. baskı Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991 s. 517

de 14 Şubat 1917 tarihinde geçici bir kanun çıkartarak 500 bin liralık itibari değerdeki 50.000 hisse senetlerinin maliye nezareti tarafından alınmasını sağlamıştı.

Banka, yatırım yapacak şirketlere ortak olabilecek, Osmanlı Bankası gibi devlete ait mali işleri yürütebilecekti²⁸¹. Bankanın bu ayrıcalıkları 1925 yılına kadar sürmüştü. Bu bankanın kuruluşu ve posta giderlerinden muaf tutulması kanunu Talat Bey'in maliye nazır vekili olduğu dönemde, maliye. nazırlığının hisse senedi satın alma kararı ile diğer kolaylıklar ise banka kurucusu Cavid Beyin maliye nazırı olduğu dönemde gerçekleşmişti²⁸².

Cavid Beyden sonra Kemal Bey de bir milli bankanın kuruluşunu gerçekleştirmişti. Milli şirketler kurulurken uygulanan yöntemi banka kurulurken de tekrarlanmış Milli Kantariye, Milli Mahsulat ve Milli Ekmekçiler şirket müdürlerinin girişimleriyle 1,5 milyon lira sermayeli *Milli İktisat Bankasını* kurdu²⁸³. Banka sermayesinin bir kısmı bu şirket kârlarından kalanı da esnaflardan toplanarak oluşturulmuştu²⁸⁴.

İstanbul'da kurulan bu ilk iki milli bankadan İtibari Milli Bankası Cavid Beyin, Milli İktisat Bankası ise Kemal Beyin bankası olarak anılıyordu²⁸⁵. İstanbul'da savaş yıllarında kurulan diğer bankalar, sarrafların kurduğu 50.000 lira sermayeli *Ticaret ve İtibari Umumi Milli Bankası*, Ahmet Kemal Beyin kurduğu 22.000 lira sermayeli *İstanbul Bankası*, Cemil Bey, İbrahim Cemal Paşa, Fuat Hulusi Bey ve Ahmet Tevfik Beyin kurduğu 100.000 lira sermayeli *Emlak ve İkrizat Bankası*, Hüseyin Naim Beyin kurduğu 100.000 lira sermayeli *Asya Bankası* ve Akif Feyzi, Kaymak Asım, Galip, Azmi, Zeki Koyuncu, İpekçi Cevdet, Kibar Fazıl ve Nihat Beylerin kurdukları 45.000 lira sermayeli *İktisat Bankası* idi²⁸⁶.

Anadolu'da kurulan bankaların en önemlisi Osmanlı milli şirketlerinin en eskisi olan Konya eşrafının kurduğu *Konya Milli İktisat Bankası* idi. Milli İktisat politikalarının fiilen uygulamaya başlamasından 3 yıl önce 1327 yılında kurulmuş,

²⁸¹ Zafer Toprak, *İttihat Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 1995, s. 69-70

²⁸² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 517-518

²⁸³ *Sabah*, 9 Eylül 1918.

²⁸⁴ Kör Ali İhsan Bey Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadede Milli İktisat Bankasının sermayesinin 400 binden fazla bir kısmının Kemal Beyin kurduğu şirket ve vakıf kazançlarından karşılandığını söylemiştir, Selma Ilıkan-Faruk Ilıkan, a.g.e, s. 115

²⁸⁵ Ankara İstiklal Mahkemesi başkanı (Kel) Ali (Çetinkaya) Beyin mahkemede sanıklara soru sorarken kullandığı cümlelerden, Selma Ilıkan-Faruk Ilıkan, a.g.e, s. 115

²⁸⁶ Zafer Toprak, *İttihat Terakki ve Devletçilik*, s. 75-76

sadece bankacılık yapmakla kalmamış, sanayi işletmeleri de kurmuştur. Bankanın 1916 yılındaki karı bir önceki seneye oranla iki kat artarak 4.549.290 kuruşa çıkmıştır²⁸⁷.

Diğer Anadolu bankaları; Kösele, tahıl ve manifatura işiyle uğraşan eşrafın kurduğu *Karaman Milli Bankası*, Kayseri’de İttihatçı tüccarın kurduğu *Kayseri Milli İktisat Bankası* ile gene Kayseri’de köylülerden zorunlu olarak bir çift öküz başına otuzar okka buğday alınarak kurulan *Köy İktisat Bankası*, aynı yöntemlerle Eskişehir’de kurulan *Eskişehir Çiftçi Bankası*, Akşehir eşrafının kurduğu *Akşehir Osmanlı İktisat Bankası*, Aydın’da (İzmir) incir tüccarı ve arazi sahiplerinin kurduğu *Milli Aydın Bankası*, Manisa’da bağ sahiplerinin ve üzüm tüccarının kurduğu *Manisa Bağcılar Bankası*²⁸⁸, Adapazarı tüccarının kurduğu *İslam Ticaret Bankası*²⁸⁹ idi. Bu bankaların kurucularının büyük çoğunluğu İttihat ve Terakki Partisinin taşra yöneticileri veya partili üyeleriydiler. İttihat ve Terakki Partisi Anadolu’da banka kurulmasına öncü olmuş, Osmanlı Bankasının çiftçiye veya tüccara kredi verirken Hıristiyan kefil koşulu araması milli banka kurulmasını tetiklemiştir²⁹⁰.

Milli şirket sayısı arttıkça, o zamana kadar çiftçilik ve askerlik yapmaktan başka işle uğraşmayan Türklere bir araya gelip şirket kurma kervanına katılıyorlardı. Ticaret yapmaya fırsat bulan esnaftan bazıları ticaret yapmaya çok çabuk alışmışlardı. Kağıtçılık yapanlar demir ticareti, terzilik yapanlar buğday ticareti yapar olmuşlardı. Bu hızlı ticaret aşkı savaş sonrasında hızla sona erecekti.

Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılında Türkiye’de çoğu küçük ölçekli işletmeler olmak üzere toplam 386 işyeri ve 20.000 sanayi işçisi olduğu²⁹¹ göz önüne alınırsa, II. Meşrutiyet döneminde, özellikle savaş yıllarında çok hızlı artış gösteren yeni şirket kurulmalarının durduğu anlaşılacaktır. Bu sonuç şirket kurma işlemlerinin kendi doğal mecrasında yürümediğini, olağanüstü koşullarda zorlama bir hareket olduğunu göstermektedir. Nitekim savaş sonrasında İngiltere ve Fransa malları kolaylıkla ithal edilmeye başlayınca, mal çoğalmış ve ucuzlamış, savaş zamanında pahalı mal alıp stoklayanlar ellerindeki malı yok fiyatına satmışlardı. Olağanüstü

²⁸⁷ *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S. 52(19 Nisan 1333), s. 6

²⁸⁸ “Bağcılar Bankası”, *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 1, S. 40(19 Kanunisanı 1332), s. 3

²⁸⁹ İslam Ticaret Bankası, daha sonra Türk Ticaret Bankası adıyla uzun yıllar Cumhuriyet döneminde bankacılık yapmıştır. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni I*, Bilgi Yayınları, 2. baskı, Ankara, s. 266.

²⁹⁰ Zafer Toprak, *İttihat Terakki ve Devletçilik*, s. 86

²⁹¹ İsmail Cem, *Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi*, Cem Yay. 9. baskı İstanbul, 1986 s. 276

dönemde hızla büyüyen şirketler olağanüstü koşullar ortadan kalkınca iflas ve tasfiye sürecine girmişlerdi.

D- Milli Şirketlerin Sonu:

Osmanlı Devleti savaştan yenik çıkınca İttihat ve Terakki Partisi kendisini feshetmiş, önemli liderleri yurtdışına çıkınca Teceddüt Fırkasının emanetçisi olarak Kara Kemal İstanbul'da kalmıştı. Başkentte mütareke döneminde kurulan hükümetler işgalci İngiliz yönetiminin isteği doğrultusunda meclis soruşturma komisyonunda ittihatçı liderlerin yargılanmasını sağlamış, Kara Kemal de bu soruşturmada meclis 5. şube üyelerine ifade vermiştir. Meclis çoğunluğu ittihatçı mebuslardan oluştuğu için soruşturmada bir sonuç alamayacağına kanaat getiren İngilizler, aralarında Kara Kemal'in de bulunduğu ittihatçıların yüzden fazla liderini Malta adasına sürgüne göndermişlerdi.

Kara Kemal sürgünde iken Damat Ferit Paşa hükümeti Kara Kemal'in önderliğinde kurulan ve üyelerin çoğunluğu ittihatçı olan şirketlere Evkaf Müdürlüğü vasıtasıyla el koydu²⁹², şirketlerdeki vakıf payı olan yarı sermayeyi İttihat ve Terakki Fırkasının payı olarak yorumlayıp Hürriyet ve İtilaf Fırkasına aktardı. Ancak Milli Mahsulat Şirketi müdürü Said Bey, ticaret mahkemesine baş vurarak hükümetin el koyma işlemini ortadan kaldırdı. Damat Ferit Paşa bu kez geçici bir kanun çıkararak Kara Kemal'in kurduğu şirketlerin belli bir süre için adliye ve ticaret nazırlığına mensup bir heyet tarafından idare edilmesini sağladı²⁹³.

Kara Kemal Matla adasından 15 arkadaşıyla birlikte kaçıp İstanbul'a geldiğinde şirketlerinin içinin boşaltılmış olduğunu görmüştü. Sadece Kantariye, Milli Mahsulat ve Ekmekçi şirketlerinin 1.400.00 lira olan sermayeleri 120.000

---

²⁹² Milli Kantariye şirketi müdürü Bekir Bey Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifadeye polis zoruyla şirketten çıkarıldığını, şirketi teslim ederken 18.000 lira verdiğini, şirketi yeniden teslim aldığı anda ise bankalara 220.000 lira borçla teslim ettiklerini söylemiştir, Selma Iıkan-Faruk Iıkan, a.g.e, s. 537

²⁹³ Kör Ali İhsan Bey Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifade, a.g.e s. 118. Mili Mahsulat Şirketi müdürlerinden Ahmet Mithat Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifade, a.g.e s. 497

liraya düşürülmüştü²⁹⁴. Kara Kemal, Damat Ferit Paşa hükümetinin düşürülmesi sonrasında şirketlerini yeniden perde arkasından yönetme fırsatını İzzet Paşa kabinesi zamanında bulmuştu. Damat Ferit zamanında çıkarılan geçici kanunun süresi dolduğunda, İzzet Paşa hükümetinin Evkaf müdürü Reşid Bey ile anlaşılan Kara Kemal, şirketlerin yönetiminin eski müdürlerine devrini sağladı, kendisi karakteristik yapısına uygun olarak perde arkasından şirket yönetimine geçmiş oldu²⁹⁵.

Kemal Bey, şirketlerini eski gücünde bulamamıştı, hükümetten de şirketlere yönelik koruma ve kollama gelmiyordu. Saman alevi gibi hızla büyüyen şirket sayısı aynı hızla tükenmişti. Ayrıca savaş sırasında yaşanan vurgunun üzerinden fazla zaman geçmemişti ve Kemal Beye karşı güvensizlik ve öfkenin izleri İstanbul'da sıcaklığını koruyordu²⁹⁶.

Kemal Bey Cumhuriyetin ilanından sonra kendisi perde arkasında kalarak *Milli Ticaret İthalat ve İhracat Anonim Şirketi* adıyla ithalat ve ihracat yapmak üzere merkezi Ankara olan yeni bir şirket kurdurdu. Şirketin kurucu üyeleri arasında Kara Kemal'in iâşe işlerinden yakın arkadaşları Ali İhsan, Sami ve Hüseyin Beyler vardı. Sonradan 5 kişiye çıkan şirket yönetim kuruluna, Kör Ali İhsan Bey, Galip Bahtiyar, Sadettin Rıza, Paşazade Emin Bey ve Hilmi Bey getirilmişti²⁹⁷. Şirket yeni kurulduğundan ve arkasında Kara Kemal'in olduğu bilindiğinden başlangıçta iş yapamamış, bir süre sonra Adapazarı'ndaki kolorduya mal satma taahhüdü almış, fakat sıcak paraya ihtiyacı olunca Kemal Beyin kurdurduğu İtibari Milli Bankası ve Milli İktisat Bankasından ayrı, ayrı borç almak zorunda kalmıştı²⁹⁸.

Milli Ticaret Şirketi Lozan Antlaşmasının müzakereleri sürerken bir İngiliz şirketi ile iş anlaşması yapmış, bu anlaşma basında çok eleştirilmiş, şirketin milli vasfının kaybolduğu yazılmıştır. Lozan antlaşması imzalandıktan sonra 15 Kasım 1923 tarihli gazetelerde şirket ilanı yayınlanarak İngiliz şirketi ile olan anlaşmanın sona erdiği bildirilmiştir. 1925 yılında şirket zarar edince yönetim kuruluna bu kez

---

²⁹⁴ Ankara İstiklal Mahkemesinde 2 Ağustos 1926 tarihinde okunan iddianameden, *a.g.e* s. 5. Beyoğlu katibi mesulü Hüsnü Beyin ifadesi *a.g.e* s. 366

²⁹⁵ Kör Ali İhsan Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifade, *a.g.e*, s. 119

²⁹⁶ Cavid Bey İzmir suikastı davasında verdiği ifadesinde Kara Kemal'in bu durumunu anlatmak için "Kara Kemal askerlerini yitirmiş kumandan gibidir." ifadesini kullanmıştır, Osman Selim Kocahanoğlu, *Atatürk'e Kurulan Pusu*, Temel Yay. İstanbul, 2005, s. 348-349

²⁹⁷ Milli Ticaret Şirketi muhasebecisi Hasan Fehmi Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifade, Selma İlkan-Faruk İlkan, *a.g.e* s. 504-505

²⁹⁸ Şirket muhasebecisi Hasan Fehmi Beyin Ankara İstiklal Mahkemesine verdiği ifade, *a.g.e* s. 507.

sonradan Kara Kemal ve arkadaşlarını yargılayıp idama mahkum eden Kel Ali Bey ve Kılıç Ali Beyin de bulunduğu, hükümete yakın isimler getirilmişti. Buna rağmen şirket devlete iş yaptığı zaman kar etmiş, kendi başına kaldığında zarar etmişti. Şirket 1949 yılında Ticaret mahkemesi kararıyla tasfiye olmuş ve sona ermiştir²⁹⁹.

1926 yılında Ankara İstiklal Mahkemesinin yargılaması sırasında ağırlıklı olarak Kara Kemal'in iâşe işleri ve kurduğu şirketlerle, Terakkiperver Cumhuriyet Partisinin kuruluşu konuşulmuş, yargılama sonunda mahkeme Kara Kemal'in kurduğu banka ve şirketlerin sermayesini sağlayan vakfın muvazaalı olduğuna ve bu vakfın ve yaptığı işlemlerin feshine, Ticaret Kanunu aleyhine faaliyet gösteren banka ve şirketlerin tasfiyesine, fesih ve tasfiye işlemlerini hükümetin ifa etmesine 26 Ağustos 1926 tarihinde karar vermişti³⁰⁰.

Savaşın olağanüstü koşullarında hızla büyüyüp gelişen Kara Kemal'in yönettiği şirketler, vakıflar ve bankalar bir başka olağanüstü koşulların yaşandığı mütareke döneminde hızla küçülmüş en sonunda da olağanüstü mahkemenin verdiği kararlar tarih sahnesinden kalkmışlardı.

---

²⁹⁹ Selim İlkin, "Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi", ODTÜ Gelişme Dergisi, Sayı: 2 Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s. 199-231

³⁰⁰ Selma İlkan-Faruk İlkan, a.g.e s. 782

ALTINCI BÖLÜM

UYGULAMANIN ELEŞTİRİSİ:

A- Uygulamanın Yaşandığı Dönemdeki Eleştiriler:

Milli ekonomi ve milli şirket kurma politikası çoğunlukla savaş sırasında uygulandığı için yoğun sansür nedeniyle uygulamaya yönelik eleştiriler genelde İttihat ve Terakki Partisi mensupları arasında yapılmış, parti kongrelerinde ve meclis-i mebusanda, Talat Bey'in evindeki özel görüşmelerde³⁰¹ konuşulmuş, parti içi liderlik yarışında gündeme gelmiştir. Örneğin partinin 1916 kongresinde Talat ve Kemal Beylere işe yolsuzluğu yüzünden epey soru yöneltilmiştir.

Muhafif partilerin düşünürleri sansür uygulamasından çekindikleri ve ayrıca bilgi edinme özgürlükleri olmadığı için ön plana çıkamamışlardır. İttihat ve Terakki Partisi üyeleri veya destekleyenlerinin bir kısmının milli iktisat politikalarına yönelik olumlu ve olumsuz eleştirilerinden, işe uygulamasını anlattığımız zaman söz ettiklerimize değinmeyeceğiz.

Talat Beyin Sadrazam olmasından sonra basın organlarında eleştiri yazıları artmaya başlamıştır. Özellikle İttihat ve Terakki Partisini destekleyen *Tanın, Tasvir-i Efkar* gibi gazeteler, *Türk Yurdu, Yeni Mecmua*, gibi dergiler milli iktisat politikalarını hem olumlu, hem olumsuz yönleriyle yazmışlar bazı yazarlar aynı yazı içinde olumlu ve olumsuz görüşlerini birlikte yayınlamışlardır. Basındaki eleştirinin gecikmesini herhangi bir nedene bağlamadan Talat Bey'in hoşgörülü bir insan olmasına yorumlayan Tefik Çavdar'ın³⁰² aksine Yusuf Hikmet Bayur, Enver Paşa'nın hükümete tek başına egemen olma hazırlıklarını öğrenen Talat Bey'in olası askeri darbeleri önlemek amacıyla aydın desteğine duyduğu ihtiyaca bağlamıştır³⁰³.

³⁰¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C III, Kısım IV, 2. baskı Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 1991, s. 343

³⁰² Tefik Çavdar, a.g.e, s. 383,

³⁰³ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C III, Kısım IV, s. 540

İttihat ve Terakki Partisini sürekli destekleyen *Tanin* gazetesinde “Ticaret ve Sanayi” başlığıyla yazılan makalede, savaşın ülkelere birçok yıkımlar getirdiği gibi bazen büyük fırsatlar da çıkardığı belirtilmiştir. I. Dünya Savaşının da Türklere teşebbüs fikrinin uyanması ve ticari atılım yapılmasında yararları olduğu, savaş öncesi bütün iktisadi teşebbüsler yabancıların elinde iken artık milli müteşebbislerin eline geçtiği yazılmıştır. Gazete savaş dolayısıyla milli ticaretin gelişmesinden çok memnun olunması gerektiğini belirtmiştir³⁰⁴. Aynı gazetenin bir başka sayısında, memlekette o zamana kadar alışık olunmayan bir tarzda sınai ve ticari faaliyetler görüldüğünü, iktisadi teşebbüs konusunda halkın çok istekli olduğunu yazmış, eskiden bir kalem, bir masanın güvencesinde memur olamaya razı olan Türklerin artık zahmetli ve rekabetli bir iktisadi hayatı tercih ettiklerini belirtmiştir³⁰⁵.

İttihat ve Terakki Partisi liderlerinden Dr. Nazım Bey, milli iktisat politikasını öven söyleşisinde savaş öncesi İzmir rıhtımında onlarca kahvehane varken artık kapandığını ve yerlerine işyerleri açıldığını, İzmir köylüsünün bol para kazandığını söylemiştir³⁰⁶.

Tanin gazetesinde çıkan olumsuz bir eleştiri yazısında ise Osmanlı Devletinde son zamanlarda sermayedarların para gibi güçlü bir silahı kötüye kullanarak çok zalimce hareketler yaptıkları, dünyanın en zalim sermayedarlarının Osmanlı topraklarında olduğu belirtilmiştir³⁰⁷.

İttihat ve Terakki Partisi üyesi ve *Tasfir-i Efkar* gazetesi başyazarı Yunus Nadi bazı yazılarında iâşe yolsuzluklarını eleştirmiş, bazılarında milli iktisat politikasını savunmuştu. Örneğin 13 Ağustos 1917³⁰⁸ tarihli yazısında savaş zengini yaratmanın yanlış politika olduğunu, savaş zengini olanları asla bir Averof(Yunanlı Averof zırhlısını satın alan zengin) olamayacaklarını, bunların hakiki bir dert ve cerahat olduklarını yazmış, 18 Ocak 1918 tarihli yazısında da savaş zenginlerinden vergi alınmasını önermişti. Yunus Nadi'nin bu yazısından sonra 4 Nisan 1918 tarihli savaş zenginlerinden vergi alınmasına ilişkin geçici kanun çıkarılmıştı³⁰⁹.

---

³⁰⁴ *Tanin*, 7 Mayıs, 1917

³⁰⁵ “İktisadi Uyanıklık”, *Tanin*, 21 Teşrinisani 1916

³⁰⁶ “Nazım Beyle Mülakat”, *Tanin*, 8 Kanunievvel 1917

³⁰⁷ “İhtikara Karşı” *Tanin*, 12 Mayıs 1917

³⁰⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C III, Kısım IV, s. 540-541

³⁰⁹ *Tasfir-i Efkar* 18 Ocak 1918.

Yunus Nadi, milli iktisat politikasını genelde eleştirmesine karşın satır aralarında bu politikaların bazı yararlarını da belirtmekten geri kalmamıştı. 18 Mayıs 1918 tarihli yazısında savaş zenginlerinin ahlaki sorunlar yarattığını belirtmiş, makalesinin sonlarına doğru, savaştan önce en karlı bir yatırım için şirket oluşturmak istendiğinde 10.000 lira toplamanın zorluğuna rağmen, savaş sonrasında 100.000 liralık şirket kurmak için rahatlıkla 3-5 kişi bulunabildiğini belirtmişti³¹⁰. Yunus Nadi ihtikar(vurgunculuk) konusunda da insanların para ve ihtikara yatkın olmalarını hükümetin mazereti olarak sunduktan sonra ihtikarın gerçek sorumlusunun hükümet olduğunu belirtmiştir³¹¹.

İttihat ve Terakki Partisinin önemli liderlerinden Şeyhülislam Hayri Efendi ve Ahmet Rıza zengin yaratmak amacıyla da olsa fahiş fiyatla karaborsa mal satmanın, gayri ahlaki olmasını gündeme getirerek 1915 yılı sonlarında fiyatları kontrol etmek için *Havayic-i Zaruriye Kanunu* çıkarılmasına ön ayak olmuşlar ancak kanunun meclisten geçirilmesini başaramamışlardı³¹².

Milli şirketler ve Türk zengini yaratma politikasını olumlu karşılayan zamanın aydınlarından Tekin Alp, kapitülasyonların var olduğu dönemde milli iktisat politikasının başarılı olamadığını, ulusal kaynaklarımızın yabancılar tarafından kullanıldığını, kapitülasyonlar kalktıktan sonra hızla iktisadi teşebbüste bulduklarını yazmıştır. Alp'e göre yabancılar; miskin, izansız olarak nitelediği Türklerin şirket kurup zenginleşerek hakkını arayan, menfaatini bilen birey haline geldiğini görünce hayrete düşmüşlerdir³¹³.

Tekin Alp İktisat Mecmuasının bir diğer sayısında, halk arasında savaş zenginleri, spekülâtör gibi adlarla anılan kişilerin Türkiye'nin ilk kapitalistleri olduğunu, bu kişiler elinde bulunan sermayelerin gittikçe büyüyeceğini, kabarcacağını ve büyük fabrikalar kuracağını, yüzlerce anonim şirket ortaklığının cazibesi yüzünden esnaf kapitalistleşeceğini, büyük işletmelerde çok sayıda işçi çalışacağını ve Avrupa'daki gibi işçi-işveren çatışmalarının serbestçe yaşanacağını yazmıştır. Kara Kemal önderliğinde kurulan milli anonim şirketler ve bankaların kapitalizmi

³¹⁰ Yunus Nadi, "İktisadi Meslek", *Tasfir-i Efkar*, 18 Mayıs 1918

³¹¹ Yunus Nadi, "İktisadi Terbiye" *Tasvir-i Efkar* 24 Mayıs 1917

³¹² Tefik Çavdar, *Talat Paşa*, Dost Kitabevi, Ankara, 1984, s. 385

³¹³ Tekin Alp, "Ecnebi Sermayesine Karşı Siyaset-i İktisadiyemiz", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 3 S. 53(26 Nisan 1333), s.1

başlattığını bildirmiş, artık yabancı sermayeye ihtiyaç olmadan da teşebbüs yapılabileceğine inanmıştır³¹⁴.

Benzer görüşleri İttihat ve Terakki Parti binası içinde çalışan “Yeni Mecmua” dergisine de yazan Tekin Alp, kapitalizm devresinin fiilen başladığını, sermayenin temerküz ettiğini, büyük zenginlerin çoğaldığını, Avrupa’da mevcut sosyalist, sendikalist, dayanışmacı işçi hareketlerinin işverenlere yaptıkları mücadelenin Türkiye’de de hakim olmaya başladığını yazmıştır³¹⁵.

Savaşın ilk yıllarında hükümetin milli iktisat politikalarını öven ve teşvik eden yazılar yazan Tekin Alp savaşın sonlarına doğru bu politikanın yanlış uygulandığını, milli iktisat ve milliyetçilik politikasından yalnızca patron/sermayedar kesimin yararlandığını yazmıştır³¹⁶. Tekin Alp harp zenginlerini eleştirirken bunların mutlak hak prensibini kendilerine kalkan yaptıklarını ama haksız yere başkalarının haklarını gasp ettiklerini yazmıştır³¹⁷. İktisat Mecmuasındaki bir diğer sayısında ise hükümetin ihtikara karşı çok lakayt davrandığı, ihtikara karşı alınan önlemlerin hiçbir sonuç vermediği, spekülasyon ve pahalılığın hep arttığı yazılmıştır³¹⁸.

Türk Yurdu dergisinde, M. Zühtü, “İktisat Yılı” adlı makalesinde 1915 yılını Türkiye için milli iktisat uygulamalarının başlangıç yılı olarak tanımlanmış, Türklerin tarihinde ilk kez milli uyanış yaşandığını, Avrupa karşısında gerileyen, küçülen Türklerin 1915 yılında milli hedefleri gerçekleştirerek dimdik ayakta kaldığını belirtmiştir³¹⁹.

Milli banka kurulmasını olumlu karşılayan Ahmet Emin(Yalman) Tanzimat’tan beri Avrupa’nın şeklen taklit edildiğini, Avrupa’yı Avrupa yapan

---

³¹⁴ Tekin Alp, “Kapitalizm Devresi Başlıyor”, İktisadiyat Mecmuası, yıl 2, S. 67(8 Teşrinisani 1916) s.1

³¹⁵ Tekin Alp, “Yeni İstikamet İstikrazı”, Yeni Mecmua, c. 2, S. 40(18 Nisan 1918), s. 264

³¹⁶ II. Meşrutiyet döneminde halkın seçtiği milletvekillerinin halk lehine değil de patron ve sermayedar lehine kanuni düzenlemeler yaptıklarını söyleyen Tekin Alp örnek olarak Tatil-i Eşgal kanununu gösterir, Tekin Alp “Demokrasinin Gayesi”, Yeni Mecmua, S.56(8 Ağustos 1918), s. 68

³¹⁷ Tekin Alp, “Tesanünçülük- Harp Zenginleri Meselesi”, Yeni Mecmua S. 42(2 Mayıs 1918), s.212. Alp, savaş sırasında bazılarının haksız servet edinerek toplumsal yapıyı altüst ettiklerini, harp zenginlerinden harp kazançları vergisi alınması gerektiğini, belirtmiştir. Tekin Alp, bu harp zenginlerinin “mutlak hak” prensibinden hareket ettiklerini ileri sürdüklerini, bu prensibi maske yapıp özel servet edindiklerini oysa Rusya’da iktidara gelen Bolşeviklerin de mutlak hak prensibiyle özel sermayeyi kaldırıp toplumsal sermayeye dönüştürdüklerini yani harp zenginlerinin dayanaklarının geçersiz olduğunu yazmıştır.

³¹⁸ İktisadiyat Mecmuası, yıl 2, S. 52(19 Nisan 1333), s.4

³¹⁹ Mustafa Zühtü, “İktisat Yılı”, Türk Yurdu, yıl 5, c. 10, S.1(10 Mart 1332), s. 8-11

sermaye devri hareketinin ilk kez İtibar-ı Milli Bankası kurulduğunda gerçekleştiğini yazmıştır³²⁰.

İkdam gazetesi de daha önce memuriyetten başka ufku olmayan kişilerin artık iktisadi teşebbüsler yaptıklarını, bu girişimlerinin karşılığı olan semereyi elde ettiklerini yazmıştır. Dışçılık eczacılık, nakliyecilik, müteahhitlik, elektrikçilik, mühendislik gibi mesleklerin Türkler arasında hızla çoğaldığını belirtmiştir³²¹.

Meclisi Mebusanda da hükümete yoğun eleştiri yapılmaktaydı. Meclisin 10 Mart 1917 tarihli birleşiminde iâşe heyeti ve iâşe teşkilatları kurulmasına dair geçici kanun görüşülürken, mebuslar Talat Beye fiyatların çok arttığını, piyasadan mal çekildiğini, hükümet el koyar korkusu ile pirinç gibi pahalı hububat ekimi yapılmadığını, arpa ve buğdaydaki fiyat artışının köylüye yansımadığını araçların kazandığını söylemişler, fiyatlara narh konmasını istemişlerdi³²².

Talat Bey meclise verdiği cevapta köylüyü yüksek buğday fiyatına alıştıranın yanlış olduğunu, savaş sonrasında yurtdışındaki ucuz buğdaya karşı köylüyü korumak için yüksek gümrük vergisi koymak gerekeceğini, narh koymayı düşünmediklerini savaşan diğere ülkelerin narh koyarak fiyatını sabitledikleri malların hızla piyasadan kalktığını, bu kez mal sıkıntısı çekildiğini, ihtiyaç mallarının hiç olmamasından pahalı olmasının daha makbul olacağını söylemişti³²³. Narh konulmasının mal fiyatlarını artırıp mal sıkıntısı yarattığı eleştirisi basında da yer almıştı. İktisadiyat Mecmuasında ihtikarın önlenmesi için narh konulmasına karşı çıkıyor, ticaretin tamamen serbest bırakılmasını ama ihtikar yapanların da mutlaka cezalandırılması gerektiğini belirtiyordu³²⁴.

Milli iktisat politikasının uygulamalarına hükümet ederken göğüs geren Talat Bey, İttihat ve terakkinin 1 Kasım 1918 tarihli son kongresinde yaptığı konuşmada, “harbi umumi uzadığı için levazım, vesaiti nakliye umurunda, muamelatı ticariyede, iâşe işlerinde suiistimali inkar etmenin imkanı yoktur.” demek suretiyle özeleştiri yapmıştır. Talat Bey yurtdışına çıktıktan sonra İttihat ve Terakki

---

³²⁰ Ahmet Emin, “Bizde Sermaye Devri” Sabah, 10 Şubat 1917

³²¹ İkdam, 29 Kanunuevvel 1916

³²² Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C III, Kısım IV, s. 531

³²³ Tefik Çavdar, Talat Paşa, Dost Kitabevi, Ankara, 1984, s. 380-381, Bkz ayrıca Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e, s. 531, Rakım Ziyaoğlu, İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi, İstanbul, 1971, s.219.

³²⁴ “Gala-i İsmar ve İhtikar”, İktisadiyat Mecmuası, yıl 2 S.52(19 Nisan 1333) s. 4-5

yöneticilerinin yargıldığı Örfi İdare Mahkemesinde sanıklara sorulan sorulara savunma niteliğinde verdiği cevaplarının kitap halinde basıldığı eserde, yolsuzluklara da değinmiştir. Talat Bey, savaş sırasında iaşe alımlarında yolsuzluk yapıldığını, kendilerinin bu eylemleri yapanları cezalandıramadıklarını ancak kendilerinden sonraki hükümetlerin bu yargılanmayı yapmaları gerektiğini belirtip sorumluluğu kabul ettiğini yazmıştır³²⁵.

Bir taraftan sorumluluğu kabul ederken diğer yandan parti içinde siyasi rakibi asker kişileri de suçlamaktan geri kalmamıştır. Bazı subayların karıştıkları yolsuzlukları tespit edip Harbiye Nezaretine bildirdiklerini, İsmail Hakkı Paşanın bu zanlıları koruduğunu, Enver Paşanın ise hem İsmail Hakkı Paşayı hem de yolsuzluk yapan diğer subayları koruduğunu, hiçbir ceza işlemi yapmadığını yazmıştır³²⁶.

Talat Bey, savaş yıllarında belediye hizmetleri aksadığından Kara Kemal ve arkadaşlarının hububat satın almak, ekmeklerin pişirilmesi ve dağıtılmasına nezaret etmek üzere belediyeye yardım ettiklerini belirtmiştir. Kemal Beyin bu işi kendi namına milli bir vazife olarak yaptığını, ekmek fiyatlarının fazlalığı yüzünden kazanılan paralarla milli şirketler kurulmasının iktisadi hayatı canlandırdığını, bir İslam bankası kurulması için sermaye biriktirdiğini, Kemal Beyin temiz ve lekesiz bir yurtsever olduğuna inandığını anlatmıştır³²⁷. Talat Bey esnaf cemiyetlerinin iyi niyetle ve milli amaçlarla kurulduğunu cemiyet başkanlarının hiçbir menfaat sağlamaksızın özveriyle çalıştıklarını ama bazılarının akrabalarının ticaretle hiç ilgileri olmadığı halde büyük servetler kazandıklarını anılarında yazmıştır³²⁸.

Zamanın aydın ve yazarlarından Yusuf Akçura'nın milli zengin yaratma politikasını başarılı bulduğunu milli burjuva yaratmanın gerekliliği hakkındaki görüşlerini üçüncü bölümde ayrıntılı anlatmıştık.

ABD elçisi ve Hollanda'nın Nieuwe Rotterdamische Courant gazetesi, yapılan milli zengin yaratma politikasının başarılı olduğunu belirtmişlerdi³²⁹. Aynı dönemde İttihat ve Terakki Partisinin ideologlarından Ziya Gökalp iaşe yolsuzluklarının yaşandığı yıllarda milli ekonomi yaratma çabalarına olumlu

---

³²⁵ Talat Paşa, Hatıralarım ve Müdafaa, Kaynak Yay. 2. baskı, İstanbul, 2006, s. 190.

³²⁶ A.g.e, s. 40

³²⁷ A.g.e, s.154-156

³²⁸ A.g.e, s.42. Bkz ayrıca Tefik Çavdar, a.g.e, s.387

³²⁹ Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, Kaynak Yayınları,1. baskı İstanbul, 1985, s. 77

yaklaşmış, yolsuzluklara ilişkin eleştiri yapmamış³³⁰ ancak Cumhuriyet yıllarında yaptığı değerlendirmelerde, devlet eliyle zengin yaratma politikasını eleştirmiş, başlangıçta çıkar gözetmeksizin işe girildiğini savaş sırasında değişik suiistimallere sebep olduğunu belirtmiştir³³¹.

Kara Kemal esnafı örgütlemek için Belediye kaynaklarına yöneldiğinde, kendisine en büyük muhalefeti zamanın belediye başkanı Cemil(Topuzlu) Paşa yapmış, belediyenin daha ucuz fiyata un tedarik etme imkanı varken Kara Kemal'in kurduğu iaşe teşkilatından pahalı fiyata alınmasını, Kara Kemal'in savaş yıllarında İstanbul halkını sefaletle mahkum etmesini, yaşam boyunca hiç affetmediğini ve Kara Kemal'e beslediği kininin hiç azalmadığını anılarında yazmaktan çekinmemiştir³³².

Savaştan sonraki mütareke döneminde de en çok konuşulan konu iaşe meselesi ve savaş zenginleri olduğundan mütareke dönemi başlangıcında Meclis-i Mebusan 5. şubesi tarafından yürütülen soruşturmanın ve Örfi idare mahkemesinin yaptığı yargılama ile Cumhuriyetin kurulmasından sonra yapılan İzmir suikastı yargılamalarının en önemli konularından birisi iaşe meselesi ve savaş sırasında yapılan yolsuzluklar olmuştur³³³.

Ankara İstiklal Mahkemesi savcısı Denizli Mebusu Necip Ali Bey, esas hakkındaki iddianamesini okurken Kara Kemal önderliğinde kurulan şirketler ve

---

³³⁰ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C III, Kısım IV, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1991 s. 521

³³¹ İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Kör Ali İhsan(İloğlu) Bey ve temsili Meslek Programı", Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Sorunlar(1923-1938), İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yay., İstanbul, 1977, s.283-344

³³² Cemil Topuzlu, anılarında "...halkı aç bırakan bu adama karşı sönmez bir kinim vardır. Onun bir tavuk kümesinde kendi hayatına nihayet vermesi, yaptığı fenalıkların cezasını eliyle tayin etmesi bile kalbimde ufak bir merhamet hissi uyandırmamıştır. Umumi harp senelerinde zavallı vatandaşlarımı sefaletle mahkum eden Kara Kemal, arkasından fatiha okumadığım yegane ölüdür. Ve eminim ki cenabı hak da onun günahlarını affetmemiştir. "Operatör Cemil (Topuzlu) Paşa Hatıraları", Canlı Tarihler, No: VIII, Türkiye Yay. 1945, s. 94. Cemil(Topuzlu) Paşanın belediye başkanlığından alınmasından sonra belediye başkanı olan ve Kara Kemal'in örgütlerinden pahalı un alan İsmet Bey de trajik biçimde 1917 yılında İstinye'de denize düşerek boğulmuş, cesedi bir hafta sonra denizden çıkarılmıştır, Ziyaoğlu Rakım, a.g.e, s.207

³³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman S. Kocahasanoğlu, İttihat ve Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması, Temel Yay. İstanbul, 1998, ayrıca Selma İlkan- Faruk İlkan, Ankara İstiklal Mahkemesi Resmi Zabıtlar, Simurg Yay, İstanbul, 2005. Bu mahkemeler savaştan sonra kurulmuş ve İttihat ve Terakki liderlerini iaşe yolsuzluğunu da sanıklara isnat ettirmişti. Savaş sırasında İttihat ve Terakki Partisi iktidarda iken kurulan Divan-ı harp mahkemesinde ise yargı makamı iaşe meselesini hiç gündeme getirmemiş ancak hükümet darbesi suçlamasıyla yargılanan İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden Hüsrev Sami parti genel merkezinin ülke geneline çok kötü örnek olduğunu, Trabzon'da kendisi parti müfettişi iken bölge memurlarının ticaret yaptıklarını belirtmiştir, Mustafa Ragıp Esatlı, İttihat ve Terakki, Hürriyet Yayınları, 1. baskı İstanbul, 1975, s. 636

Heyeti Mahsusa-i Ticariye gibi tekelci kuruluşların komünizm felsefesine uygun olarak ferdi değil cemiyeti öne çıkardığını, iyi sonuç vermediğini, toplumda hoşnutsuzluk, düşmanlık ve güvensizlik doğurduğunu belirtmiştir³³⁴.

B- Men-i İhtikar Komisyonu :

İttihat ve Terakki Hükümeti iâşe yolsuzluklarıyla ilgili olarak mecliste, partide ve basında yoğun eleştiri alınca, “İhtikarın Meni Hakkında Kanuni Muvakkat” adıyla 14 maddelik geçici bir kanunu İttihat ve Terakki Hükümetine 24 Mayıs 1917 tarihinde çıkarttırmıştı³³⁵.

Vurgunculuğun önlenmesi diye bugünkü Türkçe ile adlandırabileceğimiz bu geçici kanunda dahiliye nazırı başkanlığında bir komisyon kurulması yazılıydı. Komisyonun görevi, iâşe heyetinin ilgi alanına giren konular dışındaki alımların ne kadarının toptan ne kadarının perakende olduğuna karar vermek, perakende satış fiyatlarını belirlemek(etiketlenmesini sağlamak), toptan eşyanın depolanacakları yerleri tayin etmek, depo edilmeyen malların kaçak olduğuna karar vermek idi. Heyetin kararlarına uymayanlar hakkında verilecek para ve hapis cezaları geçici kanununda yazılmış, geçici yasaya muhalefet edenlerin örf-i idare(sıkıyönetim) mahkemelerinde yargılanmasını kurala bağlamıştı.

Talat Bey fiyatlara müdahale edilmesine prensipte karşı olmasına rağmen yoğun şikayetler sonucu muhalif sesleri bir süre oyalamak üzere bazı malların fiyatlarını sabitlemeyi geçici kanuna koydurmuştu. Geçici kanuna göre kurulan *Men-i İhtikar(Vurgunculuğun Önlenmesi) Komisyonu* başkanı dahiliye nazırı(Talat Bey) idi. Başkan yardımcısı İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit(Yalçın), diğer iki üyesi İttihat

---

³³⁴ Selma İlkan-Faruk İlkan, a.g.e, s. 690-691. Buna benzer ama analitik bir değerlendirmeyi Zafer Toprak yapmıştır. Türk milliyetçiliğinin milli iktisat boyutunun Alman iktisat geleneğinden etkilendiğini, Alman romantizminin İttihatçıların baskıcı yöntemleriyle bağdaştırıldığını ve sonuç olarak bireyin ikinci plana itildiğini, devlet ve cemiyetin öne çıktığını yazmıştır. Zafer Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, s. 7

³³⁵ Düstur, 2. tertip, c. 9, s.687-689.

ve Terakki önderlerinden Doktor Nazım ve Doktor Rasuhi beyler, beşinci üye ise dahiliye nazırlığı hukuk müşaviri Osman Bey idi³³⁶.

Osmanlı Anayasası gereği geçici kanunlar en kısa zamanda mecliste görüşülmek zorunda olduğundan, bu geçici kanun mecliste görüşülürken, iaşe yolsuzluğunu en çok eleştiren partinin İstanbul mebusu Hüseyin Cahit(Yalçın) Bey, *Meni İhtikar Komisyonuna* seçilmişti. Geçici kanunun 3. maddesinde komisyonun iaşe heyetinin ilgilendiği konular dışındaki malların satılmasındaki vurgunculuğu önlemeyi araştırması hükmü olduğundan, komisyon üyesi Hüseyin Cahit Beyin de anlarında sözünü ettiği gibi komisyon sadece Avrupa'dan ithal edilen mallardan edinilecek karın makul bir seviyeye çekilmesini sağlamak üzere görev yapacaktı³³⁷. Komisyonun diğer üyesi Dr. Rasuhi Bey Ankara İstiklal Mahkemesinde verdiği ifadesinde komisyonunun patiska ve ayakkabı fiyatlarının bir günde yüksek oranda artması üzerine kurulduğunu bildirmişti³³⁸. Nitekim komisyon bir beyanname yayınlarak, sadece ayakkabı, deri ve kösele ile yün kaşmir, çuha, şayak, patiska, basma gibi ithal malların miktarlarını, kimden aldıkları, kaçta alıp kaçta satacaklarını 10 gün içinde Türkçe bir defter ile beyan etme ve vitrinlerinde etiket bulundurulması zorunluluğunu getirmişti³³⁹.

Geçici kanun, yayınından 25 gün sonra meclisi mebusanda görüşülmüş, 18 Haziran 1917 tarihinde, 3 maddelik “İhtikarın Meni Hakkında Kanun” yayınlanmıştı. Kanunun 1. maddesinde, dükkanında mal mevcut olduğu halde satmayan, ihtikarı önleme komisyonunun emir ve ihtarlarına uymayan esnaf ve tüccarın geçici kanuna göre alacağı hapis cezaları azaltılmış, para cezaları artırılmıştı³⁴⁰.

Men-i İhtikar kanununun ve komisyonunun, iaşe işlerine karşı eleştiri yapanları kandırmaya yönelik göz boyama kanunu olduğu belliydi. En fazla yolsuzluk iaşe heyeti ve ona bağlı bölge iaşe teşkilatlarında yapılmış olmasına rağmen, komisyon iaşe heyetinin ilgilendiği iaşe işlerine bakamayacaktı. İaşe

---

³³⁶ Ankara İstiklal Mahkemesindeki ifadesinde Küçük Talat Bey, meni ihtikar komisyonuna seçilecek üyelerin belirlenmesi için Talat Beyin parti meclisi umumisine geldiğini ve namuslu üç kişinin atanmasını rica ettiğini meclisi umuminin de Cahit, Dr Nazım ve Dr. Rasuhi Beyleri uygun gördüğünü söylemiştir. Selma İlkan-Faruk İlkan, Simurg Yay, İstanbul, 2005, s. 14, 24

³³⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul, 1976, s.239

³³⁸ Selma İlkan-Faruk İlkan, a.g.e s. 178

³³⁹ *Sabah*, 27 Mayıs 1917

³⁴⁰ *Düster*, II. Tertip, cilt 9, s. 695-696.

komisyonu başkanı da iâşe işlerini yöneten dahiliye nazırı idi. Hem yolsuzlukların en yoğun yaşandığı iâşe komisyonuna, hem de yolsuzlukları önleme komisyonuna aynı bakan başkanlık ederse, amacının yolsuzlukları önlemek olmadığı çok kolay anlaşılırdı. Nitekim Dahiliye Nazırı Talat Bey, Men-i İhtikar Komisyonunun hiçbir çalışmasına katılmamış, diğer üyeler de yalnızca İstanbul'un manifatura ticaretini denetlemekle yetinmişlerdi³⁴¹.

Osmanlı Devletinin savaş sırasında İngiltere ve Fransa'dan yaptığı ithalat kesilince İstanbul tüccarının elinde bulunan giyecek stokları bir süre normal fiyatlardan satılmış, stoklar tükenince manifatura fiyatları 5-6 kat artmıştı. Fiyatlar arttığı için halk ithal giyecek alamıyor, aynı mal tüccarlar arasında her el değiştirdikçe daha da değerleniyordu³⁴².

Komisyon fiyatlara sınırlama getirerek yetki alanına giren malların tek, tek satış fiyatlarını belirledi³⁴³. Fiyatlara narh konulmasına manifaturacı tüccarın tepkisi İstanbul'daki malların Anadolu'ya kaçırılması şeklinde oldu. Tüccarın bu hareketine karşılık Men-i İhtikar komisyonunun benzerlerinin Anadolu kentleri için de kurulması tartışılmış ancak Anadolu halkını maldan yoksun bırakmamak gerekçesiyle bu görüş kabul edilmemişti³⁴⁴. Komisyon tüccardan stok listesini bildirmesini istediğinde, hükümete stok beyanı veren az sayıdaki tüccarın malı karne karşılığı satılmıştı. Karne ile halka mal dağıtma işi mahalle imamlarına verilmiş ancak karnelerin imamların evinden dışarı çıkmadığı görülmüştü. Komisyon Anadolu'ya belgesiz mal gönderenleri denetlemek istediğinde denetçiler bu ticareti yapmak istemişler, bu girişim de sonuçsuz kalmıştı.

Komisyon İstanbul'daki fiyatları aşağı çekebilmek için Avrupa'dan ucuz fiyata tekstil ürünleri ithal etmiş, ancak ucuz mal geldiğini öğrenen Topal İsmail Hakkı Paşa, İstanbul tüccarı ile anlaşıp askeri kamyonları malların bulunduğu depolara yanaştırmış, ucuz fiyattan malları almış, piyasada mal kalmayınca tekstil ürünleri halk için pahalılaşmıştı³⁴⁵. Devletin iki değişik organının çekişmesi halkın yokluk çekmesine neden olmuştu.

---

³⁴¹ Hüseyin Cahit Yalçın, a.g.e, s. 252.

³⁴² A.g.e. 239

³⁴³ Sabah, 15 Haziran 1917

³⁴⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, a.g.e, s. 240

³⁴⁵ Dr. Nazım Beyin Ankara İstiklal Mahkemesindeki ifadesi, Selma Ilıkan-Faruk Ilıkan, a.g.e s. 234

Meni İhtikar Komisyonu tarafsız biçimde çalışmamış, yolsuzluk yapanlara engel olmak yerine, yabancı ortaklı şirketleri denetlemiş, Müslüman işadamlarının şirketlerine dokunmamıştı. Komisyonun görev alanının sınırı tüccarın etnik kimliği ile de ilgiliydi. Avrupa'dan resmi işe kurumları dışında mal ithal edenler genelde gayrimüslim tüccar olduğundan komisyonun denetim alanına çoğunlukla gayrimüslim Osmanlı yurttaşları girmektedir. İhtikar nedeniyle ceza alan kişiler arasında etnik kimlik ayrımı yapılmadığı izlenimi vermek üzere narh ile belirlenmiş fiyattan daha yüksek fiyata mal satan bazı bakkallara bir hafta ile onbeş gün içinde değişen hafif hapis cezaları verilmişti.

Osmanlı Devletinin müttefiklerinde de işe işleri devlet tarafından yürütülmüş, müttefik ülkelerde de yolsuzluklar yaşanmış ancak Omsalı Devletindeki göstermelik yasanın aksine Avusturya Ticaret Bakanlığı da ihtikarı önleme kanunu çıkartmış, gazetelerde her gün ihtikar yapan tüccarların uzun listelerini yayınlattırılmıştır³⁴⁶.

Zaten Osmanlı Hükümeti tarafından komisyona seçilen üyelerden başkan hiç çalışmalara katılmamış, ikisinin mesleği doktorluk birinin gazetecilik olması ve ticari konulara uzak olmaları da düşündürücüdür. Komisyona seçilen kişilerin özellikleri bile bu komisyonun göstermelik olduğunu anlamaya yetmekteydi³⁴⁷. Bu pozitif ayrımcılık sayesinde kendilerine denetim gelmeyeceği garantisi içindeki yeni kurulmuş Müslüman yurttaşların şirketleri cesur biçimde fahiş fiyatla mal satmaya devam etmişlerdi³⁴⁸. Meni İhtikar Komisyonu faydadan çok zarar getirmiş, nereye el attıysa oradaki mallar ortadan kaybolmuş, fiyatlar artmaya devam etmişti³⁴⁹.

---

³⁴⁶ İktisadiyat Mecmuası, yıl 2, S. 52(19 Nisan 1333), s.4

³⁴⁷ Selma İhkan-Faruk İhkan, a.g.e s. 695

³⁴⁸ Zafer Toprak, Milli İktisat Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 1995, s. 113. Bu fikrin aksini yazan Hüseyin Cahit Yalçın, komisyonun emrinde polis olduğunu, fahiş fiyatla mal alan kişilerin komisyona kolaylıkla şikayete geldiğini, şikayet edilen tüccarın polis marifetiyle komisyona getirildiğini, aldığı fazla parayı geri verdiğini, bu eylemi iki kez yapmanın tutukevine gönderildiğini belirtmektedir. Hüseyin Cahit Yalçın a.g.e. s.253. Tefik Çavdar da Men-i İhtikar Komisyonu başkanının dahiliye nazırı olması sebebiyle polis kuvvetlerinin seri baskınlar yaparak karaborsacıların istif ettikleri malların ortaya çıkarıldığını yazmaktadır. Tefik Çavdar, a.g.e.s. 382. Küçük Talat Bey istiklal mahkemesinde verdiği ifadesinde komisyonun günde sadece birkaç saat çalıştığını bildirmişti, Selma İhkan-Faruk İhkan, a.g.e s. 24, Dr. Nazım Bey, komisyonun bir katip bir de komiser dışında çalışanı olmadığını söylemiştir, Selma İhkan-Faruk İhkan, a.g.e s. 223

³⁴⁹ Meni İhtikar Komisyonu faydadan çok zarar verince halk arasında alaya alınmış ve adına vurgunculuğun anası anlamına gelen "Maderi İhtikar" yakıştırması yapılmıştır, Rakım Ziyaoğlu, a.g.e, s.232

C- Milli Zengin Yaratma Amaç mıydı, Araç mıydı?

Milli sermaye ve milli şirketler yaratılmasının merkezinde bulunan Talat ve Kemal Beyler, Heyeti Mahsusa-i Ticariye'nin asıl amacının İstanbul'un iâşesini sağlamak olduğunu ancak bu iş yapılırken edinilen kârla milli şirketler kurulduğunu belirtmişlerdir. Ancak İttihat ve Terakki Partisi üyeleri İstanbul İl Başkanı Kara Kemal ve belediye Başkanı İsmet Beyin yeni yaratılan zenginlerle ilişkisinden rahatsız olmuşlar 1916 yılı kongresinde iâşe hizmeti sırasında yaşanan yolsuzlukların açıklanmasını parti yöneticilerinden istemişlerdi.

İttihat ve Terakki Fırkasının en etkin lideri Talat Bey 1916 kongresinde iâşe işinden sermaye biriktirilmesi ile milli şirketlerin kurulmasının kendi bilgisi dahilinde yaşandığını bildirmiş, eleştirilerin dozunun artması üzerine partiden istifa tehdidinde bulunabilecek aşamaya gelmişti³⁵⁰. Talat Paşa gibi partinin sivil liderlerinden Cavid Bey de Kara Kemal ve sermaye birikimi yapma uğraşı veren partilileri savunmak zorunda kalmıştı. 1917 bütçesi görüşülürken iâşe müdürlüğündeki yolsuzluklara cevap veren Cavid Bey, sermaye birikimi yaratmanın faydasının bu amaçla yapılmış yolsuzluklardan çok daha önemli olduğunu vurgulamıştı³⁵¹.

Kara Kemal eleştirilere karşı yazılı olarak verdiği raporda, asıl amaçlarının İstanbul'un iâşesi olduğunu ticaretle uğraşmak gibi bir amaçlarının olmadığını belirtmişti³⁵². Aynı raporda Kemal Bey, Anadolu'dan mal almak suretiyle hem İstanbul halkına daha uygun fiyatla zahire sattıklarını hem de Anadolu'daki üreticinin malının fiyatını 20-25 paradan 60 paraya çıkardıklarını üretici ve tüketici lehine çalıştıklarını vurgulamıştı.

³⁵⁰ Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, Kaynak Yay, 1. baskı, İstanbul, 1985, s. 61

³⁵¹ Cavid Bey, Mütareke döneminde Meclis-i Mebusan 5. şubesine verdiği ifadesinde kendisinin hükümette bulunmadığı zamanlarda kurulan İtibarı Milli Bankası'nın kısa zamanda 2.000.000 lira sermaye topladığını, devlet eliyle sermaye birikimi yapılmasını diğer batılı devletlerin de uyguladıklarını, hükümetin bu uygulamasından iftihar ettiğini söylemiştir. Cavid bey gene kendisinin hükümette bulunmadığı zamanda hükümet eliyle şirket kurulmasını tasvip etmediğini, kendisinin serbest rekabet şartlarını daima savunduğunu, hükümet ne kadar dürüst olursa olsun devlet eliyle şirket kurulmasında yolsuzluk yaşanacağını komisyona bildirmiştir. Osman S. Kocahasanoglu, İttihat ve Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması, Temel Yay, İstanbul, 1998, s. 366-367. Bkz. ayrıca Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C III, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Yay. 2. baskı, Ankara, 1991, s. 539

³⁵² "İâşe Meselesi", Tanin, 13 Teşrinievvel 1916

Ancak raporunun devamında İttihat ve Terakki Partisinin savaş öncesi iç muhalefet ve dış devletlerle uğraşmaktan ekonomiye eğilemediğini, iktisadi savaşın da en az siyasi savaş kadar önemli olduğunu bu amaçla geniş tabanlı (ortaklı) üç anonim şirket kurduklarını belirtmişti.

Partili olmayan ama partiye üyelerinden daha fazla hizmeti dokunan belediye başkanı İsmet Bey, belediye meclisimde yaptığı konuşmada yaptıkları uygulamanın amacının halkın temel ihtiyaç maddelerini karşılamak olduğunu, bu temel ihtiyaç maddeleri dışındaki malların ticaretine hiç müdahale etmediklerini, temel felsefelerinin *serbest ticaret* olduğunu, Almanya, Avusturya gibi ülkelerde ise tüm malların alım satımının devlet tarafından yürütüldüğünü, ayrıca Osmanlı Devleti içerisinde savaş öncesi piyasanın 3-5 kalantorun elinde olduğunu, piyasayı onlara terk etmeleri durumunda fiyatların geçmiş savaşlarda olduğu gibi çok daha fazla artacağını söylemiştir³⁵³.

Partinin lideri Talat Bey de aynı kongrede iâşe yolsuzluklarına ilişkin eleştirileri yanıtlarken Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin faaliyetleri sırasında ülkenin iktisadi kurtuluş yolunu gördüklerini, ekonomik gelişme için örgütlenmeye gerek olduğunu anladıklarını ve ellerine geçen sermaye ile iktisadi örgütlenmelere gitmekten ötürü gururlu olduklarını söylemiştir. Talat Bey, dünyadaki tüm gelişmelerin örgütlü kitlelerle mümkün olabileceğini, hükümet olarak iktisadi kuruluşları örgütlemelerinin ülkeye yararlı olacağını anlatmıştır. Sadece İstanbul'da değil Anadolu'nun birçok vilayetinde yeni şirketler kurulduğunu, ellerindeki sermaye ile milli bir banka kurmayı amaçladıklarını dile getirmiştir³⁵⁴.

Talat Bey kongrede siyasi kaygılarla böyle konuşsa da Osmanlı Devleti yenildikten sonra Avrupa'da savunma niteliğinde yazdığı anılarında, önceki savaşlarda Türk olmayan unsurların zenginleşirken Türk unsurların can ve mal kaybına uğradıklarını, bu savaşta ise milletin asli unsurlarını ticarete sevk ettiklerini onlara ticari kolaylıklar sağladıklarını belirtmiştir³⁵⁵. Talat Paşanın değişik zamanlardaki bu iki ifadesinden, hem İstanbul'un iâşe hizmetini yürütme amacıyla

³⁵³ "Mühim Bir Mesele: Havayic-i Zaruriye", Tanin, 22 Ağustos 1915

³⁵⁴ Tefik Çavdar, Talat Paşa, Dost Kitabevi, Ankara, 1984, s. 378. Bkz ayrıca Selma Ilkan-Faruk Ilkan, Ankara İstiklal Mahkemeleri Resmi Zabıtlar, Simurg Yay, İstanbul, 2005, s. 691; Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e, s. 529

³⁵⁵ Talat Paşa, Hatıralarım ve Müdafaam, Kaynak Yay, 2. baskı, s.42. Bkz ayrıca Tefik Çavdar, a.g.e, s. 387

olduklarını, hem de sermaye birikimi yaparak milli şirketler kurmak istediklerini ama birinci önceliklerinin milli sermaye birikimi oluşturmak olduğunu anlamaktayız.

İaşe işlerinin merkezinde bulunan Kara Kemal meclis 5. şubesine verdiği ifadede, kendisinin yönettiği şirketler ve kurumların fahiş fiyatla mal satmadığını, bazı tüccarın pahalı satmasına engel olmak için piyasada kilosu 35 kuruşa satılan pirinci de kendi şirketlerinde 19 kuruşa satılan pirinci de satın alıp askeri birliklere ve halka dağıttığını, 9 kuruşa aldığı fasulyeyi tüccar 20 kuruşa satarken kendisi 10 kuruşa halka sattığını bu sayede piyasa fiyatlarını aşağı çektiğini söylemiştir³⁵⁶.

İttihat ve Terakki Hükümetinin maliye nazırı Cavid Bey, korumacı ekonomiye karşı çıktığı için her fırsatta serbest rekabet ortamında milli sanayici ve tüccar sayısının artmasını savunmuştu. İaşe işleri sırasında edinilen kazançlarla milli şirketler kurulmasını tasvip etmemiş ve Talat Beyin amacının bu kazançla kendisine bağlı örgütler oluşturmak olduğunu belirtmiştir³⁵⁷.

Savaş sırasındaki iaşe hizmeti yapılırken, bazı kişilerin yolsuzluk suretiyle zengin olduğu konusunda iaşe işinin merkezindeki kişiler de dahil herkeste fikir birliği mevcuttur. Ancak hükümet yetkilileri asıl amaçlarının iaşe temini olduğunu, hükümeti eleştirenlerin ise asıl amacın milli şirketler kurmak için sermaye biriktirmek olduğunu söylemişler, hükümet ve partinin her iki amacı da eşit derecede önemseydiğini tartışmamışlardır.

Savaş başladığında Osmanlı ithalatının savaş öncesine göre %3 seviyelerine inmesi fiyatları çok artırmıştır. İttihat ve Terakki Partisi iaşe işini üstlenmese de aynı pahalılığın devam edeceği ortadadır. Hatta İttihat Terakki Partisinin müdahalesi olmadığında fiyatların daha da artmış olacağı bile rahatlıkla söylenebilir. Parti iktidarda olduğu için hayat pahalılığını önlemek hem görevi hem de dayanmak istediği halk kitlelerinin desteği için zorunlu idi. Hayat pahalılığından partinin uzun vadede çıkar sağlaması düşünülemez. Hem pahalılığı önlemek, hem de partiye bağlı zengin kişi ve şirketler oluşturmak birbirine paralel amaçlar olabilmıştır. İki amaç savaş sırasında birbirleriyle çoğu kez çelişmemiş, çeliştiğinde sermaye biriktirme amacı öne geçmiştir.

---

³⁵⁶ Osman S. Kocahanoğlu, a.g.e, s. 477-478. Kemal Bey komisyona verdiği ifadede, eğer vurgun yapmak isteseydi, milyonlarca lira kazanabileceğini ama bunu yapmayıp halkı ekmezsiz bırakmadığını söylemişti.

³⁵⁷ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e, s. 539

Sermaye biriktirmenin daha öncelikli olduğu örneği Kara Kemal ile Belediye başkanı Cemil Paşa arasında yaşanan olayda ortaya çıkmıştır. Kemal Bey, Cemil Paşayı daha pahalı un almaya ikna edemeyince, üzerinde siyasi baskı kurmuş, onu belediyeden uzaklaştırmıştır. Bu uygulamada parti ve hükümet tercihini sermaye biriktirme amacını gerçekleştirmede kullanmıştır.

Maliye nezareti görevine 1917 yılında yeniden atanan Cavid Bey, iâşe için maliye nezaretinin 1915 yılında sadece İstanbul'a ayırdığı tahsisatın 150.000 lira olduğunu öğrenince bu fahiş tahsisatı araştırdığını ve un çuvallarının 27 kuruşa alınabileceğini, İstanbul'un toplam un ihtiyacının da 5 bin liralık bir ödeneği geçmeyeceğini öğrendiğini, bunu bakanlar kurulunda gündeme getirdiğinde, diğer bakanların İstanbul aç kalır bahanesiyle eski düzenden yana olduklarını, belirtmiştir³⁵⁸. Burada da sermaye birikimi amacının öne geçtiğini görmekteyiz.

İâşe hizmetinin tamamen belediye sorumluluğunda olduğu zamanlarda belediye başkanı İsmail Canbulat ile esnaf dernekleri karşı karşıya gelmiş, parti örgütü esnaf derneklerinden yana tavır alarak iâşe amacını ikinci önceliğe itmişti.

Asıl amacın İstanbul'un iâşesini temin etmek olması halinde bu işi üstlenen kişi veya kuruluşların görevlerini kar amaçlı değil kamu hizmeti amaçlı yapmaları gerekirdi. Merkezi İâşe Heyeti yurtdışından şeker ithal etme kararı verdiğiğinde, daha önce Avusturya ile şeker ithalatı anlaşması yapmış olan Kemal Beyin kontrolündeki Milli Kantariye İthalat A.Ş.'ne komisyon ödemiştir³⁵⁹. İkisi de kamu hizmeti yaptığı iddiasıyla kurulmuş olan devlet destekli kuruluşlar arasındaki komisyon ödemesi, sermaye biriktirme amacının daha öncelikli olduğunu göstermektedir.

Kemal Beyin iâşe nazırı olduğu dönemde nazırlık elinde hem değirmen hem de buğday olmasına rağmen tüccardan yüksek fiyatla alınan un fırınlara veriliyordu. Talat Paşa kabinesinin istifasından sonura iâşe nazırlığına atanan Celal Muhtar Bey, nazırlık elinde bulunan değirmenlerde tüccarın buğday öğütmesini yasaklayıp nezaret tarafından satın alınan buğdayların öğütülmesi kararını çıkardığında fırınlara gelen unun çuval fiyatları bir anda 28-30 liradan 18-19 liraya düşmüştü³⁶⁰. Bu uygulama da birinci önceliğin sermaye biriktirmek olduğunu göstermişti.

³⁵⁸ Cavid Beyin meclis 5. komisyonuna verdiği ifade, Osman S. Kocahanoğlu, a.g.e, s. 368

³⁵⁹ İstanbul'un İâşe Meselesi", İkdam, 7 Mart 1917

³⁶⁰ Tanin, 19 Teşrinievvel 1919

D- Hayat Pahalılığı ve Nedenleri:

Savaş süresince iaşe hizmetlerinde yaşanan yolsuzluğu ve milli sermaye biriktirme çabalarına yöneltilen eleştirileri daha iyi değerlendirebilmek için hayat pahalılığının nedenlerini ayrı bir başlık altında incelemeyi uygun bulduk.

Osmanlı ithalatının savaş öncesine göre %3 seviyelerine inmesi fiyatları artıran en önemli etken idi. 1838 serbest ticaret antlaşmasının uygulandığı 1838-1914 yılları arasında Osmanlı devletinin sanayi malı ihtiyacının tamamı ile yiyecek mallarının önemli bölümü ithal ile karşılanmaktaydı. Kara Kemal, Partinin 1916 yılı kongresine sunduğu raporda, iğneden ipliğe kadar ihtiyaçların Avrupa'dan ithal edildiğini, en temel besin maddesi olan ekmeklik buğdayın Romanya, Rusya ve Marsilya'dan ithal edildiğini, seferberliğin ilanından sonra Çanakkale Boğazının kapanmasıyla un yokluğu başladığını belirtmiştir³⁶¹. Yerli sanayisi ve ulaşım ağı olmayan Osmanlı Devletinin savaşta yokluk ve pahalılık çekmesi, Tanzimat ile birlikte uygulanan batıya teslimiyet politikasının kaçınılmaz sonucu olmuştur.

Bu sonuç kendisini en çok savaş zamanında hissettirmiştir. İngiltere ve Fransa mallarının açık pazarı halindeki Osmanlı Devleti, bu iki ülkeye savaş açtıktan sonra çok ciddi mal sıkıntısı çekmiştir. Osmanlı Devleti, tarihinde İngiltere ile o zamana kadar sıcak savaş yapmamış, Fransa ile büyük Fransız devrimi sonrası güneyde ve batıda yerel muharebeler dışında topyekûn sıcak savaş yaşanmamıştı. İlk kez bu iki büyük devlete, aynı anda uzun süreli topyekûn savaş açmanın sonucu olarak Osmanlı Devletinin bu ülkelerden almakta olduğu malların sevkıyatının kesilmesinden başka savaşa girmeyen ülkelerin Osmanlı Devletine yaptıkları mal ihracatı da durmuştu. Çünkü İngiliz ve Fransız savaş gemileri Akdeniz ve Kızıldeniz, Rusya Karadeniz sahilleri ve limanlarını ablukaya almışlardı. İstanbul ve Çanakkale boğazından dışarıya gemi çıkaramayan Osmanlı devletinin, diğer savaşlarda yaşananandan daha fazla mal sıkıntısı ve yokluk çekeceği gün gibi ortadaydı.

Seferberliğin ilanından sonra kurulan *tekalif-i harbiye komisyonları* buğday, koyun, patates, fasulye, nohut gibi temel ihtiyaç maddelerinin %25 ne el koymuştu. Bu mükellefiyet de piyasadaki mal darlığını ve dolayısıyla fiyatları artırmıştı.

---

³⁶¹ “İaşe Meselesi”, Tanin, 7 Teşrinievvel 1916

İstanbul Belediye Başkanlığı yapan İsmet Bey, İngiltere ve Fransa'dan mal ithal etmenin serbest olduğu ve sadece Rusya ile savaş yaşanan 93 harbi(1877) sırasında ekmeğin fiyatının 2 kuruşa kadar çıktığını bildirmişti³⁶².

Bir başka neden İstanbul tüccarının spekülasyon ve savaş vurgunu yapma alışkanlığıydı. İstanbul tüccarı ağırlıklı olarak Rumlardan oluşuyordu. Daha önceki savaşlarda da Rum tüccar mal spekülasyonu ve fiyat artışı yaparak aşırı kârlar edinmişlerdi. Bu gayrimüslim tüccarın bir kısmı, savaş yıllarında Türklere tanınan pozitif ayrımcılıktan da yararlanmış, tanıdıkları bir Türk'le birlikte ama perde arkasında kalarak ticareti yönlendirmiş, kârını artırmıştı.

Gerek I. Dünya Savaşında, gerekse önceki savaşlarda temel ihtiyaç maddelerinin pahalıya satılması, elinde mal bulunan tüccar veya üreticiyi stokçuluğa teşvik etmekteydi. I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu kentlerinden zahire alımı Anadolu üreticisinin malının değerlenmesine neden olmuştu. Bunu fırsat bilen bazı üreticiler, mallarının tamamını satışa sunmayıp spekülasyon yaparak fiyatı artırma yolunu seçmişlerdi³⁶³. *İktisadi Terbiye* adıyla bir makale yazan Yunus Nadi, insanların para ve ihtikara yatkın olduklarını, tüccar olsun, olmasın avanta gören kişinin buna hayır demeyeceğini ve kamuoyundan saklanıp ortaya çıkamayacağını, buna rağmen ihtikarın gerçek sorumlusunun hükümet olduğunu belirtmiştir³⁶⁴.

İttihat ve Terakki Partisinde genel sekreter ve genel merkezi üyeliği görevlerinde bulunan Dr. Nazım Bey, savaş yıllarında yaşanan hayat pahalılığını, Hıristiyan vatandaşlara getirilen seyahat yasağına bağlamıştı. Elinde ihraç edilecek malını Avrupa'ya götürmek isteyen veya Avrupa'dan mal ithal etmek isteyen Hıristiyan tüccarın seyahat etmesinin savaş zamanında yasaklanması yüzünden mal akışının durduğunu söylemiştir. Dr. Nazım Bey, ticaretin temel koşulu seyahat özgürlüğü olduğu için seyahat edemeyen tüccarın İstanbul'a mal getirememesi yüzünden pahalılık olduğunu Ankara İstiklal Mahkemesindeki duruşmalarda söylemiştir³⁶⁵. Ancak İngiltere ve Fransa'nın deniz ablukasına rağmen İstanbul tüccarının halka normal fiyatlardan mal getirebileceğini sanmak fazla iyimserlikti.

---

³⁶² Tanin, 22 Ağustos 1915

³⁶³ "Yeni Mahsul", *İktisat Mecmuası*, yıl 3, S. 64(14 Eylül 1333) s. 6

³⁶⁴ Yunus Nadi, "İktisadi Terbiye" *Tasvirî Efkar* 24 Mayıs 1917

³⁶⁵ Selma Ilkan-Faruk Ilkan, a.g.e, s. 223

Hükümet bazı mallara narh koyarak fiyatları düşürmeyi denemiş, narh konulan mallar piyasadan kalkmış, piyasaya aşırı pahalı fiyat egemen olmuş, fiyat artışlarını engellenememiştir. İthalatın düştüğü, Anadolu'daki ürünlerin İstanbul'a ulaşamadığı ortamda hem mal bolluğu, hem de ucuzluk sağlamak mümkün olmayınca, iâşe teşkilatı da tüccar gibi davranmış, aşırı fiyat artışı yapmadan ama karını da ihmal etmeyerek sürümü çok olan mal satışı yapıp sermaye biriktirmiştir³⁶⁶. Talat Bey, gerek Osmanlı Devletinde, gerekse müttefik devletler iâşe uygulamalarında narh konulan malların piyasadan çekilerek el altından yüksek fiyata satıldığını, bu uygulamanın fiyatları düşürmediğini söylemiştir³⁶⁷.

4 yıllık savaş sırasında fiyatlar bazı mallarda bire beşbin kat artmıştı. Halkın en temel ihtiyacı olan şeker meşrutiyetten evvel okkası 1,5 kuruş iken savaş yıllarında 300 kuruşa yükselmesine rağmen az bulunuyordu. Birinci kalitede ekmeğe, savaş öncesi 1 kuruş iken savaş sırasında randımanı düşürülmüş ekmeğe 60 kuruşa satılıyordu³⁶⁸. Benzer şekilde okkası 2 kuruşluk peynir 120 kuruşa, okkası 5 kuruşluk et 160 kuruşa, tenekesi 10 kuruşluk gaz 30 liraya yükselmişti³⁶⁹. Rusya'nın 1917 sonlarında savaştan çekilmesiyle Osmanlı ordusu Baku'ye girmişti. Baku'den gelecek petrol ve gaz sayesinde İstanbul'da ucuzluk bekleyenler hayal kırıklığı yaşamışlar, Baku gazı Romanya gazından daha pahalıya satılmıştı³⁷⁰.

Parası olan az sayıda varlıklı aile mal bulamamaktan, ortalama geliri olan kişiler pahalılaştan malları alamamaktan, İstanbul sokaklarındaki binlerce aç insan da yiyecek bulamamaktan mağdur olmuşlardı.³⁷¹ Yoksul halk buğday yerine daha ucuz

---

³⁶⁶ Tarık Zafer Tunaya, Atatürk Dönemi Ekonomik ve Sosyal Sorunlar konulu sempozyumda 9 numaralı tartışma sırasında Kara Kemal'in çok az suiistimal yaptığını söylerken bu görüşe çok yaklaşmıştır. İlhan Tekeli- Selim İlkin, "Ali İhsan Bey ve Temsili Meslek Programı", Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Sorunları(1923-1938), İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yay. İstanbul, 1977 s. 283-344

³⁶⁷ Tasfir-i Efkar, 21 Şubat 1917

³⁶⁸ İstanbul Belediye Başkanı İsmet Bey, İstanbul'da 23 Temmuz 1914 te ekmeğe 55 para narh konulduğunu bu tarihten sonra 1 yıl boyunca ekmeğin 55-60 para fiyatla satıldığını ve hiç sıkıntı çekilmediğini belediye meclis toplantısında beyan etmiştir, Tanin, 22 Ağustos 1915

³⁶⁹ Pahalılık ve yokluk artınca, Padişah sofrasında pirinç yerine bulgur, et yerine patates köftesi, tatlı niyetine üzüm hoşafı servis edilmişti, Rakım Ziyaoğlu, a.g.e, s.229, 235

³⁷⁰ Joseph Pomianowski, Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü(Çeviren Kemal Turan), Kayıhan Yay, İstanbul, 1990.s, 363

³⁷¹ Babıali yokuşundan inerken bir köpeğin kustuğunu ve henüz hazmedemediği fasulye tanelerini gören bir dilencinin koşarak yerde duran fasulyeleri alıp yediğini gören Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C III, Kısım IV, s. 526. Çöp ve yemek artığı bulamadığı için sokaklarda ölen köpekler olduğunu yazan Joseph Pomianowski, Karadeniz yolu kapalı olduğu için Ereğli kömür ocaklarından

olan süpürge tohumundan veya mısır koçanından öğütülen undan yapılma ekmeği bulmak için bile sıkıntı çekmişti³⁷². Pahalılıktan etkilenmeyen sektör basın kuruluşlarıydı. Almanya ve Avusturya hükümetleri İstanbul basın kuruluşlarına piyasa fiyatının beşte birine kağıt satmışlardı. Bu avantaj karşılığında basın organlarında müttefik devletler aleyhine yazı yazılmıyordu³⁷³.

Hayat pahalılığı sayesinde savaş yıllarında *borsa oyuncularını* diye yeni bir gelir grubu türemiş, fiyat farklarından yüksek karlar edinen bu grup mal sahibi olmadan para kazanmıştır. Başkasına ait gaz veya şekeri borsada kağıt üzerinde veya sözleşme satın alan bir borsa oyuncusu, hiçbir şey yapmadan başkasının dükkanında duran bu malı birkaç gün sonra iki misli fiyata bir başka oyuncuya veya tüccara satıp yüksek gelir edinebilmiştir³⁷⁴. İktidarı destekleyen *Tanin* gazetesi borsa konusunda olumlu yazılar yayınlamış, borsada kâğıt üzerinde para kazananların bu faaliyetlerini *iktisadi uyanıklık* olarak nitelemiştir³⁷⁵. İttihat ve Terakki hükümetine savaş boyunca desteğini esirgemeyen Tekin Alp de, borsada kağıt üzerinde yüksek miktarda para kazanmayı Türkiye’de kapitalizmin gelişmeye başlamasının bir işareti olarak yorumlamış, milli anonim şirketlerin kar etmesinin bu şirket hisselerine rağbeti artırdığını, bu gelişmelerin savaş sonrası da devam edeceğini bildirmiştir³⁷⁶.

E- Sonradan Yapılan Eleştiriler:

Milli İktisat politikasının uygulamaya konulduğu yıllardan sonra olayı inceleyen yazarlar arasında da yeni zengin yaratma politikasının teorisi ve uygulamasına yönelik olarak olumlu ve olumsuz eleştiriler yapılmıştır.

İzmir İktisat kongresinin toplandığı zaman İleri gazetesinin 10 Şubat 1923 tarihli sayısında Feridun Fikri 1914-1918 yılları arasında oluşturulan milli tüccarın

---

kömür sevkiyatı yapılamadığından, boğazın iki yakasındaki ormanların kesilip yakıldığını anlatmıştır. Joseph Pomiankowski, a.g.e, s.363

³⁷² Rakım Ziyaoğlu, a.g.e, s.216. Bkz ayrıca Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e, s. 534

³⁷³ Ayrıntısı için bkz. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni C I*, İstanbul, 1977, s. 268

³⁷⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, C III, Kısım IV, s. 530

³⁷⁵ “İktisadi Uyanıklık” *Tanin*, 21 Teşrinisani 1916

³⁷⁶ Tekin Alp, “Kapitalizm Devresi Başlıyor”, İktisadiyat Mecmuası, yıl 2, S. 67(8 Teşrinisani 1916), s. 1

ülkeye hizmetlerini övmüş, iktisat kongresinin milli tüccar ve esnafı yeniden desteklemeyi hedef almasını kongreye önermişti³⁷⁷.

Dönemi yaşamış tarihçilerden Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, adlı eserinde azınlık Osmanlılarının önceki savaşlarda zenginleşip Osmanlı Devleti aleyhine uygulamalar içerisine girmelerinin sonucu olarak, milli zengin yaratma amaçlarının doğal ve haklı olduğunu ancak çok beceriksizce uygulandığını yazmıştır³⁷⁸.

Ahmet Emin Yalman, Müslüman ve Türk işadamı yaratma projesinde İstanbul ili ve Rumeli eyaletindeki Türk ve Müslüman ahalinin nemalandırıldığını yazmıştır. Azınlıklardan durumlarının kötüye gittiğini gören Rum ve Ermeni tüccar ile Türklerin statüsünden yararlanmak isteyen Yahudi tüccarın, kendi başlarına iş yapamayacaklarını anladıklarında bir Müslüman kişi üzerinden perde arkasında ticari faaliyetlerine devam edip savaş koşullarının aşırı fiyat uygulamasından büyük kazançlar edindiklerini belirtmiştir³⁷⁹.

Ömer Seyfettin, Falih Rıfkı gibi aydınlar milli zengin yaratma projesine başlangıçta sıcak bakarken, yaşanan vurgun karşısında kısa sürede eleştirilerini yazmaktan çekinmemişlerdi. İttihat ve Terakki partisinin yenilik getiren her hareketini coşkuyla desteklemiş olmalarına karşın gayri ahlaki buldukları stokçuluk ve vurguncu fiyat politikalarına karşı tavrı almışlardı³⁸⁰.

Cumhuriyet döneminde Bahriye Vekili İhsan Bey'in yargılandığı yavuz havuz davasında zamanın başbakanı İsmet Paşa, birinci dünya savaşında subay iken

³⁷⁷ Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi-1923, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yay. Ankara, 1981, s. 49-54

³⁷⁸ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılap Tarihi, C III, Kısım IV, s. 519.

³⁷⁹ Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni I, Bilgi Yay, 2. baskı, Ankara 1968, s. 270

³⁸⁰ Doğan Avcıoğlu, a.g.e s. 271-272. Yazarın aktardığına göre, Ömer Seyfettin Velinimet adlı eserinde, ortaokul öğrenimi bile görmemiş bir uşağın işçilikten usta başlığa, oradan fabrikatörlüğe ve müteahhitliğe sıçrayıp yükselişini ve Amerikan ekonomi kralları gibi on parasız işe başlayanların teşebbüsü şahsi sayesinde sıvrilişini ancak çok geçmeden bu kişinin nasıl yozlaştığını, on parasız işe girişip, akla hayale gelmedik dalavereler çevirerek gizli siyah çetelerle âli haydutlarla ortak olarak birkaç hafta içinde milyonlar kazandığını şehrin dört bir tarafında yaptırdığı sarayları anlatmıştı. Aynı şekilde bir imamın askerlikten tard olma esrarkeş oğlunun da kolayını bulup bir fırın ele geçirdiğini onbeş yirmi apartman sahibi olduğunu anlatmıştı. Diğer yandan semtin namuslu, çalışkan, zeki, haluk, haysiyetli, âli mekteplerinden diploma almış kıymetli evlatlarının ya Çanakkale'de şehit düştüğünü, yahut zavallı ailesini geçindiremediğini anlatıyordu. Yazar Falih Rıfkı'nın milli iktisat politikalarını anlatırken Kara Kemal ve İttihatçıların ekonomiyi millileştirme politikaları sırasında harp zengini türediler yaratmalarını hayatın normal akışı gibi görmüş, bir elektrik idaresi kahyasının her gün Büyükkada'ya özel yatı ile gelmesini anladığını ancak zengin olanların E. Karasu gibi mebus veya parti fedailerini olmalarını eleştirmiştir.

cepheyi bırakıp İstanbul'a gelerek şeker, kibrit ticareti yapan ve zenginleşen kişilerin savaş sonrası kaçacak in aradıklarına tanık olduğunu söylemişti³⁸¹:

Şevket Süreyya Aydemir, İttihat ve Terakki Partisinin savaş sırasında uygulamaya çalıştığı milli iktisat politikalarını yeni bir arayış olmaktan uzak bularak yerinde çırpınış ve çöküş olarak değerlendirmiştir³⁸².

Tarık Zafer Tunaya, Atatürk Dönemi Ekonomik ve Sosyal Sorunlar konulu sempozyumunda 9 numaralı tartışma sırasında Kara Kemal'in milli sermaye yaratma çalışmaları sırasında çok az suiistimal yaptığını söylemiştir³⁸³.

Tevfik Çavdar, Talat Paşa'nın Kara Kemal ile birlikte esnaf ve zanaatkarları örgütlemesindeki amacın ekonomik sınıf yaratmaya yönelik olmadığını, İttihat ve Terakki içinde asker üyelere karşı sivil örgütlü güç yaratma amacına yönelik olduğunu belirtmektedir. Örgütlenmesi en kolay sivil kesim esnaf ve zanaatkarlar olduğundan bu grubun seçilmiş olduğunu yazmaktadır³⁸⁴.

---

³⁸¹ A.g.e., s. 273

³⁸² Yön, S. 56 (9 Ocak 1963), s. 8

³⁸³ İlhan Tekeli- Selim İlkin, a.g.m, s. 283-344

³⁸⁴ Tevfik Çavdar, a.g.e, s. 300-302. Çavdar, Talat Paşanın ekonomik konuları Cavid Beye havale ettiğini, İttihat ve Terakki Partisinin yaratmak istediği sivil toplum modelinin lonca geleneğinden kurtulamamış esnaf ve zanaatkar değil, Selanik'te yaşamış olan sivil toplum olduğu belirtmiştir.

YEDİNCİ BÖLÜM

UYGULAMANIN BAŞARISIZ OLMA NEDENLERİ

A- Esnaf Örgütünün Sosyolojik Yapısı:

İttihat ve Terakki liderlerinin savaş yıllarının olağanüstü koşullarında milli ekonomi yaratma çabalarında iyi niyetli oldukları ama ekonominin genel kurallarını ve ülkenin sosyal yapısını iyi tahlil edemedikleri için başarılı olamadıkları, konuyu inceleyen araştırmacıların birçoğunun ortak fikridir. Milli iktisat politikalarına uygulama sonrasında yapılan tüm eleştiriler aynı nedene dayanmamaktadır.

Farklı nedenlere ilave olarak biz de, az ya da çok yolsuzluk yapılarak biriktirilen milli sermayenin teslim edildiği esnaf örgütlerinin sosyolojik yapılarını inceleyip başarısızlığın bir başka nedenini ortaya koymaya çalışacağız.

Esnafın adı II. Meşrutiyet'e kadar *lonca* ve *gedik*'ti. Bizzat devlet tarafından yönetilen lonca-gedik sistemi şark-islam ve garp-bizans geleneklerinin karışımı olarak Tanzimat'a kadar uzun yıllar süregelmiştir³⁸⁵. Tanzimat'ta serbest ticaret rejiminin kabul edilmesiyle ekonomik bakımdan çok gerileyen lonca-gedik sistemi hukuksal statüsünü sürdürmüş, II. Meşrutiyetin ilanından sonra kaldırılarak yerini esnaf cemiyetlerine bırakmıştır. II. Meşrutiyet zamanında yasa ile kaldırılmış olsa da esnaf sınıfının yüzlerce yıl lonca-gedik sisteminden aldığı kültürel öğeler birdenbire yok olmamıştır.

Şark ve İslam felsefesinde esnafılık tarikat olarak nitelenmekteydi. *Füttüvet* tariki adı verilen esnaflık sıkı bir düzene, merasime ve formaliteye tabi idi. Her esnafın yalnızca kendisine mahsus olmak üzere bir piri, peygamberi ve evliyası

---

³⁸⁵ Celal Yerman-Samet Ağaoğlu, Türkiye İktisadi Teşkilatında Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları, Ankara, 1943, s. 7. Bkz ayrıca Aydın Yalçın, a.g.es. 206. Yalçın, İstanbul'da XVII. Yüzyılda 150 lonca bulunduğunu eski Roma'da da aynı sayıda lonca olduğunu yazmıştır.

vardı, pir o sanatı ilk defa icra eden mukaddes bir kişilikti³⁸⁶. Şark-İslam kültüründe Fütüvvet tarikatının çok katı kuralları, İslam dinini kabul eden Türkler arasında değişime uğrayıp, *lonca* diye adlandırılan biçime dönüşmüştür³⁸⁷.

Her esnaf topluluğunun başına, esnafı yönetmek üzere esnaf arasından birer kişi, Sancak beyi veya Subaşı gibi dini veya siyasi otorite tarafından ve bu otoriteyi temsil etmek üzere *kahya* (*Kethüda*) ve *yiğitbaşı* adıyla atanıyordu³⁸⁸. Her bir esnaf kahyası, saraydan veya hükümet yetkililerinden talimat alarak esnafı yönetiyordu. Kahyalar esnafı hükümet arasında bir vasıta idiler ve esnaf, kahyalar vasıtasıyla kontrol altında tutuluyordu. Yiğitbaşı durumunda olanlar, kahyalardan sonra gelirlerdi, görevleri kethüda ile esnaf arasındaki ilişkileri düzenlemektir. Yiğitbaşı ve kahyaların geliri her akşam esnafın elde ettiği gelirden pay alarak karşılanıyordu³⁸⁹.

Bu atanmış esnaf yöneticilerinden başka bir de her esnafın kendi aralarından seçtikleri *reisleri* ve *lonca heyeti* vardı. Kahya ve yiğitbaşılar saraya ve hükümete, reisler esnaf topluluğuna karşı sorumlu idiler. Reisler esnafın kendi arasındaki uyuşmazlıkları çözerler, esnaf sandığı için para toplar, bu paranın hesabını tutar, bu para ile tamirat ve hayır işleri yapar, lonca idare meclisine başkanlık ederlerdi. Lonca Heyeti, loncaya dahil esnafın ustaları tarafından seçilen beş kişilik bir kurul idi, meclisin aldığı kararları reis uygulardı ve esnafa karşı reis sorumlu olurdu³⁹⁰.

Lonca sistemindeki *yamak-çıracak-kalfa-usta* hiyerarşisi askeri düzene çok benzemektedir. Bir kişinin esnaf yamağı olabilmesi için en az 15 yaşında olması gerekiyordu. *Yamak* olacak kişi kendi özgür iradesi ile değil, babası veya velisinin önermesi ile usta yanında zanaat öğrenmek üzere çalışmaya başlardı. İki yıl kesintisiz ve ücretsiz çalışan yamak, babası veya velisi ile ustası, kalfaları ve esnaf reisinin sabah saatlerinde hazır bulunduğu bir törenle çıracılığa terfi ederdi³⁹¹. Bu iş ilişkisi eski çağlardan kalma efendi-köle ilişkisine benzemektedir. Eski çağlarda da

---

³⁸⁶ Aydın Yalçın, a.g.e, s. 207. Bkz ayrıca Celal Yerman-Samet Ağaoğlu, a.g.e, s. 8

³⁸⁷ Fütüvvet tarikatı yalnız İslam dinine inananların esnaf örgütü iken lonca sistemi her dinden zanaatkarı kabul etmekteydi. Aynı şekilde fütüvvet tarikatında amil ve amir şeyh birinci derecede önemli bir şahsiyet iken loncada kethüda ve yiğitbaşı denilen liderler bulunmakta, lonca teşkilatının birinci derece amirleri kadılar ve mühtesepardı, Celal Yerman-Samet Ağaoğlu, a.g.e, s. 11

³⁸⁸ Aydın Yalçın, a.g.e, s.208

³⁸⁹ Rakım Ziyaoğlu, İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi, İstanbul, 1971, s.194

³⁹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Celal Yerman-Samet Ağaoğlu, a.g.e. s. 14 v.d.

³⁹¹ A.g.e. s. 17

köle kendi iradesi dışında sahibinin önerisi veya satması sonucu ücretsiz olarak iş yapardı. Bu iş ilişkisi zanaat öğrenen yamağın birey olmasını önüyor, onu en yakınındaki otoriteye itaat etmeye alıştırtıyor, kullaştırıyordu.

Çıracak olan kişiye haftalık ücret verilirdi ancak çıracak ücretini belirleme hakkına sahip değildi, ücretinden bir miktar usta tarafından kesilip esnaf sandığına yatırılırdı. Çıracılıkta en az üç yıl çalışan kişi kalfalığa terfi edeceği zaman lonca heyeti huzurunda tören yapılır, konuşmalar ve dualar okunur, lonca reisi tarafından kalfaya peştamal giydirilirdi. Kalfanın usta olabilmesi için daha fazla koşul bulunmaktaydı. Üç yıl kalfalık etmek, hakkında bir şikayet bile bulunmamak, zanaatını müstakil bir dükkanda icra edebilecek yeterliliğe sahip olmak, dükkana açacak sermayesi olmak ve en önemlisi boş gedik yani o zanaat dalında boş dükkana bulabilmek idi³⁹². Bir başka ustanın ölmesi, yaşlanıp mesleğini yapamaması gibi bir nedenle dükkana boşalınca kadar beklemek zorundaydı.

Bu koşullar esnafın lonca sisteminde girişimci olmasının imkansız olduğunu göstermektedir. Dışarıdan serbest meslek gibi görünen esnaf-zanaatkarlık bir yandan esnafın seçtiği lonca meclisinin diğer yandan sarayın atadığı kahyaların kontrolü ve kuralları altında iş yapılan bağımlı iş ilişkisi idi. Ayrıca esnaf, mesleğini yapmak için serbest dolaşım hakkına da sahip olmadığı gibi, başka bir iş yapma özgürlüğüne de sahip değildi. Asgari sekiz yıllık yamak-çıracak-kalfa eğitiminden sonra gedik bulamadığı için boş kalan usta, başka bir meslek dalında dükkana açabilmek için yenden başka bir esnaflık mesleğinde asgari sekiz yıl çalışması gerekirdi. Bu da yeterli değildi ikinci sekiz yılın sonunda boş gedik bulma garantisi de yoktu. Lonca sisteminde serbest rekabet yoktu. Herhangi bir meslek sahibi esnaf dilediği yerde mesleğini icra edememekte, dilediği yerde dükkana açamamaktaydı³⁹³.

Osmanlı ülkesinde ekonominin motoru esnaf değildi. Aynı yıllarda Avrupa'da burjuva sınıfı ekonominin motoru olduğu gibi devrimci ve özgürlükçü nitelikleriyle de Osmanlı esnafından çok temel farklılıklara sahipti.

1838 serbest ticaret antlaşması ve Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti içinde çok geniş ticaret serbestisi olunca serbest rekabete alışkın olmayan

---

³⁹² A.g.e. s. 17-18

³⁹³ A.g.e. s. 19-20. İstanbul Aksaray'da sabun satan Hacı Bekir'in mum satamayacağına, peyniri manavların değil bakkalların satacağına, bir vilayette üretilen malların diğer vilayetlerde satılmasının yasaklanmasına kadılar tarafından hüküm verilebilmekteydi.

esnaf loncası yeni düzene uyamadığı gibi eski düzendeki ekonomik gücünü de kaybetmeye başlamıştı. Avrupa'daki serbest rekabete alışkın olan yabancı yatırımcılarla ülke içindeki azınlık işbirlikçileri, 1840 yılından 1914 yılına kadarki dönemde altın çağını yaşarlarken, lonca esnafı küçülmüş ve fakirleşmişti. Çünkü 1838 antlaşmasına göre yabancılar Osmanlı Devletinin her vilayetinde istedikleri yerde, istedikleri işyerini açma serbestisine kavuşmuşlardı. Lonca sistemi bozularak devam ettiği için gedik bulamayan usta işsiz kalıyordu, dükkanı olan ustalar bile iş yapamıyorlardı.

Tanzimat döneminde devlet, esnaf kahyalığı sistemini sürdürerek esnaf üzerindeki siyasal denetimine devam etmiş, esnafı değil sanayi ve ticareti teşvik etmiş, ülke genelinde sanayi ve ticaret odaları kurulmasının yasal düzenlemelerini yapmıştı. 1881 yılında *Dersaadet Ticaret Odası Nizamnamesine* dayanılarak İstanbul'da *Dersaadet Sanayi Odası* ve *Dersaadet Ticaret Odası* kurulmuştu³⁹⁴.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra da serbest ticaret antlaşması geçerliliğini sürdürmüş, 1910 yılında Sanayi ve Ticaret Odaları Nizamnamesi yeniden düzenlenmişti. Düzenlemeler ticaret ve sanayi odalarını bir yandan tüccar ve işadamlarının hükümete karşı temsilcisi, diğer taraftan da hükümetin ticaret ve sanayi konusunda danışmanı göreviyle donatmıştı.

1910 yılında çıkarılan *Esnaf Cemiyetleri Talimnamesi* ile lonca sistemi kaldırılmıştı. Her esnaf grubu kendi cemiyetini kurabilecek yasal düzenlemeye kavuşunca, İstanbul'da 51 esnaf cemiyeti kurulmuştu³⁹⁵. Ancak bu örgütlenme bağımsız ve özgür seçimle oluşturulan cemiyet yapılanması değildi. Belediyenin denetleyeceği ve uygun bulmazsa feshedebileceği cemiyetler, belediye içinde bir devlet dairesi gibi düşünülmüş, belediye aracılığıyla esnaf cemiyetlerine kamusal kimlik verilmeğe çalışılmıştı³⁹⁶.

1912 yılında belediye başkanı Tevfik Beyin hazırladığı bir yönetmelikle esnafın kendi yöneticilerini seçme hakkı tanınmış oldu ancak pratikte esnaf demokratik seçimle kendi kendilerini yöneten örgütlenmeye gidemediler, belediye

³⁹⁴ Celal Yerman-Samet Ağaoğlu, a.g.e. s. 28-30

³⁹⁵ Zafer Toprak, İttihat ve Terakki yönetiminin Ankara'ya partili Baha Said'i göndererek ahi babalarıyla görüşüp esnaf örgütlerinin gelişimini incelettirdiğini belirtmektedir, Zafer Toprak, *İttihat Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 1995, s. 99

³⁹⁶ Esnaf cemiyetlerinin sendikal örgütlenme olduğunu söyleyen Celal Yerman-Samet Ağaoğlu, a.g.e. s. 37

içerisinde *İktisat Müdürlüğüne* bağlı *Müsdahdem İşleri Şefliği* tarafından yönetilmeye devam edildiler. Esnaf başkanlığına atananlara *esnaf idare memuru* denilmiş, emekli valiler, polisler veya iflas etmiş partili tüccar, belediye tarafından bu göreve atanmıştı. Esnaf başkanı gibi gözüken bu memurlar esnafın yüzünü görmeden esnaftan toplanan para ile geçinir olmuşlardı³⁹⁷. Bu durum Cumhuriyet devrinde de sürmüş, 1960 anayasasından sonra 1962 yılında çıkarılan bir yasa ile esnaf örgütleri kendi kendilerini yönetebilecek statüye kavuşmuşlardı.

Yukarıda tarihsel gelişimini özetlediğimiz Türk esnafının burjuva olabilmesi için gerekli özelliklere sahip olmadığı kolaylıkla anlaşılacaktır. İtaat etmeye alıştırılmış, ücretini kendi belirleyemeyen, rekabet edemeyen, girişimci olmayan, serbest dolaşım hakkı bulunmayan, kendi meslek örgütünün yöneticisini seçemeyen, kendisini geliştirme olanağından yoksun bir sınıf burjuva olamazdı³⁹⁸.

Milli iktisat politikası uygulayan İttihat ve Terakki Parti yöneticileri, bazı kişilerin eline para verilince burjuva yapılacağı yanılgısına düşmüşler, zengin adam ile burjuva arasındaki farkı görememişlerdi. Hem esnafın kendi kendilerini yönetmelerine tahammül gösterememişler, hem de esnafı milli şirketlere üye yapıp Avrupalı burjuva gibi davranmalarını beklemişlerdi.

B- Milli Burjuva Yaratılabilir miydi?

Bu sorunun cevabını arayan yazarlardan çoğunluğu milli burjuva yaratma imkanı varken bunun İttihat ve Terakki liderleri tarafından başarılmadığı görüşündedirler. Bir kısmı da milli burjuva yaratmaya başladıkları savındadırlar.

II. Meşrutiyet aydınlarından Tekin Alp, milli iktisat politikalarının uygulandığı ilk yıllarda kapitalizm geldiği, büyük işletmeler kurulduğu, işçi-işveren çatışmalarının Avrupa'daki gibi başlayacağı gibi iyimser tablo çizmiş³⁹⁹, ancak

³⁹⁷ Rakım Ziyaoğlu, a.g.e, s. 194. Aslında bu uygulama bugün de Türkiye'deki bütün meslek örgütlerinde gözükmektedir. Meslek örgütlerine hiçbir katkısı olmayan siyasi rant peşinde koşan meslek odaları üyelerden topladıkları aidatlarla siyasi yatırım yapmaktadırlar.

³⁹⁸ Aydın Yalçın, esnaf örgütlerinin özerk ve bağımsız olduklarını ancak esnafın birey olarak özgürlük alanlarının daraldığını belirtmiştir, Aydın Yalçın, a.g.e, s.209

³⁹⁹ Tekin Alp, "Kapitalizm Devresi Başlıyor", *İktisadiyat Mecmuası*, yıl 2, S.67 (8 Teşrinisani 1332) s. 1-2.

uygulamada istenen sonuçların oluşmadığında, Avrupa'daki gibi burjuva sınıfının yönetime egemen olamadığını, ne devlet organlarında ne de meclisi mebusanda burjuva temsilcileri bulunmadığını bildirmiştir⁴⁰⁰. Devlet kalesinin sahibinin bir kast, bir zümreye ait olduğunu bu zümrenin memur sınıfı olduğunu, burjuva ve çalışan kesimin bu kaleyi ele geçiremediğini, aksine memur sınıfından bazılarının ticaret yapmaya başladıklarını, bu nedenle memur-tüccar dayanışması olduğunu belirtmiştir. Tekin Alp bu ilişkinin olağan olmadığını 20-30 sene sonra devletin memurlar elinde kalmayıp mücadeleye ilgi duyan kişilerin eline geçeceğini yazmıştır.

Tekin Alp'in beklentisi 30 sene sonra gerçekleşmediği gibi 60 sene sonra da gerçekleşmemiştir. Tekin Alp'in yanılması 1918 yılında Avrupa'daki örneklerine benzeyen bir burjuva sınıfının var olduğu inancıyla 20-30 yıllık bir iktidar değişikliği profili çizmesidir. Gerçekte Avrupa'daki burjuva sınıfının özelliklerine sahip olmayan, devlet desteğiyle zenginleşen, elindeki serveti sermayeye dönüştüremeyen, sürekli devlet desteği beklentisindeki asalak bir gruba burjuva denmezdi. I. Dünya Savaşı yıllarında devlet desteğiyle de olsa burjuva sınıfı oluşmadığı için devlet kalesi burjuva sınıfının eline geçmemiş, devlet destekli zenginler devleti yöneten memurlarla iyi ilişki kurmuşlar, onlara minnet duydukları için devlet kalesinde uzun yıllar burjuvazinin etkisi olmamıştır.

Tevfik Çavdar, İttihat ve Terakki liderlerinin milli sanayici ve tüccar yetiştirme gayreti içinde olduklarını ancak milli tüccar ve sanayicinin serada bitki yetişir gibi yetişmediğini anlayamadıklarını belirtmiştir. İttihat ve Terakki liderlerinin bu gayretinin milli tüccar ve sanayici yaratamadığını ama birçok savaş zengini yarattığını yazan Çavdar, ekonomi bilmeyen, ülkenin sosyoekonomik yapısını değerlendiremeyen, yanlış hedefler seçen yöneticilerin, emperyalizme karşı savaş verirken bir diğer emperyalist devlet yanında savaşacak kadar çelişkili ve bütün bunları hürriyet ve halk adına yaptıklarına inanmış saflıkta olduklarını yazmıştır⁴⁰¹. Tevfik Çavdar, İttihat ve Terakki Partisinin yaratmak istediği sivil toplum modelinin lonca geleneğinden kurtulamamış esnaf ve zanaatkar değil, Selanik'te yaşamış olan sivil toplum olduğu belirtmiştir.

---

⁴⁰⁰ Tekin Alp, "Tesanütçülük-9- İctimai Siyaset İçin Bizde Zemin Müsait mi?", Yeni Mecmua, S.45 (23 Mayıs 1918) s. 38.

⁴⁰¹ Tevfik Çavdar, Talat Paşa, Dost Kitabevi, Ankara, 1984, s. 388-389

Tevfik Çavdar hem yöneticilerin yetersiz, hem de ülkenin ekonomik ve sosyal şartlarının elverişli olmadığını yazmıştır. İttihat ve Terakki Partisinin, dayanmak istediği sınıfın esnafı değil Selanik tüccarı olduğunu, yapılan uygulamanın kökenleri Osmanlı ahilik kurumuna dayanan esnafı çağın koşullarına uyarlamak olduğunu belirtmiştir. Bu iki yargısı birbiriyle çelişen Çavdar, esnafın çağdaş iş adamı yapılmasının aslında esnafın Selanik tüccarına dönüştürülmek istenmesinden başka bir şey olmadığını değerlendirememiştir. Tevfik Çavdar en kolay örgütlenebilecek kitlenin esnaf ve zanaatkarlar olduğu için Talat ve Kemal Beyler tarafından bu kitle ile milli zengin yaratılmaya çalışıldığını yazmıştır. Yıllarca kul zihniyeti ile yetişen ve merkezi otoritenin atadığı birisi tarafından yönetilen esnaf için örgütlenmesi en kolay sınıf yerine, yönetilmesi en kolay sınıf nitelemesini yapmak ve bunun için seçildiklerini söylemek daha gerçekçidir.

Doğan Avcıoğlu, Avrupa'daki gibi kapitalist bir ekonomiye sahip olabilmek için Tanzimat öncesi Osmanlı devletinin sosyal yapısı ve ekonomisinin elverişli olduğunu ancak toprak kaybetmeme psikozuna kapılan Osmanlı yöneticilerinin bu gerçeği göremedikleri için 1838 serbest ticaret antlaşmasını imzalayarak devleti Avrupa'nın yarı sömürgesi haline getirdiklerini ileri sürmektedir⁴⁰². Yani ülkenin şartlarının elverişli ama yöneticilerinin yetersiz olduğunu belirtmiştir.

Doğan Avcıoğlu milli iktisat uygulamalarını, “şüphesiz ki iyi niyetle girişilen ve milliyetçilerin özlemini dile getiren, milli iktisat kurma yolundaki ilk deneme, tam bir iflas ve hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Bir miktar Türk Müslüman ve Yahudi zenginler, büyük şehirlerin komprador takımına katılmış, ama yarı sömürge şartların yarattığı toplumsal yapı değişmeden kalmıştır.” demiş, devlet eliyle zengin olan kişilerin bu sermayeyi sanayileşme alanında kullanmadıklarını, devlet eliyle toprak sahibi yapılanların köylüyü kalkındırmak yerine, köylüye zulmettiklerini yazmıştır⁴⁰³.

---

⁴⁰² Doğan Avcıoğlu, bu şartların(merkezi devlet otoritesi ve isyanlarda köylerinden, tarımdan koparılıp kentlere kaçan köylüler) sağlıklı değerlendirilmesi durumunda Osmanlı Devletinin Fransa, İngiltere gibi batılı devletlerle aynı anda kapitalizme geçebilecek durumda olduğunu fakat o zamanki yöneticilerin kapitalizmi bilemediklerini ve eski düzeni tekrar yürürlüğe koyma adına gereksiz yere insan ve ekonomik değer heba ettiklerini yazmıştır. Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, I, Bilgi Yay, 2. baskı, Ankara 1968, s. 60

⁴⁰³ Doğan Avcıoğlu, a.g.e, s. 33, 276

Zafer Toprak, Kara Kemal'in şirket kurma çalışmalarının Türkiye'de ilk milli burjuva yarattığını yazmış⁴⁰⁴, o döneme kadar reaya ve askerden oluşan sosyal sınıflara, savaş yıllarında ekonomi ile tanışan eşrafın yani orta sınıfın eklendiğini, bu orta sınıfın Türkiye milli kurtuluş savaşının kadrolarını oluşturduğunu belirtmiştir⁴⁰⁵.

Her iki dönemi de yaşayan Yusuf Hikmet Bayur, bu görüşün tam tersini savunarak milli kurtuluş savaşında iş ve işçilik alanında yetişmiş eleman bulunamadığını, lokomotif kullanacak eleman sıkıntısı çekildiğini, savaşta zenginleşen asalakların ise milli mücadelede İstanbul hükümetinden yana tavır koyduklarını yazmaktadır⁴⁰⁶. Bayur'a göre İttihat ve Terakki Partisi, uygulamada büyük kitleleri aç ve yoksul bırakma karşılığında ne işadamı, ne tüccar ne de usta yetiştirebilmiş, sadece birkaç asalağı zengin edebilmişti. Hükümet üyeleri bu asalakları politik olarak kullanmışlar ama ülkeye faydalı kılamamışlardı.

Feroz Ahmad'a göre İttihat ve Terakki Partisi, Türk burjuvazisinin öncü partisi olmuştur. II. Meşrutiyetle birlikte milli uyanışı gerçekleştirdiği ve milli sermaye yaratma eylemini tam başaramamış olsa bile fikrini aşıladığı için bu nitelermeyi yapmıştır⁴⁰⁷. Oysa 1923 Türkiye İktisat Kongresine Milli Türk Talebe Birliğinin sunduğu raporda Türkiye'deki üretimin ilkel tarım ve çobanlık düzeyinde olduğu, sermayenin yok denecek kadar az olduğu, tek çarenin zarar da verse, felaket de getirse yabancı sermayeyi desteklemek olacağı önerilmişti⁴⁰⁸.

Ergun Aybars, milli ekonomi politikasının başarısız olduğunu, yeni zenginlerin yeterli sermaye birikimi yapamadıklarını, ancak yolsuzlukla para edindikleri için halkın nefretini kazandıklarını belirtmektedir⁴⁰⁹.

---

⁴⁰⁴ Zafer Toprak, Milli İktisat, Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 1995, s. 7-8

⁴⁰⁵ Zafer Toprak, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul, 1995, s. 7-8

⁴⁰⁶ Yusuf Hikmet Bayur, a.g.e, s. 519

⁴⁰⁷ Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, Kaynak Yay. İstanbul, 1985, s. 34

⁴⁰⁸ Gündüz Ökçün, Türkiye İktisat Kongresi-1923, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yay. Ankara, 1981, s. 147

⁴⁰⁹ Ergun Aybars, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay, 4. baskı, İzmir, 1993, s. 146

SONUÇ

Hürriyet sloganı ile II. Meşrutiyeti getiren İttihat ve Terakki yöneticileri, Selanik tüccarından etkilenmişler, lonca sistemini kaldırıncı esnafın kendisini geliştirip burjuva olacağını sanmışlardı. II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük ortamında esnafı belediye vesayeti altına alıp kontrol etmeye çalışmakla ve özgürce örgütlenme hakkını çok gördükleri esnaftan burjuva gibi olmasını bekleme büyük çelişki yaşamışlardı. Kul zihniyetiyle itaat etmeye alışmış esnaf bu kez İttihat ve Terakki partisine itaat etmişti. İttihat ve Terakki hükümeti eskiden padişahların kahya ataması gibi Kara Kemal'i esnaf kahyası niyetine kullanmıştı. Sonuçta meşrutiyetin kısa özgürlük sürecinde geçmişte ticaret yapan azınlık veya yabancıların özgürlük ortamını iyi değerlendirerek daha da zengin olduğu, baskı altında yaşamış esnafın daha da fakirleştiğini görülmüştü.

Esnaf cemiyetlerinin ve ticaret odalarının kurulması ülkede milli girişimci zengin yaratamayınca, 1914 yılından itibaren esnaf ve yerli tüccar aleyhine olan rekabet koşulları, esnaf ve yerli tüccar lehine değiştirilip hükümet ve parti desteği verilmiş, devlet eliyle kurulmuş şirketlere ortak edilmişlerdi. Ancak bu kitle, devlet desteğini hep arkasında görmek istemiş, İngiltere ve Fransa'da kendiliğinden gelişen girişimci burjuva sınıfı gibi cesur olamamıştı. Dolayısıyla batı ile bütünleşme politikalarının başladığı Tanzimat ilanından itibaren devletin desteğini alan şehirli paşazadeler arasından da, devlet eliyle şirket ortağı yapılan esnaf arasından da burjuva sınıfı çıkmamıştı.

Burjuva tarihsel yapılanma sürecinde feodalizm ve aristokrasi karşısında siyasal ve ekonomik bakımdan devrimci ve özgürlükçü karaktere bürünmüştü. İttihat ve Terakki hareketinin liderleri de devrimci ve özgürlük isteyen kişilerdi ancak onların burjuva gibi ekonomik güçleri yoktu, ekonomik desteklerini Selanik tüccarından alıyorlardı. İttihat ve Terakki liderleri kul zihniyetiyle yetişmiş İstanbul esnafı yerine Selanik tüccarına yakın sosyal nitelikte bir sınıfın desteğiyle ülkede ekonomik ve siyasal değişim yapacak olsaydı başarı şansı daha fazla olabilirdi.

Tarihi geriye çevirmek mümkün olmadığına göre İttihat ve Terakki liderlerinin milli burjuva yaratmak için özgürlük, girişimcilik ve devrimcilik özelliği olmayan esnaftan burjuva gibi davranış beklmeleri tarihsel bir hata olarak yorumlanabilir, ya da milli iktisat politikasının uygulandığı yıllarda, burjuva karakterine uygun bir sınıfın olmayışı, İttihat ve Terakki Partisi için tarihi bir şansızlık olarak düşünülebilir.

Talat Bey ve Kara Kemal, ticaret yapacak en uygun sosyal sınıfı esnaf arasından çıkarmayı düşünmüştü. Esnaf, Osmanlı Devletinde sosyal sınıflar içinde yönetilenler arasında,⁴¹⁰ kol emeği ile üreten ve ürettiğini satarak geçinen ve Osmanlı Türkleri arasında ticarete yakın tek sınıf idi. Eğer milli zengin mutlaka Türk ve Müslümanlar arasından çıkacaksa, bunun için İttihat ve Terakki Partisinin esnaftan başka seçeneği yoktu. Nitekim milli iktisat politikalarının uygulandığı I. Dünya Savaşından bu yana lonca sisteminin etkisindeki kalaycı, bakırcı, demirci, kunduracı gibi esnaf arasından çok ender olarak birkaç işadamı çıkabilmiş, ama bu yapılanma dışındaki bakkal, celep, kabzımal arasından daha çok zengin çıkmıştır.

Milli iktisat politikası niyetiyle I. Dünya Savaşı sırasında yaratılan milli tüccar devlet desteğiyle ve devlet kurumlarına iş yaparak varlığını sürdürmüş, hiçbir zaman burjuva niteliklerine sahip olmadıklarından, bu destek olmadan ortaya çıkamadıkları gibi bu destekle var olanlar da destek ortadan kalkınca yok olma süreci yaşamışlardır. Türk girişimcilerin önündeki en büyük engel olan Kapitülasyonların tek yanlı olarak kaldırılmasından sonra bile Türk girişimcilerin, yabancılar karşısında mutlak korunması gerektiğini parti yerel temsilcileri bildirmişlerdi⁴¹¹.

İttihat ve Terakki Partisi, milli iktisat politikasının zamanını yanlış seçmişti. Almanya ve Japonya gibi sonradan sanayileşen ülkeler olağan dönemlerde devlet eliyle yapılan sanayi tesislerini özel sektöre ucuz fiyatla devretmiş, milli sanayicisini ve tüccarını desteklemişti. İttihat ve Terakki yöneticileri ise olağanüstü koşullarda milli tüccar yaratmak için politika geliştirmişler, olağanüstü koşullar ortadan kalkıp normal düzeye gelince destek de ortadan kalkmış, şirketler birer ikişer iflas

---

⁴¹⁰ Doğu Ergil, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, Turhan Kitapevi, 2. baskı Ankara 1981 s.2. Bkz ayrıca Aydın Yalçın, Türkiye İktisat Tarihi, Ayyıldız Yay, Ankara, 1979, a.g.e, s. 206

⁴¹¹ İttihat ve Terakki Partisinin Aydın sorumlusu Mahmut Celal(Bayar) Bey palamut üreticilerinin destekten yoksun oldukları için yabancı tüccar(Alman-Avusturya tüccarı) karşısında çok ucuza ürün sattıklarını gazetelere bildirmiştir, Yunus Nadi, “Mühim Bir İktisadi Teşebbüs”, Tasvir-i Efkar, 10 Mart 1917

etmiştir. Nitekim savaş bittiğinde İngiliz ve Fransız malları İstanbul'a dolmuş, fiyatlar düşmüş, savaş yıllarında stok yapan tüccar tasfiye sürecine girmiştir⁴¹².

Burjuva sınıfı Avrupa'da uzun bir tarihsel süreçte oluşmuştur. Burjuva sınıfının gelişebileceği sosyal koşullar olmadan milli burjuva yaratmaya çalışmak, zamansız bir girişimdir ki, İttihat ve Terakki Partisinin yaptığı yanlışlık budur. İttihat ve Terakki Partisinin bu yanlış milli iktisat politikası, kendi dönemleriyle sınırlı kalmamış, devlet desteğini sürekli arkasında isteyen asalak işadami/şirket geleneği oluşturmuştur. İttihat ve Terakki Partisi tarafından başlatılan iktidar nimetlerinden yararlanarak kendi zenginini yaratma ve ekonomik güç elde etme politikası, Cumhuriyet dönemindeki siyasal partilere de yansımış, aynı yanlışlıklar devam ettirilmiştir.⁴¹³.

İngiltere ve Fransa'da zenginleşen burjuva siyasal iktidarı tam anlamıyla kontrol edebilecek güce kendi kesintisiz mücadelesi ile ulaşmışken, sonradan sanayileşen Almanya ve Japonya'da burjuvazi devlet eliyle kurulan sanayi tesislerini ucuz maliyetle devralıp belirli süre sonunda iktidarı denetleyecek konuma gelmiştir. Gelişmiş batılı ülkelerde sermaye birikimi sağlanıp büyük kapitalistler oluştuktan sonra devlet desteğiyle birilerinin ekonomik bakımdan güçlendirilmesi politikası sona ermiştir. Varılan noktada ülke ekonomisine yön verenler siyasal kararların da en önemli etkileyicisi olunca, siyasal partiler ülke ekonomisini yönlendiren ekonomik grupların desteğine muhtaç olmuşlardır.

İttihat ve Terakki partisinin iktidarında başlatılan devlet eliyle zenginler oluşturup siyasal partilere ekonomik veya oy desteği sağlama politikasında ise sistem baş aşağı çevrilmiş, partiler zengin sanayicilerin desteğini kazanmak yerine, kendileri yeni zenginler yaratıp onları kendilerine minnettar kılarak ayakta kalma çabası göstermişlerdir. İktidarda uzun yıllar kalan tek parti döneminde CHP, demokratik seçim döneminde DP, AP, ANAP, AKP iktidarı partiyeye yakın kişileri zenginleştirerek siyasal ve ekonomik destek sağlama politikası uygulamışlardır. DP, CHP içinden çıktığı halde kendi zenginlerini yaratmış, AP ise DP'nin devamı

---

⁴¹² Gündüz Ökçün, a.g.e, s. 61

⁴¹³ Tefik Çavdar, Atatürk'ün CHP'ye iş bankasındaki hisselerini CHP'ye bırakmasını bu politikaya örnek göstermiştir. Tefik Çavdar, ekonomik bir sınıfa dayanmayan siyasal örgütlerin ekonomik bakımdan güçlü olabilmek için kendi zenginlerini yaratma uğraşı verdiklerini yazmaktadır. Tefik Çavdar, a.g.e, s. 379. 1950 yılındaki çok partili demokratik rejimden itibaren iktidara gelen siyasal partilerin yarattıkları zenginler herkesin hafızalarında canlı durmaktadır.

olduğunu söylediği halde DP nin zenginlerinin desteğiyle yetinmemiş kendi zenginlerini yaratmış, bu siyasal geleneğin devamı olduğunu ileri süren ANAP ve AKP baş aşağı çevrilen sistemden vazgeçmemişlerdi.

Burjuva sınıfının tarihsel özellikleri olan özgür ve girişimci birey profili, Türkiye’de 1983 yılına kadar gerçekleşmemişti⁴¹⁴. 1983 yılından önce risk almak istemeyen devlet desteğine muhtaç zenginler varken, 1983 yılından sonra risk alabilen binlerce yeni müteşebbis türemiş, kapitalizmin gereği olan rekabetin rizikosunu üstlenebilen, dünyanın birçok yerine mal satabilme uğraşı veren, yeni bir girişimci orta sınıf meydana gelmiştir.

1983 yılındaki ANAP iktidarı döneminde de yolsuzluk yaşanmış, devletin kayırdığı, korunan, desteklenen, hayali ihracatla zenginleştirilen yeni asalak zenginler türemişti. Ancak sermaye dolaşımının ve ticaretin daha kolay yapılabildiği, ihracata yüksek teşvikler verilen ortamda, devlet desteği olmadan mal üretip ihraç edebilen girişimci sayısında, önceki yıllara oranla önemli artışlar olmuş ve bu süreç hiç kesintiye uğramadan sürmüştür. Devlet desteği olmadan da iş yapabilen girişimci sınıf gelişince siyasal iktidarda hangi parti olursa olsun, ürettiği malı ihraç etmede sorun yaşamamışlar, ekonomik krizlerde devlet desteği olmadan ayakta kalmışlardır.

Zenginlerin devlet ile olan ilişkileri de 1983 den sonra kısmen değişmiştir. Önceden her iktidarın yarattığı yeni zenginler, hükümetleri velinimeti gibi görüp uyumlu olmaya özen göstermiş, ürkek karaktere bürünmüşlerdi. Asalak zenginler ülkenin ekonomik ve siyasi yaşamında tek başına inisiyatif alacak kararlılıkta olmamış ama iktidarların her zaman hesaba katması gereken güç olmuşlardı⁴¹⁵.

1983 sonrasında dış dünya ile rekabet eden işadamları çoğalınca, burjuva karakterine daha yakın bu zenginler, tam anlamıyla olmasa da bazen hükümetleri, siyasi partileri ve devletin diğer kurumlarını eleştirebilen anlayışa gelmişler, ancak siyasal iktidarları tam anlamıyla kontrol edebilecek güce henüz erişememişlerdir.

---

⁴¹⁴ Sovyetler Birliği'nin kurucusu V.I.Lenin, Mustafa Kemal Atatürk'ü milli burjuva devrimcisi olarak tanımlamış olmasına rağmen Atatürk döneminde de milli burjuva sınıfı oluşturulamamıştı.

⁴¹⁵ Feroz Ahmad, *a.g.e* s. 78.

KAYNAKÇA

I- RESMÎ YAYINLAR:

Düstur

II- SÜRELİ YAYINLAR:

A- GAZETELER

Dünya,

İkdam,

Sabah,

Takvim-i Vakayi,

Tanin,

Tasvir-i Efkar,

Tercüman,

Vakit

B- DERGİLER

İktisadiyat Mecmuası,

İslamiyet Mecmuası,

Yakın Tarihimiz,

Türk Yurdu,

Yeni Mecmua,

Yön.

III- İNCELEME YAPITLAR VE ANILAR:

A- KİTAPLAR

Ahmad, Feroz; İttihatçılıktan Kemalizme, Kaynak Yayınları, 1. baskı İstanbul, 1985.

Akşin Sina, Zirveden Çöküşe Osmanlı Tarihi II, Milliyet Yay. İstanbul, 2004

Avcıoğlu Doğan; Türkiye'nin Düzeni I, Bilgi Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1968.

Aybars, Ergun; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I, DEÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, 4. baskı, İzmir, 1993.

Balcı Ramazan, Tarihin Sarıkamış Duruşması, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul, 2004.

Bayar Celal, Ben de Yazdım, Sabah Kitapları İstanbul, 1997.

Bayur Yusuf Hikmet; Türk İnkılap Tarihi, C II, Kısım. IV, C III, Kısım IV. 2. baskı Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991.

Bleda, Mithat Şükrü, İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.

Cem İsmail, Türkiye’de Geri kalmışlığın Tarihi, Cem yay. 9. baskı, İstanbul, 1986

Çavdar Tefvik, Talat Paşa, Dost Kitabevi, Ankara, 1984.

Çeşitli İsmail, Mahmut Şevket Esendal, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1991.

Ergil Doğu, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, Turhan Kitapevi, 2. baskı Ankara 1981

Esatlı Mustafa Ragıp; İttihat ve Terakki, Hürriyet Yayınları, 1. baskı İstanbul, 1975.

Ilıkan Selma-Ilıkan Faruk, Ankara İstiklal Mahkemesi, Simurg Yay., İstanbul, 2005.

İlkin Selim, “Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi”, ODTÜ Gelişme Dergisi, Sayı: 2 Türk tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s. 199-231.

Kütükoğlu, S. Mübahat; “Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri”, 150. Yılında Tanzimat, TTK Yayınevi, Ankara 1992, s:91-138.

Kocahanoğlu, Osman Selim; Atatürk’e Kurulan Pusu, Temel Yay., İstanbul, 2005.

Kocahanoğlu, Osman Selim; İttihat ve Terakkinin Sorgulanması ve Yargılanması, Temel Yay., İstanbul, 1998.

Mardin Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri(1895-1908), İletişim Yay. 12. baskı, İstanbul, 2005.

Müderisoğlu Alptekin, Sarıkamış Dramı, Kastaş Yay, 2. baskı, İstanbul, 1997.

Okyar Fethi, Üç Devirde Bir Adam, Tercüman Yay. İstanbul, 1980.

Okyar Osman-Seyithanoğlu Mehmet, Fethi Okyar’ın Anıları, Türkiye İş Bankası Yay. Ankara, 1977.

“Operatör Dr. Cemil Topuzlu Paşanın Hatıraları”, Canlı Tarihler, No: VIII, Türkiye Yay. 1945.

Orbay Rauf, Siyasi Hatıralar, Örgün Yay. İstanbul, 2003.

Ökçün Gündüz, Türkiye İktisat Kongresi-1923, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yay. Ankara, 1981.

Özyüksel Murat, Anadolu ve Bağdat Demiryolları, Arba yayınları, İstanbul, 1988.

- Pomiankowiski Joseph, Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü(Çeviren Kemal Turan), Kayıhan Yay, İstanbul, 1990.
- Sakallı Bayram, Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, İz Yay. İstanbul, 1997.
- Sinar, Alev; İlkokul Okuma Kitapları(Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990.
- Sorgun Taylan, Mütareke Dönemi ve Bekirağa Bölüğü, Kum Saati Yay. 3. baskı, İstanbul, 2003.
- Şimşir Bilal; Malta Sürgünleri, Bilgi Yayınevi, 2. baskı, Ankara 1985.
- Talat Paşa, Hatıralarım ve Müdafaam, Kaynak Yay. 2. baskı, İstanbul, 2006.
- Tekeli İlhan-İlkin Selim, “Kör Ali İhsan(İloğlu) Bey ve temsili Meslek Programı”, Atatürk Dönemi Ekonomik ve Toplumsal Sorunlar(1923-1938), İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yay., İstanbul, 1977, s.283-344.
- Toprak, Zafer Milli İktisat-Milli Burjuvazi, Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- Toprak, Zafer İttihat Terakki ve Devletçilik, Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- Toprak Zafer, “Tanzimat’tan Cumhuriyete Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler” 1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı, İzmir Ticaret Odası Sempozyumu, İzmir, 1985, s: 22-27.
- Tuğaç Hüsamettin, Bir Neslin Dramı, Çağdaş Yay, İstanbul, 1975.
- Tunaya, Tarık Zafer; Türkiye’de Siyasal Partiler,-I, Hürriyet vakfı yayınları, 2. baskı, İstanbul,1984.
- Yalçın Aydın, Türkiye İktisat Tarihi, Ayyıldız Yay, Ankara, 1979.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, Siyasi Anılar, Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul, 1976.
- Yalman Ahmet Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, C I, Pera Turizm Yay. 2. baskı, İstanbul, 1977.
- Yerman, Celal-Ağaoğlu Samet, Türkiye İktisadi Teşkilatında Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları, Ankara, 1943.
- Ziyaoğlu Rakım, İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi, İstanbul, 1971.